

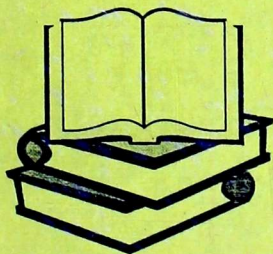
81 63.25(2кчр)

Н 90

Кыргыз Республикасынын билим берүү
жана илим министрлиги

Ош мамлекеттик университети

**ТАТААЛДАШКАН
СҮЙЛӨМДӨРДҮН
СЕМАНТИКА-ГРАММАТИКАЛЫК
ТҮЗҮЛҮШҮ**

Ош-2007

УДК 82/821

ББК –84 Ки 8-5

Н-87

Н-87 Нуруев Т., **Татаалдашкан сүйлөмдүн семантика-грамматикалык түзүлүшү. Ош: 2007-ж. б.**

**Китеп ОшМУнун окумуштуулар
кеңеши
тарабынан басмага
сунушталган**

Жооптуу редакторлор:

Филол. илим. докт., проф. А. Турсунов,
филол. илим. докт., проф. С.Ж. Мусаев

Рецензенттер:

Филол. илим. докт., проф. К.З. Зулпукаров
филол. илим. докт., проф. Б. Усубалиев

ISBN 9967-08-125-3

Китепте кыргыз тилиндеги татаалдашкан сүйлөмдөр структура-семантикалык жактан анализге алынып, алардын башка синтаксистик категориялар менен катышы берилген. Татаалдашкан сүйлөмдөр ич ара типтештирилет жана сүйлөмдү татаалдаштыруучу компоненттердин грамматикалык түзүлүшү кеңири териштирүүгө алынат.

Н 4702300109-05

ISBN 9967-08-125-3

УДК 82/821

ББК –84 Ки 8-5

© Нуруев Т. 2007-ж.

ГРАММАТИКАЛЫК ТЕРМИНДЕР ТУУРАЛУУ УЧКАЙ СӨЗ

Грамматиканын бардык тармактарында өтө активдүү колдонулуучу терминдер кездешет. Бирок андай грамматикалык терминдер кыргыз тил илиминде ушул кезге чейин тактала элек. Бул маселеге М.Мураталиев да өз учурунда кайрылып, грамматикалык терминдердин чаржайыт берилиши илимий материалдарды түшүнүүгө кыйынчылык келтирерин туура белгилеген¹. Коюлган проблеманын биздин бул иликтөөбүзгө да тиешеси бар. Ошондуктан төмөндөгүлөргө токтолуп өтүүнү жүйөлүү көрдүк.

Биринчиден, айрым грамматикалык терминдер өзү туюндурган түшүнүктөрдүн маанисин билдире албаган, же кыйыр билдирген көрүнүш жок эмес. Буга кыргыз тилиндеги эки сөз түркүмүнүн аталышы мисал боло алат. «**Ат атооч**» (местоимение) деген сөздүн түз мааниси атты атагыч (название имен) экендиги талашсыз. Ал эми ат атооч затты же анын белгилерин атабай туруп, аларды көрсөтүүчү башка сөз түркүмдөрүнүн ордуна колдонулуучу сөз түркүмү болуп саналат. Ошол себептен орус тилиндеги «местоимение», өзбек тилиндеги «**олмош**» - алмашылган, башканын ордуна колдонулган деп туура аталган.

Биздин оюбузча, *ат атооч* деген грамматикалык термин казак тилиндеги **есимдик** (ысымдык) деген терминден которулган болсо керек. Бирок биз сөз кылып жаткан сөз түркүмүнүн мааниси аталышынын мааниси менен дал келбейт. Ошондуктан бул сөз түркүмүнүн аталышын өзгөртүү жөнүндө ойлонуштуруу керекпи дегибиз келет.

Этиштин өзгөчө формасы болгон **чакчыл** жөнүндө да ушуларды айтууга болот. «**Чакчыл**» деген аталыш касиетке,

¹ Мураталиев М. Кыргыз тилиндеги татаал сүйлөмдөр. –Фрунзе, 1981, 8-б.

сапатка ээ болуу менен байланышкан (-чыл). Ал эми чакчылдар кыймыл-аракет, ал-абалдык касиетин сактап, грамматикалык жак, сан категориялары менен өзгөрбөгөн этиштин өзгөчө формалары»¹. Демек, чакчылдар чакты көрсөтө албайт, чакчыл эмес, чаксыз категориялар.

Өзбек тилинде чакчылдар *равшидаш* деген ат менен берилген. Ал термин образ, ыкма, манера түшүнүгүн билдирет. Экинчиден, уңгусу равиш– тактоочтун аты. Ага –*даш* мүчөсүнүн жалганышы аркылуу *тактоочдош* (тактооч сымал) түшүнүк келип чыккан. Казак тилинде бул термин *көсемше* деп аталган. Көсем (көсөм) – көптү билген, акылман эл башчысы. Ага кичирейтүүчү *-ше* мүчөсү уланганда деле мааниси түп-тамырынан бери өзгөрүп кеткен жок. Демек, казак тил илиминде бул термин ылайыксыз алынган сыяктанат.

Грамматикалык терминдерди ревизиялоонун зарылдыгы жок, тил илимине биротоло сиңип, орун алып калган деген ойдун пайда болушу шексиз. Бирок терминдин тиги же бул түшүнүктүн паспорту экендигин эске алсак, эмне үчүн аны талкуулабай коюшубуз керек? Мезгил өтөт, жылдар алмашат. Мезгилдин бир мезгилинде кийинки муундагылар ал терминдердин маани-маңызын даана билиши керек деген ой келет.

Дагы бир сөз түркүмү - *сырдык сөз* жөнүндө. Адамдын ички сезимдерин жана айбанатка болгон эрктик мамилесин билдирүүчү сөздөр сырдык сөз экендиги баарыбызга белгилүү. Ал эми «сырдык» деген аталыш кайдан келди? К.К.Юдахиндин («Кыргызча-орусча») сөздүгүндө бул берилген эмес. Демек, *сырдуу сөз* деген мааниде түшүнсөк болот. Ал эми бул сөз түркүмүндө эч кандай сыр жок.

Казак тилинде биздин сырдык сөзүбүз *одагай* (уодагай) деп аталат. Анын эки мааниси белгилүү. Биринчиси – адаттагыдай эмес, таң калычтуу, одоно түшүнүгү. Экинчиси (одагайлануу) - бөлүнүү, обочолонуп туруу түшүнүгү. Демек, кайсы маанисин алсак да, сырдык сөздүн семантикасын туюнта алат. Анткени сырдык сөз кадыресе сөздөн айрымаланып, өзгөчө маанилерди билдирет, сүйлөмдөн обочолонуп айтылат.

¹ Абдувалиев И., Сыдыков Т. Азыркы кыргыз тили. Морфология. – Бишкек, 1997.

Өзбек тилинде сырдык сөз «ундов» деген аталышка ээ. Бул сырдык сөздүн маанисин туюндуруп тургансыйт. Анткени үндөө, чакыруу мааниси сырдык сөздөргө мүнөздүү.

Эгерде терминдин «белгилүү бир түшүнүктүн атын атоо үчүн алынып, көбүнчө **бир мааниде** (астын сызган Н.Т.) колдонулуучу сөз же сөз тизмеги»¹ экендигин эске алсак, жогорку үч сөз түркүмү үчүн кабыл алынган сөздөр грамматикалык термин катары өзү туюнткан түшүнүк менен дал келбейт. Албетте, мындай дал келбестиктер сейрек кездешет. Грамматикалык терминдердин дээрлик бардыгы өзү туюндурган түшүнүктүн маңызын билдире алат (аныктооч, толуктооч, бышыктооч, зат атооч, сын атооч, сан атооч, тактооч ж.б.).

Өзгөчө көңүл бурууга туура келген дагы бир көрүнүш грамматикалык түшүнүктөрдүн көп аттуулугу (синонимдик аталыштар). Алардын айрымдарына көңүл буруп көрөлү.

Кыргыз тил илиминде сөз тизмеги жана сөз айкашы бир эле мааниде колдонулуп келе жатат. Мектеп грамматикаларынын² орто жана жогорку окуу жайларына арналган окуу китептеринде³ сөз айкашы термини колдонулса, А.Жапаровдун эмгектеринде⁴ сөз тизмеги кеңири колдонулган.

Аталган термин өзбек тилинде **суз бирикмалари**, казак тилинде **сөз тиркеси** деп бир аталышка ээ.

Биздин оюбузча, сөз айкашы кеңири мааниде колдонулат (сөздөрдүн айкашуусу – сочетание слов, фразеологиялык айкаштар, туруктуу сөз айкаштары ж.б.). Ал эми сөз тизмеги тар мааниде (словосочетание) гана келет, башкача айтканда,

¹ Орузбаева Б.Ө. Лингвистикалык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү. –Фрунзе, 1972.

² Абдуллаев Э., Турсунов А.. Кыргыз тили. –Фрунзе, 1984, 18-б.

³ Жакыпов Ы. ж.б. Кыргыз тили. –Фрунзе, 1973;

–Абдулдаев Э. ж.б. Кыргыз тили. – Фрунзе, 1973;

–Абдулдаев Э., Турсунов А. Аталган эмгек (1984);

–Жакыпов Ы. Азыркы кыргыз тилинин синтаксиси. –Фрунзе, 1975;

Турсунов А. Кыргыз тилиндеги этиштик сөз айкаштары.–Фрунзе, 1976;

Иманов А. ж.б. Кыргыз тили. –Бишкек, 2002.

⁴ Жапаров А. Кыргыз тили. –Фрунзе, 1966; Жапаров А. Кыргыз тилинин синтаксиси. –Фрунзе, 1979; Жапаров А. Синтаксический строй кыргызского языка. –Бишкек, 1992.

эркин сөз айкашы маанисинде. Кантсе да, экөөнүн бири гана грамматикалык термин катары кабыл алынышы керек.

Казак тил илиминде **курмалас сөйлөм**, өзбек тил илиминде **кушма гап** деген аталыш кыргыз тил илиминде эки түрдүү аталышка ээ – *татаал сүйлөм*, *кошмо сүйлөм*.

Тил илиминде «татаал» деген сөз түрдүү категорияларга карата колдонула берет: татаал мүчө (аффикс), татаал сүйлөм мүчөсү ж.б. Ошондуктан кошмо сүйлөм терминин кабыл алууга ыңгайлуу болот деген ойдобуз. Ошондо бул түшүнүк адепки аталышына ээ болот жана айрым түрк тилдериндеги аталышына жакындашат.

Кош аттуулук сүйлөм мүчөлөрүнүн түрлөрүнө да мүнөздүү. Кыргыз тил илиминде адегенде сүйлөмдүн баш жана айкындооч мүчөлөрү түзүлүшүнө карай **жөнөкөй** жана **татаал** (А.Жапаровдун 50-60-жылдардагы окуу китептери)¹ болуп бөлүнүп келди да, кийин «татаал» термининин ордуна «составдык», «тутумдаш»² деген терминдер колдонула баштады.

Сүйлөмдүн татаал - тутумдаш - составдык түрү казак тил илиминде **курмалас**, өзбек тил илиминде **составли** деген бир гана аталышта колдонулат.

Сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн катышына карай бөлүнүшүнө да кайрылып көрөлү. *Эзсиз сүйлөм*³, *бир тутумдуу сүйлөм*⁴, *бир составдуу сүйлөм*⁵, деген үч түрдүү аталыш бир эле грамматикалык түшүнүктү билдирет. А чынында, К.Тыныстанов сүйлөмдүн бул түрүн алгачкы болуп «сыңар сүйлөмдөр» деп атаган эле⁶.

Ошол эле бир тутумдуу сүйлөмдүн түрлөрү да түрдүү аталыштарга ээ: А.Жапаров – белгилүү жактуу сүйлөм, жамдама жактуу сүйлөм, туюк жактуу сүйлөм⁷, Б.Тойчубекова – жагы белгилүү, жагы белгисиз, жагы жалпылама жактуу сүйлөм⁸,

¹ Жапаров А. Кыргыз тили. –Фрунзе, 1966

² Жапаров А. Кыргыз тилинин ситаксиси. –Фрунзе, 1979, 18-б.

³ Жакыпов Ы. Азыркы кыргыз тилинин синтаксиси. –Фрунзе, 1975.

⁴ Жапаров А. Аталган эмгеги (1979).

⁵ Жапаров А. Синтаксический строй кыргызского языка. –Бишкек, 2002.

⁶ Тыныстанов К. Кыргыз тилинин синтаксиси. –Фрунзе, 1936.

⁷ Жапаров А. Аталган эмгектери (1979, 2002).

⁸ Тойчубекова Б. Кыргыз тилиндеги бир составдуу жана кемтик сүйлөмдөр. –Фрунзе, 1983.

Ы.Жакыпов – ээсиз жактуу сүйлөмдөр, жалпылама жактуу сүйлөмдөр¹ деген аталыштарда бөлүшкөн.

Ушул маселе жөнүндө Н.Бейшекеевдин төмөндөгүдөй сын-пикир жазганынан бери кыйла жылдар өтүп кетти: «...в современной киргизской терминологии все еще имеются серьезные проблемы: многие термины не совсем отвечают общепринципам создания, существуют большой разницей в их построении, применении, значительная часть отражает дублетность и многозначность»².

Жыйынтыктап айтканда, грамматикалык терминдердин тил илимине киргизилишинде төмөндөгүдөй учурлар бар:

- 1) башка тилдерден калькалоодо же төл сөздөрдү колдонууда мазмун менен форманын шайкеш келбей калышы;
- 2) грамматикалык терминдерди кабыл алууда алардын аталыштарынын уйкаштыгына ашкере маани берүү;
- 3) окумуштуулардын башка авторлорду кайталабоо максатында «термин тапкычтыкка» (терминотворчество) умтулуусу.

Ушуларды эске алуу менен синтаксистик изилдөөлөрдө грамматикалык терминдерге так мамиле жасап, кошумча түшүндүрүүнү талап кылбагандай пайдалануу керек.

Ал эми *татаалдашкан сүйлөм* термини профессор А. Жапаров тарабынан кыргыз тил илиминде эң алгач «жайылма формалуу жөнөкөй сүйлөмдөр» деп аталган³. Биз сүйлөмдүн бул түрүн «татаалдашкан сүйлөмдөр» деп атадык. Анткени сүйлөмдөр тиги же бул формасы боюнча типтештирилбестен, структурасы жана семантикасы боюнча түрлөргө ажыратылат. Мына ошондуктан казак тил илиминде «күрделенген» (татаалдашкан), өзбек тил илиминде «мурақаб» (татаал, составдык) сүйлөмдөр деп берилген. Чынында эле, мындай аталыш татаал да эмес, жөнөкөй да эмес, структура-семантикалык жактан өзгөчө орунда турган сүйлөм болгондуктан, «татаалдашкан» деген аталыш орундуу болсо керек. Экинчиден, түркологиядагы жалпы терминдик жакындыкты камсыз кыла алат.

¹ Жакыпов Ы. Аталган эмгеги.

² Бейшекеев Н. К вопросу об упорядочении и унификации киргизской грамматической терминологии //Туркология-88.–Фрунзе, 1988, 309-310-б.

³ Жапаров А. Аталган эмгеги (2002), 117-б.

I ГЛАВА

ТАТААЛДАШКАН СҮЙЛӨМ – ТҮРКОЛОГИЯНЫН ПРОБЛЕМАСЫ КАТАРЫНДА

1-§. Татаалдашкан сүйлөм жөнүндөгү иликтөөлөр

Кандай гана типологиялык түзүлүштөгү тил болбосун, анда сүйлөм жана анын касиети тууралуу маселе негизги орунга коюлат. Анткени сүйлөм тилибиздеги эң башкы коммуникативдик бирдик болуп саналат жана грамматикалык башка категорияларга караганда көп аспектилүү көрүнүшкө жатат да, сүйлөмдүк курулуш өзгөрүлмөлүү келип, ал жөнүндөгү окууда тиги же бул актуалдуу маселе үзгүлтүксүз түрдө изилдөөнүн объектисине айлана берет.

Мындан тышкары, тил илиминин башка бөлүмдөрүнө караганда синтаксис кийинчерээк изилденип, анын айрым проблемалары бүгүнкү күнгө чейин тактала элек. Маселен, азыркы кезде сүйлөмгө тиешелүү семантика-грамматикалык белгилер, сүйлөм мүчөсү, сүйлөмдүн маанисине жана түзүлүшүнө карай бөлүнүшү, сүйлөм мүчөлөрү сыяктуу өзөк маселелер илимий жактан ар тараптуу негизделип, жалпы жоболор иштелип чыкса да, анын бир тутумдуу түрлөрү, түрдүү синтаксистик конструкциялар менен болгон катышы сыяктуу проблемалар дискуссиялык мүнөзгө ээ. Аларды тактоо үчүн түрдүү типтеги сүйлөмдөрдү терең изилдеп, ага тиешелүү ар түркүн категорияларды тактоо зарылдыгы бар. Айрыкча татаалдашкан сүйлөмдүн семантика-грамматикалык табиятын аныктоодо жалпы тил илиминде да, түркологияда да талаш маселелер арбын.

Татаалдашкан сүйлөм жөнүндөгү окуу кийинки кездерде пайда болгондугуна карабастан, анын жалпы маселелери бир кыйла тарыхый мүнөзгө ээ.

Советтик мезгилге чейинки синтаксистик изилдөөлөрдө татаалдашкан сүйлөмгө тиешелүү категориялар кыйыр түрдө болсо да А.Х. Востоков, Н.И. Греч, И.Н. Давыдов сыяктуу көрүнүктүү тилчилердин эмгектеринде орун ала баштаган¹.

А.Востоков орус тилинин фактыларына таянуу менен багынычтуу татаал сүйлөмдүн тутумуна карата бөлөкчө мамиле жасаган. Окумуштуу багыныңкы сүйлөм структуралык жактан бирдей түзүлүштө келбейт деп эсептеп, багыныңкы сүйлөмдүн толук жана кыскарган түрүн бөлүп көрсөткөн². Кыскартылган багыныңкы сүйлөм дегени жеке өзүнө тиешелүү ээси болбогон түрдүү синтаксистик түрмөктөр эле. Анын татаалдашкан сүйлөм маселесине кошкон салымы эң алгачкылардан болуп синтаксистик түрмөктөрдүн өзгөчөлүктөрүнө башкалардын көңүлүн бургандыгында турат.

Кантсе да, татаалдашкан сүйлөм өз алдынча синтаксистик категория катарында 1950-1960-жылдары гана колго алына баштаган. А.Х. Востоков белгилеген «кыскартылган багыныңкы» сүйлөмдү А.А. Потебня сүйлөм эмес, сүйлөмдүн бөлүгү деп түшүндүрсө³, А.М. Пешковский аларды обочолонгон айкындооч мүчө деп караган⁴.

Кадимки (элементардык) жөнөкөй жайылма жана багынычтуу кошмо сүйлөмдөрдөн татаалдашкан сүйлөмдү өз алдынча бөлүп, анын семантика-грамматика түзүлүшүн атайын максатта алгачкы изилдеген окумуштуу А.Г. Руднев болуп саналат. Ал синтаксистик түрдүү түрмөктөрдү, бир өңчөй жана түшүндүрмө мүчөлөрдү, киринди, каратма, кыстырынды сөздөрдү бир топко бириктирип, татаалдашкан сүйлөмдөрдү

¹ Востоков А.Х. Сокращенная русская грамматика для употребления в низких учебных заведениях. —СПб., 1831; Греч Н.И. Практическая русская грамматика. —СПб, 1834.-с 337-340; Давыдов И.Н. Опыт общесравнительной грамматики русского языка. 3-е изд. —СПб., 1854.

² Востоков А.Х. Аталган эмгеги, 118-бет

³ Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. Т. I-II. —М.: 1958, стр. 112-123.

⁴ Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. 7-е изд. — М.: 1956. —с. 412-436.

уюштуруучу категория катарында караган жана белгилүү деңгээлде талдоого алган¹.

Орус тил илиминде атайын максат менен татаалдашкан сүйлөмдү өз алдынча изилдебесе да, А.А. Шахматов, В.В. Виноградов, И.И. Мещанинов сыяктуу белгилүү тилчилер бул сүйлөмдү түзүүчү компоненттер тууралуу өздөрүнүн баалуу пикирлерин айтышкан.

Эгерде А.А. Шахматов сүйлөмдүн бир составдуу жана эки составдуу түзүлүштө келишин түшүндүрүү менен бирге «татаалдашкан сүйлөм» деген түшүнүктү алгачкылардан болуп колдонсо², В.В. Виноградов бир өңчөй жана түшүндүрмө мүчөлөрдүн калыптанышы, сүйлөмдөгү кызматы боюнча теориялык баалуу ойлорун билдирген³. Ал эми И.И. Мещанинов сүйлөмдүн мазмун жагынан татаалдашуусу менен структуралык жактан татаалдашуусун өз ара биримдикте анализдеген⁴.

Кийинки мезгилде татаалдашкан сүйлөм орус тил илиминде ар түрдүү аспектилерде тереңирээк изилденип жатканын байкайбыз. Л.К. Дмитриева татаалдашкан сүйлөмдүн кошмо сүйлөм жана текст менен болгон катышын анализге алса⁵, А.Ф. Пряткина татаалдашкан сүйлөмдүн предикативдүүлүккө карата болгон катышын, алардын негизги сүйлөм менен синтаксистик байланышын кеңири сыпаттаган⁶. Л.А. Кадомцева украин тилиндеги татаалдашкан сүйлөмдөрдүн тилдик зоналары, стабилдүү формалары тексттеги кызматы сыяктуу маселелерин далилдүү фактылардын негизинде түшүндүрөт⁷.

¹ Руднев А.Г. Синтаксис осложненного предложения. —М.: Учпедгиз, 1959.

² Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. Вып. I. Л.: Учпедгиз, 1925.—с. III

³ Виноградов В.В. Из истории изучения русского синтаксиса. —М.: Изд-во Москва, ун-та, 1975

⁴ Мещанинов И.И. Члены предложения и части речи. —Л.: Наука, 1978— с. 13.

⁵ Дмитриева Л.К. Осложняющие категории и осложнение предложения в современном русском литературном языке: Автореф. дис. докт. наук. — Л., 1981.

⁶ Пряткина А.Ф. Русский язык. Синтаксис осложненного предложения. — М.: Высшая школа, 1990.

⁷ Кадомцева Л.А. Осложнение структуры простого предложения (синтаксис, семантика, функции): Автореф. дис. докт. филол. наук. — Киев, 1992.

Алгачкы түркологдор М. Казем-Бек, П.М. Мелиоранский, Г. Ибрагимовдор татаалдашкан сүйлөм жөнүндө тикеден –тике пикир айтышпаса да, айрым синтаксистик конструкциялардын баш мүчөлөрсүз эле ой-пикирди билдире алуу касиетине, бир өңчөй мүчөлөрдүн пайда болуу жана калыптануу жолдоруна көңүл бурушкан жана аларды чечмелөөгө аракет кылышкан¹. Алардын эмгектеринен синтаксистик жаңы башталыштагы эки багытты байкоого болот: биринчиден, кээ бир сүйлөмдөр ээнин катышуусуз эле аяктаган ойду билдире алат деген жободон бир сотавдуу сүйлөмдөр жөнүндөгү алгачкы маалыматты, экинчиден, өзүнө тиешелүү ээси болбогон синтаксистик конструкциялардын кадыресе сүйлөмдөрдөн өзгөчөлөнүшү, бир өңчөй мүчөлөрдүн кадимки сүйлөмдөрдөн калыптанышы сыяктуу пикирлерден татаалдашкан сүйлөмгө тиешелүү маселелерди аңдап билүүгө болот. Бирок алар айрым синтаксистик түрмөктөрдү багыныңкы сүйлөм менен бирдей карашкан. Анткени алар таянган түрк тилдеринин материалдары орус тилине которулуу менен талданып, XVIII-XIX кылымдардагы орус грамматисттеринин теориялык жоболору үстөмдүк кылып турган. Андан кийинки түркологдор В.А. Гордлевский, А.К. Боровковдор да этиштик түрмөктөрдү багыныңкы сүйлөм деп эсептешкен². Ал кезде түркологдор үчүн этиштик түрмөктөр менен багыныңкы сүйлөмдү өз ара ажыратпоонун объективдүү себептери бар эле. Аларды өз кезегинде М.Ш.Ширалиев кеңири мүнөздөгөн. Анын ою боюнча, синтаксистик түрмөктөр менен багыныңкы сүйлөмдөрдү бирдей кароо түрк тилдеринде илимий синтаксис али да болсо иштелип чыкпагандыгы менен түшүндүрүлөт. Синтаксистик тиги же бул маселени чечүүдө жалпы элдик тилдин, азыркы көркөм чыгармалардын жана басма сөздүн фактылык материалдары терең изилденбей, айрым түрк тилдеринин өзгөчөлүктөрү эске алынбастан, индоевропалык тилдердин традициялык схемасына негизделип бүтүм чыгаруу орун алган.

¹ Казем-Бек М. Грамматика турецко-татарского языка. – Казань: Унив. тип., 1839. –с. 355-367; Мелиоранский П.М. Краткая грамматика казак-киргизского языка: Синтаксис. ч. II -СПб., 1897. –с. 38-51; Ибрагимов Г.Г. Татарская грамматика: Синтаксис. –Казань: А.Г. Хасани, 1911. с. 18.

² Гордлевский В.А. Грамматика турецкого языка: Морфология и синтаксис. –М.: Изд-во Института Востоковедения, 1928; Боровков А.К. Учебник уйгурского языка. –Л.: Учпедгиз, 1935.

Ошондой эле синтаксистик түрмөктөрдүн жайылма мүчө катарында бөтөнчөлүктөрү жеткиликтүү изилденбестен, тиги же бул фактыларды орус тилине которуу менен анализденген¹. Ушундай эле пикирлерди профессор А. Жапаровдун эмгектеринен да жолуктурабыз².

Француз түркологу Ж.Денинин белгилүү эмгеги татаалдашкан сүйлөмдү өз алдынча бөлүп изилдөөнүн алгачкы кадамы болду. Ал этиштик айрым түрмөктөрдү багыныңкы сүйлөмдөрдөн айырмалап, «квази-сүйлөмдөр» деген терминди киргизген³. Дал ошол Ж.Денинин түркологиялык багыттагы көз карашынан кийин татаалдашкан сүйлөмдү түзүүчү компоненттер багыныңкы сүйлөмдөн бөлүнүп, айрым-айрым изилдене баштады.

М.З. Закиев татар тилиндеги багынычтуу татаал сүйлөмдөрдү классификациялоодо структуралык принципке таянуу менен, багыныңкы сүйлөмдүн баш сүйлөм менен байланышуу мүнөзүнө жараша синтетикалык жана аналитикалык түрлөргө ажыраткан да, үчүнчү типтегилерди өзүнчө бөлүп, аналитикалык-синтетикалык багынычтуу сүйлөмдөр деп атап, аларды негизги сүйлөм эмес, орто аралыктагы сүйлөмдөр катары эсептеген⁴. Бул үчүнчү типтеги сүйлөмдөр автор тарабынан бекеринен негизги сүйлөмдүн катарына кошулбастан, өзүнчө бөлүнүп берилген эмес. Ортозар баскычта деп эсептелген бул конструкциялар, албетте, татаалдашкан сүйлөмдөр эле.

Кийинки мезгилдеги түркологиялык айрым изилдөөлөрдө сүйлөмдү эки түрдүү деңгээлде типтештирүүнүн ордуна үч түрдүү деңгээлде типтештирүү орун ала баштады. Сүйлөмдүн структуралык өзгөчөлүгүнө карата мындай мамиле эң алгач Г.А. Абдурахманов тарабынан жасалды. Окумуштуу өзбек тилиндеги сүйлөмдү жөнөкөй, татаалдашкан жана кошмо сүйлөмдөрдүн тобуна ажыратат да, татаалдашкан сүйлөмдү жөнөкөй сүйлөмгө кошпостон, ошол эки түрдүү сүйлөмдүн

¹ Ширалиев М.Ш. Проблема сложноподчиненного предложения // Вопросы грамматики тюркских языков. –Алма-Ата: Изд-во АН Каз ССР, 1958. –с. 80-81.

² Жапаров А. Главные члены предложения в современном киргизском языке. – Фрунзе: Мектеп, 1964. –с. 68-69.

³ Deny J. *Grammaire de la langue turque*. –Paris, 1921, с 860

⁴ Закиев М. Синтаксической строй татарского языка. –Казань, 1963.

ортосундагы аралык сүйлөм катары эсептейт¹. Бирок Г.А.Абдурахмановдун эмгегинде жанашмалуу синтаксистик түрмөктөр жана бир өңчөй мүчөлөр сүйлөмдү татаалдаштыруучу компоненттер катары киргизилген эмес. Анын мурунку эмгектеринде да дал ушул жагдай сакталып келген.

Синтаксистик бардык түрмөктөрдү, каратма, кириңди, кыстырынды сөздөрдү, бир өңчөй түшүндүрмө мүчөлөрдү А.Г.Гулямов жөнөкөй сүйлөмдү татаалдаштыруучу компоненттер катары карап, алар катышкан сүйлөмдөрдү татаалдашкан жөнөкөй сүйлөм деп атаган².

Аталган эки түркологдордун көз караштарында бири бирине дал келбеген эки учурду белгилөөгө болот: татаалдашкан сүйлөм сүйлөмдүн өз алдынча түрүбү, же жөнөкөй сүйлөмдүн системасына киреби? Ажыратылбаган атоочтук түрмөктөр менен бир өңчөй мүчөлөр сүйлөмдү татаалдаштыруучу компонентке киреби же жокпу? Эки автордун бул суроолорго жооптору эки башка.

Ушундай эле суроолордун айланасында өзбек тилчилер да тиешелүү пикирлерин айтышкан. Г.А. Абдурахманов, А.Г. Гулямовдордун илимий жоболоруна таянуу менен, Х. Балтабаева обочолонгон түрмөктөр, кириңди, каратма сөздөр катышкан сүйлөмдөр жөнөкөй сүйлөмдүн өзгөчө түрүн – татаалдашкан сүйлөмдү түзөт десе³, кириңди жана каратма сөздөрдү атайын максатта изилдеген А.Р.Сайфуллаев аталган категорияларды сүйлөмдүн баш жана айкындооч мүчөлөрү сыяктуу эле карап, аларды үчүнчү даражадагы сүйлөм мүчөлөрү деп атаган⁴.

Бул эки окумуштуунун тең илимий аргументтеринде жалпылыктар жана айырмачылыктар бар. Жалпылыктары, түрдүү синтаксистик түрмөктөр жана сүйлөмгө мүчө боло албаган категориялар катышкан сүйлөмдөрдү жөнөкөй

¹ Абдурахманов Г.А. Синтаксис осложненного предложения // Структура и история тюркских языков. –М.: Наука, 1971. –с. 38.

² Гулямов А.Г. Узбек тили синтаксисининг баъзи масалалари // Узбек тили ва адабияти. -1968. №2, -9-бет.

³ Балтабаева Х. Узбек тилида мураккаблаган содда гаплар. –Ташкент: Фан, 1969, -12-бет.

⁴ Сайфуллаев А.Р. Семантико-грамматические особенности членов предложения в современном узб. яз. –Ташкент: Фан, 1984. -170-бет.

сүйлөмдүн өзгөчө түрү катары караганында жана бир өңчөй мүчөлөрдү киргизбегенинде турат. Айырмачылыгы, аталган биринчи окумуштуу татаалдашкан сүйлөмдү түзүүчү бардык компоненттерди бир топко киргизип, алардын грамматикалык-семантикалык касиеттерин чогуу караса, экинчиси кириңди жана каратма сөздөрдү синтаксистик обочолонгон түрмөктөрдөн бөлүп, аларды өзгөчө сүйлөм мүчөсү катары тааныганында турат.

Обочолонгон синтаксистик түрмөктөр менен багыныңкы сүйлөмдөрдү өз ара ажыратууда М.А. Аскарлова негизги үч белгини аныктоо аркылуу татаалдашкан сүйлөмдүн негизги бир маселесин чечүүгө салым кошту. Ошондой эле түрк тилдериндеги багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу милдеттүү түрдө жактык-предикативдик формада туруш керек деген жобону илимий негизде жокко чыгарды¹.

Биз сөз кылып жаткан проблема казак тил илиминде алда качан көтөрүлгөн. М.Б. Балакаев казак тилиндеги жөнөкөй сүйлөмдөрдүн структуралык өзгөчөлүктөрүн кеңири анализдөө менен бирге жөнөкөй сүйлөмдүн тутумунда келүүчү обочолонгон жана жанашмалуу түрмөктөрдү башка түркологдор сыяктуу багыныңкы сүйлөм деп эсептебестен, өзүнчө комплекс катары караган². Буга чейин С.Жиенбаев атоочтук түрмөктөрдү **үйүрлүү мүчөлөр** деп атаган эле³. Бул аталыш түркологияда сүйлөмдүн жайылма мүчөлөрү деген түшүнүктү билдирип келе жатат.

Казак тилиндеги татаалдашкан сүйлөмдү атайын максатта ар тараптуу изилдеген К.М. Есенов болуп саналат. Ал жалпы эле түркологиядагы синтаксистик түрмөктөр, түшүндүрмө жана бир өңчөй мүчөлөр, кириңди жана кыстырынды сөздөр тууралуу орчундуу илимий көз караштарды анализдеп, жалпылап, татаалдашкан сүйлөмгө тиешелүү грамматикалык өзгөчөлүктөрдү ачып көрсөттү⁴.

¹ Аскарлова М.А. К критериям придаточных предложений в современном узбекском языке // Структура и история тюркских языков. -М.: Наука, 1971. -148-149-беттер.

² Балакаев М.Б. Современный казахский язык. Синтаксис. -Алма-Ата: Изд-во АН Каз ССР, 1959. -119-бет.

³ Жиенбаев С. Синтаксис маселелери. -Алматы, 1952.

⁴ Есенов К. Казак тилиндеги күрделенген сөйлөмдөр. -Алматы: Гылым, 1974.

Татаалдашкан сүйлөмдү автор кадимки жөнөкөй жайылма сүйлөмгө кошпостон, өзгөчө түзүлүштөгү сүйлөм катары караган. Андагы предикативдүүлүк (айтылып жаткан ойдун чындыкка карата катышы) кадимки жөнөкөй сүйлөм сыяктуу эмес, жарым предикативдүүлүк менен коштолот деп эсептеп, аларды өз ара айырмалаган жана кадимки жөнөкөй сүйлөм менен татаалдашкан сүйлөм синтаксистик эки түрдүү бөлүмдү түзөт деген жыйынтыкка келген¹.

Ал эми татаалдашкан сүйлөмдү түзүүчү компоненттердин системасы жөнүндө окумуштуу башкача көз карашта. Каратма сөздү көпчүлүк түркологдор татаалдашкан сүйлөмдү түзүүчү компоненттердин бири катары эсептеп келишсе, К.М. Есенов аларды эмнегедир кошкон эмес. Бир өңчөй мүчөлөрдү да тандалмалуу түрдө татаалдашкан сүйлөмдүн түзүүчү компонентине киргизген. Традициялык жеке сөздөн турган бир өңчөй мүчөлөрдү сүйлөмдү татаалдаштыра албайт деп эсептейт.

Мындан тышкары, К.М. Есенов татаалдашкан сүйлөм менен багынычтуу кошмо сүйлөмдөрдү казак жана башка түрк тилдеринин фактыларынын негизинде өз ара салыштырып, аларды айырмалоочу грамматикалык жана семантикалык белгилерди тактады. Анын оюнча, кээ бир багынычтуу кошмо сүйлөмдөр менен татаалдашкан сүйлөмдөр сырткы формалык жактан окшош болуп келе берет. Ал эми компоненттер ортосундагы синтаксистик байланышы боюнча айырмаланат. Ошондой эле татаалдашкан сүйлөмдөр өзү да грамматикалык түрдүү топторго бөлүнөт. Окумуштуу жөнөкөй сүйлөмдү татаалдаштыруучу компоненттер менен негизги сүйлөмдүн ортосундагы синтаксистик катышты жана ич ара түзүлүшүн эске алуу менен татаалдашкан сүйлөмдү айкындоочтук кошумчалуу сүйлөмдөр жана синтаксистик түрмөктүү сүйлөмдөр деп эки топко бөлүштүрөт².

К.М. Есеновдун татаалдашкан сүйлөм жөнүндөгү изилдөөсү бир гана казак тилиндеги синтаксистик илимий жаңы көз караш болбостон, жөнөкөй сүйлөм боюнча жалпы эле түркологиядагы өзгөчө орду бар жалпылоо болуп саналат.

¹ Ошондо, 16-17-беттер.

² Есенов К. Аталган эмгеги, 1974, 19-бет.

Казак тилиндеги багынычтуу кошмо сүйлөмдөрдү изилдөөдө К. Мамытбеков да татаалдашкан сүйлөмгө атайын кайрылып, аны түзүүчү компоненттердин катарына бир өңчөй мүчөлөрдү да, каратма сөздү да кошкон¹. К.М. Есенов сыяктуу татаалдашкан сүйлөм кошумча предикативдүүлүккө ээ деп эсептебестен, аларды татаалдашкан жөнөкөй сүйлөм катары түшүндүрүп, жөнөкөй сүйлөмдүн карамагына киргизген.

Татаалдашкан сүйлөм маселеси түрк тилдеринин айрымдарында атайын максат менен гана изилденбестен, анын тиги же бул проблемалары көрүнүктүү түркологдор тарабынан да талдоого алынып келген.

А.Н. Кононов, Н.А. Баскаков, Э.В. Севортяндар кадимки жөнөкөй сүйлөм менен татаалдашкан сүйлөмдү өз ара айырмалашып, алардын ортосундагы структуралык өзгөчөлүктөр тууралуу жүйөлүү пикирлерин билдиришкен.

А.Н. Кононов татаалдашкан сүйлөмдүн тутумундагы ар кандай синтаксистик конструкциялар багыныңкы сүйлөмгө окшош түзүлүштө келет, бирок өз алдынча бүткөн ойду билдирбестен, кошумча маани, түшүнүк, тактоо киргизет деп жазган. Аларды сүйлөмдүн жайылма же кеңейген мүчөсү деп атаган².

Н.А. Баскаков жөнөкөй сүйлөмдү структуралык бөтөнчөлүктөрүнө ылайык үч топко бөлгөн: биринчи топко баш мүчөлөрдөн гана турган жалаң сүйлөмдөр, экинчи топко айкындооч мүчөлөрдүн да катышуусу менен түзүлгөн жайылма сүйлөмдөр киргизилет. Жайылма сүйлөмдүн бул түрүн ал кадимки жөнөкөй жайылма сүйлөм деп, ал эми бир өңчөй жана обочолонгон түшүндүрмө мүчөлөр, каратма, кириңди сөздөр катышкан сүйлөмдөрдү тек гана жайылма сүйлөм деп атаган. Жайылма сүйлөмдүн бул эки тобу биринчи тобуна караганда структуралык жактан кенен экендигин белгилейт.

Эгерде сүйлөмдүн тутумунда түрдүү синтаксистик түрмөктөр катышып келсе, Н.А. Баскаков аларды жайылма мүчөлүү жөнөкөй сүйлөм деп үчүнчү топко кошкон. Аларды адегенде жөнөкөй сүйлөмдүн карамагында талдоого алса да,

¹ Мамытбеков К. Сложносочиненные предложения в современном казахском языке: Автореф. дис. канд. филол. наук. Алма-Ата, 1973, -с. II

² Кононов Н.А. Грамматика современного турецкого литературного языка. -М.-Л.: Изд-во АН.ССР, 1956.-с. 437.

жөнөкөй сүйлөм менен кошмо сүйлөмдүн чегиндеги аралык сүйлөм деп жыйынтык чыгарат¹.

Албетте, Н.А. Баскаковдун синтаксистик бул жоболору жөнөкөй сүйлөмдүн структурасын андан ары изилдөөгө чоң өбөлгө түздү. Бирок жөнөкөй сүйлөмдү татаалдаштыруучу компоненттердин бардыгын бир топко бириктирип карабастан, бир өңчөй жана түшүндүрмө мүчөлөрдүн жөнөкөй сүйлөмдөгү синтаксистик кызматы акыр аягына чейин аныкталбай кала берген.

Кийинки кездердеги айрым түркологиялык адабияттарда да жөнөкөй сүйлөмдөрдү тутумундагы түзүүчү компоненттердин курамына ылайык бир нече структуралык топко бөлүштүрүү улантылып келе жатат. Маселен, аларды кемтик, толук, жайылма, кеңейген (развернутые), татаалдашкан, диалогдук кыскартылган деп алты топко бөлүп караган учурларды кездештиребиз². Албетте, жөнөкөй сүйлөмдү мындай топторго бөлүштүрүү бир принципке негизделбей бөлүнгөндүгүнөн көрүнүп турат. Бирок ошого карабастан, Н.А. Баскаков сыяктуу жөнөкөй сүйлөмдү үч баскычта кароо идеясы кайтадан көтөрүлүп жатканын да байкайбыз.

Ошентип, татаалдашкан сүйлөм структуралык жактан сүйлөмдүн кайсы түрүнө кирет деген маселе жалпы түркологияда белгилүү деңгээлде тактала баштады. Анын өз алдынча сүйлөмдүн структуралык тибин түзө албастыгы, жөнөкөй сүйлөмдүн өзгөчө курулуштагы тобу экендиги көпчүлүк түркологдор тарабынан кубатталып келе жатат.

Бул маселе боюнча түркмөн тилиндеги татаалдашкан сүйлөмдү атайын илимий максатта изилдеген М. Давлетовдун пикири кызыгууну пайда кылбай койбойт. Ал адегенде татаалдашкан сүйлөм структуралык, семантикалык жана интонациялык жактан айырмалана тургандыгын тиешелүү

¹ Баскаков Н.А. Простое предложение в каракалпакском языке // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. —М.: Изд-во АН СССР, 1961. —ч. III. Синтаксис. —с. 62-72.

² Нигматов Х.Г., Абдуллаев К.М., Бенау В.И. и др. Структура предложения и актуальные вопросы синтаксиса тюркских языков // Сов. то

илимий фактылар менен белгилеп өтөт да¹, жыйынтыкты мындайча чыгарат: «Татаалдашкан сүйлөм синтаксистин өз алдынча белүмү болуп саналат. Алар жөнөкөй сүйлөмдүн системасына кирет жана анын өзгөчө бир тибин - «татаалдашкан жөнөкөй сүйлөмдү түзөт»².

Айтылган пикирге тереңирээк назар салсак, карама-каршылыктуу суроолор пайда болот. Эгерде ар кандай синтаксистик эки бирдик өз ара структуралык жактан да, семантикалык жактан да, интонациялык жактан да өз ара айырмаланса, анда аларды бир түрдүү деп эсептөй алабызбы? Эгер аларды бир түрдүү деп эсептесек, алар кандай белгилери боюнча биригишет?

Мындай суроолор жалпы түркологияда улам жаңы изилдөөлөрдүн, дискуссиялардын натыйжасында толук болобосо да белгилүү деңгээлде чечмелене баштады.

Филология илимдеринин доктору, профессор А.Нурманов жарым предикативдүүлүк экинчиленген предикативдүүлүк, кошумча предикативдүүлүк, жөнүндөгү илимий жоболорго каршы болсо да, «пропозициялар ал сүйлөмдөгү предикаттын чегине ылайык аныкталат. Демек, мындай сүйлөмдөр синтаксистик түзүлүшүнө карай жөнөкөй, семантикалык жактан татаалдашкан болот³ деген жыйынтыкка келет. Биздин оюбузча, сүйлөмдүн структуралык жактан татаалдашуусу анын семантикалык жактан да татаалдашуусуна алып келбей койбойт. Бирок андай татаалдашуу жалпы бир предикативдүүлүктүн ядросунда болсо да, ал предикативдүүлүктү белгилүү деңгээлде өзгөртпөй койбойт. Ошондуктан татаалдашкан сүйлөмдү жөнөкөй сүйлөмгө караганда өзгөчө көзкараштан туруп талдоого туура келет. Аны семантикалык аспектиде же структуралык аспектиде бөлөк-бөлөк карабастан, бул эки аспектинин биримдигинде гана изилдөө менен туура илимий жыйынтыкка келе алабыз.

Демек, татаалдашкан сүйлөм семантикалык жактан татаал сүйлөм менен жөнөкөй сүйлөмдүн чегинде, структуралык жактан жөнөкөй сүйлөмдүн карамагында турат.

¹ Давлетов М. Структурные типы простого предложения в современном каракалпакском языке: Дис. докт. филол. наук. –Ташкент, 1989. с. -14.

² Давлетов М. Аталган эмгеги. 1989, 17-бет.

³ Нурманов А., Махмудов Н., Ахмедов А., Салихужаева С. Узбек тилининг мазмуний синтаксиси.–Ташкент: ФАН, 1992, 78-бет.

Ошого карабастан жөнөкөй сүйлөмдүн структурасын да татаалдаштырат. Мисалы: 1. *Университет жаңы окуу жабдуулары менен камсыз болду да, окутуу процесси жаңы формада жүргүзүлө баштады. Жаңы окуу жабдуулары менен камсыз болгон университетте окутуу процесси жаңы формада жүргүзүлө баштады.*

Биринчи сүйлөм татаал сүйлөм, экинчиси татаалдашкан сүйлөм болсо да, семантикасы боюнча бул эки сүйлөм бирдей деңгээлде турат. Натыйжада структуралык өзгөчөлүгү боюнча сүйлөмдүн төмөндөгүдөй жалпы моделине ээ болобуз.

1. Жалаң сүйлөм
2. Жайылма сүйлөм
3. Татаалдашкан сүйлөм
4. Тең байланыштагы жана багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөм
5. Бир өңчөй багыныңкылуу кошма сүйлөм
6. Аралаш кошмо сүйлөм

Кеп (Речь)

Кыргыз тил илиминде сүйлөмдү структурасы боюнча биринчи типтештирүү Шабдан уулу Ажиманга тиешелүү. Ал өзү жашаган мезгилдеги түрк тилдериндеги окуу китептеринин деңгээлине ылайык сүйлөмдүн структуралык эки тибин – толук жана өксүк тибин көрсөткөн¹. Ал кезде, албетте, сүйлөм менен синтаксистик башка конструкциялар бир гана кыргыз тил илиминде эмес, жалпы эле түркологияда ажыратыла элек болчу. Бирок татаалдашкан сүйлөмдү түзүүчү синтаксистик

¹ Шабданов А. Кыргыз тилинин синтаксиси. –Фрунзе: Кыргызмамбас, 1931. -26-бет.

конструкциялардын айрымдарына жекече-жекече мүнөздөмө берилип келген¹.

Кыскасы, «татаалдашкан сүйлөм» деген түшүнүк жана термин орус тилиндеги грамматикалык терминдерди кыргызча сөздүккө түшүрүүдөн улам пайда болду².

Филология илимдеринин доктору Б.Тойчубекова аларды семантика – структурасы татаалдашкан сүйлөм» деп атап, мындай түзүлүштөгү сүйлөмдөрдү синтаксистик структурадагы өзгөрүүнүн натыйжасы катары баалаган³.

Профессор А.Жапаров татаалдашкан сүйлөмдү «жайылма формалуу жөнөкөй сүйлөм» деп атап, ага мүнөздүү өзгөчөлүктөр жөнүндө өтө эле кыска маалымат берет. Автор Г.А. Абдурахманов, К.М. Есенов, Л.К. Дмитриевалар сыяктуу эле синтаксистик бул категорияны жөнөкөй сүйлөм менен кошмо сүйлөмдүн ортосундагы аралык сүйлөм катары эсептеген⁴.

Биз бул изилдөөбүздө башка түрк тилдеринде орус тилинен калькаланган сыяктуу эле (казак тилинде – күрделенген сөйлөмдөр, өзбек тилинде – мураккаблашган гап) «татаалдашкан сүйлөм» деген терминди пайдаландык. Түркологиядагы бул синтаксистик түшүнүктүн орус тилинен калькалангандыгын М.Давлетов туура белгилеген⁵.

Кыргыз тилинин синтаксисиндеги терминология маселеси бүгүнкү күнгө чейин системага түшө элек. Маселен, сөз тизмеги жана сөз айкашы, татаал сүйлөм жана кошмо сүйлөм, бир составдуу сүйлөм жана бир тутумдуу сүйлөм, белгисиз жактуу сүйлөм жана туюк жактуу сүйлөм сыяктуу синтаксистик

¹ Жапаров А. Кыргыз тилинин синтаксиси. –Фрунзе: Кыргызмамбас, 1951 (Мектеп, 1966, 1979); Жакыпов Ы. Основы синтаксиса простого предложения: Автореф. дис. .докт. филол. наук. –Фрунзе, 1966; Сартбаев К.К. Кыргыз тилиндеги кошмо сүйлөмдүн синтаксиси. –Фрунзе: Окуупедмамбас, 1957; Иманов А. Кыргыз тили. –Фрунзе: Мектеп, 1990.

² Орузбаева Б. Лингвистикалык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү. – Фрунзе: Илим, 1972. -209-бет.

³ Тойчубекова Б., Мураталиев М. Кыргыз адабий тилинин синтаксистик структурасынын совет доорунда өзгөрүшү. –Фрунзе: Илим, 1987. -103-130-беттер.

⁴ Жапаров А. Аталган эмгеги . 1992, 117-бет.

⁵ Аталган диссертациясы (1989), 16-бет.

аталыштар кыргыз тилинин синтаксисинде синоним сөздөр катары параллель колодонулуп келе жатат.

Албетте, грамматикалык терминдерге деле терминологиялык бардык талаптар коюлат. Бирок ар кандай грамматикалык аталыш башка түшүнүктөгү аталышты кайталабагандай, өзүнүн залакасын тийгизбегендей болгону оң. Биздин оюбузча, жогоруда белгиленген түгөйлүү грамматикалык терминдердин өтө ыңгайлуу бир гана сыңары колдонулууга киргизилсе, илимий изилдөө ишинде да, тилди окутуу жараянында да өзүнүн жакшы таасирин тийгизмек.

Биздин ушул эмгегибизге тике тиешеси бар терминдерге токтолуп көрөлү. «Татаал сүйлөм» деген аталыштын ордуна «кошмо сүйлөм» деген баштапкы аты колдонууга ыңгайлуу көрүнөт. Биринчиден, татаал деген түшүнүк бүткүл илимдин тармагында колдонулуп, маанилик жактан өтө эле жалпыланып кеткен (татаал тыбыш, татаал морфема, татаал сөз ж.б.). Ошондуктан «татаалдашкан сүйлөм» деген түшүнүктү туюнтууда аздыр-көптүр өзүнүн терс таасирин тийгизбей койбойт. Экинчиден, кээ бир башка түрк тилдеринде да кошмо сүйлөм деген аталыш колдонулат¹. Эгер түрк тилдериндеги грамматикалык терминдер унификацияланса, кандай сонун болор эле. Үчүнчүдөн, кыргыз тилиндеги сүйлөмдөр тууралуу жарык көргөн алгачкы адабияттарда татаал сүйлөм эмес, кошмо сүйлөм деген аталыш пайдаланып келген.

Ушундай эле пикирди татаалдашкан сүйлөмгө карата да айтууга болот. Аны татаал формалуу жөнөкөй сүйлөм деп атасак, жөнөкөй сүйлөм грамматикалык формасы боюнча гана татаалдашып, семантикалык жактан татаалдашпайт экен деген ойду түшүнүп калар элек. А чынында, И.И. Мещанинов жазгандай, сүйлөм мазмун жагынан татаалдашуу менен бирге, грамматикалык түзүлүшү боюнча да татаалдашат².

Эгерде Г.А. Абдурахманов өзбек тилиндеги жөнөкөй сүйлөмдү татаалдаштыруучу компоненттердин тобуна обочолонгон (жанашмалуу) этиштик түрмөктөрдү жана бир өңчөй мүчөлөр менен каратма сөздөрдү кошпосо, К.М. Есенов

¹ Нуруев Т. К вопросу стандартизации грамматических терминов кыргызского языка // Материалы международной конференции «Компьютерный фонд терминов тюркских языков. Түркстан-Чимкент, 1995. –с. 108-109.

² Мещанинов И.И. Аталган эмгеги. 13-бет.

традициялык бир өңчөй мүчөлөр менен каратма сөздөрдү кошкон эмес¹.

Ал эми калган түркологиялык эмгектерде бардык синтаксистик түрмөктөр, түшүндүрмө жана бир өңчөй мүчөлөр, каратма, кириңди, кыстырынды сөздөр татаалдашкан сүйлөмдүн системасында каралган. Бирок ошол ар түрдүү синтаксистик түрмөктөрдүн түрлөрү, семантикалык-структуралык табияты акыр аягына чейин бир беткей такталбай келе жатат.

Кыргыз тилиндеги татаалдашкан сүйлөмдөргө Б.Тойчубекова жандама (кошумча) мүчөлөр, атоочтук, чакчыл, кыймыл атоочтук түрмөктөр, каратма, кириңди сөздөр катышкан сүйлөмдөрдү киргизсе²; А.Жапаров синтаксистик түрмөктөрдү ич ара бир нече структуралык-семантикалык топторго бөлүштүрүп, бир өңчөй мүчөлөрдү жана сырдык сөздөрдү да татаалдаштыруучу компоненттердин тобуна кошкон³.

Аталган эки окумуштуу тең кыстырынды сөз менен парцеляттарды (бөлүндүлөрдү) татаалдашкан сүйлөмдүн чегинде карашкан эмес.

Татаалдашкан сүйлөмдү түзүүчү компоненттердин пайда болушу жана калыптанышы эбактан бери эле түркологдордун көңүлүн өзүнө буруп келген. Алардын бул маселе боюнча илимий көз караштарын жалпылай келгенде, синтаксистик ар бир түрмөктүн кириңди, каратма, кыстырынды сөздөрдүн, түшүндүрмө жана бир өңчөй мүчөлөрдүн өз-өзүнчө пайда болуу жана калыптануу жолдору бар.

Синтаксистик түрмөктөрдүн пайда болушун түркологдор ар түрдүү себептер менен түшүндүрүшөт. Түркологдордун көпчүлүгү чакчыл, атоочтук, кыймыл атоочтук түрмөктөрдүн баштапкы формасы таандык формадагы конструкция болгон, башкача айтканда, алардын субъектиси илик жөндөмөдөгү сөз, ал эми аны башкарып келген бөлүгү таандык конструкция болгон, ал эми аны башкарып келген бөлүгү таандык мүчөдөгү сөз катарында айкашып келген деп эсептешет да, тилдеги трансформация процессинин (кайта түзүлүү) натыйжасында

¹ Есенов К.М. Аталган эмгеги (1974), 172-бет.

² Тойчубекова Б., Мураталиев М. Аталган эмгек (1987), 104-бет.

³ Жапаров А. Аталган эмгеги (1992), 118-бет.

илик жөндөмө мүчөсүнүн жана таандык мүчөнүн түшүп калышынан жаңы синтаксистик конструкциялар пайда болгон деген бүтүмгө келишет¹. Ал эми айрым түркологдордун ою боюнча, тескерисинче, илик жөндөмө мүчөсү менен таандык формадагы изафеттик айкалыштар кийинчирээк калыптанышкан².

М. Давлетов биринчи көз карашка кошулуп минтип жазат: Атоочтук жана кыймыл атоочтук конструкциялардагы атооч жөндөмөдөгү ээ илик жөндөмө мүчөсүнүн түшүп калышынан калыпташкан деген ой тилдик фактыларга дал келет. Бул кээ бир баяндоочто таандык мүчө сакталып калышы менен түшүндүрүлөт. Бул субъект адегенде илик жөндөмө формада болгондугун билдирбейт³.

Демек, автордун оюна караганда, изафеттик айкалыштагы атоочтук жана кыймыл атоочтук конструкциялардын бардыгы адегенде илик жөндөмөдөгү сөз менен таандык уландыдагы сөздөрдүн айкашынан турган. Алардагы илик жөндөмө мүчөсүнүн түшүп калышынан атооч жөндөмөдөгү ээ пайда болуп, таандык мүчө сакталып калган, же ал да түшүп калган. Баштапкы конструкциянын толук трансформацияланышынын натыйжасында багыныңкы сүйлөм пайда болгон: (*Апрелдин башталышы менен күн жылыды – Апрель башталыш менен күн жылыды - Апрель башталды, күн жылыды. ж.б.*)

Албетте, тилдик ар кандай категория бир орунда туруучу сенек көрүнүш эмес. Аларда эски форма менен жаңы мазмун өз ара шайкеш келбей калганда, же тилдик үнөмгө карата умтулуунун натыйжасында түрдүү өзгөрүүлөр болуп турат. Грамматикадагы мындай кайра түзүлүү процесси

¹ Баскаков Н.А. Природа придаточных определительных словосочетаний и их роль в эволюции сложных синтаксических конструкций в тюркских языках // Сов. Тюркология. -1971. -№4. –с. 18-19;

Абдуллаев А.З. К эволюции синтаксического строя тюркских языков // - Учен.зап. Азерб. гос.ун-та. Сер.яз. и.лит.-ри. -1967. -№1. –с. 13-17; Закиев М.З. Синтаксический строй татарского языка. –Казань; Изд-во Казанского ун-та, 1963. –с. 283.

² Абдурахманов Г.А. Основы синтаксиса сложного предложения современного узбекского литературного языка. –Ташкент: Изд-во АН УзССР, 1960. –с.80; Гаджиева Н.З. Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков. -М., Наука, 1973. с. -22.

³ Давлетов М. Аталган эмгеги (1989), 21-бет.

трансформация деп аталат. Ал тарыхый мүнөздөгү көрүнүшкө жатат. Н.З.Гаджиева атооч жөндөмөдөгү ээ жана жак формалуу баяндоочтон (*verbum - finitum*) турган трансформанын төрт түрүн белгилөө менен бирге, хронологиялык жактан мындайча мүнөздөйт: «В истории развития сложного предложения условно можно выделить три этапа: 1) абсолютное преобладание простого предложения; 2) появление первоначальных образцов своего рода несовершенных трансформ; разнообразие переходных конструкций, грамматически неустоявшихся; наличие комбинированных способов выражения подчинения; 3) оформление трансформ»¹.

Биздин окубузча, татаалдашкан сүйлөмдү түзүүчү компоненттердин айрым түрлөрү Н.З. Гаджиева белгилеген этаптардын 2-баскычындагы көрүнүшкө жатат, башкача айтканда, эки жөнөкөй сүйлөмдүн биригүүсүнөн толук кандуу татаал сүйлөм түзүлө элек этабы айрым синтаксистик түрмөктөргө туура келет: *Суу көбөйдү. Биз өтө албадык – Суунун көбөйгөнүнөн биз өтө албадык – Суу көбөйүп, биз өтө албадык*. Ортоңку этаптагы трансформа грамматикалык жактан сүйлөмдүк түзүлүшкө ээ болбогону менен сүйлөмгө тете ойду билдире алат.

Кантсе да, татаалдашкан сүйлөмдү түзүүчү компоненттердин тарыхый жактан калыптанышы бир түз сызык менен бирдей мезгилде болуп өткөн эмес. Алардын айрымдары сүйлөм менен бирдикте илгертен эле жашап келген болсо, айрымдары синтаксистик трансформациянын натыйжасында кийинчерээк калыптанган.

Бирок трансформация түшүнүгү менен редукция түшүнүгүн ажырата билүү зарыл. Трансформация дегенибиз тиги же бул грамматикалык түзүлүштүн башка бир түзүлүшкө өтүшү, жөнөкөй түзүлүштүн татаал түзүлүшкө же, тескерисинче, татаал түзүлүштүн жөнөкөй түзүлүшкө айланыш процесси болуп саналат. Ал эми редукция трансформацияга караганда тар түшүнүк: татаалдын жөнөкөйлөнүшү, узун формадагы айкалыштын кыскарышы (Тез аранын ичинде бүтүрө салышыбыз керек. –Тез арада бүтүрө салышыбыз керек).

¹ Гаджиева Н.З. Аталган эмгеги (1973), 32-бет.

Татаалдашкан сүйлөмдү түзүүчү айрым компоненттер эки түрдүү багыттагы трансформациялануунун натыйжасында калыптанышы мүмкүн. Биринчи багыттагысы толук манилүү кадимки сүйлөмдөрдүн предикативдик катышынын кыскаруусунан, тагыраак айтканда, толук маанилүү сүйлөмдөрдүн синтаксистик түрмөккө айланышы катары түшүндүрүлсө, экинчи багыттагысы жөнөкөй түзүлүштөгү конструкциянын татаалдашуусу, тагыраак айтканда, жөнөкөй сүйлөмдүн кошмо сүйлөмгө айланышынын бир этабы катары түшүндүрүлөт.

Биринчи багыттагы трансформация боюнча түркологиялык адабияттарда жеткиликтүү теориялык негиздемелер бар. Маселен, багынычтуу кошмо сүйлөмдүн жөнөкөй сүйлөмгө трансформацияланышын Т.М. Гаджиев төрт себеп менен түшүндүрөт: биринчи – тилдик көрүнүштүн үнөмгө карай умтулушу; экинчиси – багынычтуу татаал сүйлөмдөгү негизги эмес, көмөкчү ойду туюнткан бөлүктүн редуцияланышы; сүйлөмдөгү модалдуулуктун күчөшүнүн натыйжасында, ал модалдуулукту билдирүүчү каражаттардын үстөмдүгүнүн натыйжасында айрым компоненттердин редуцияланышы; бирдей лексикалык курамдагы конструкциялардын бирдей стандартта кайталанбастыгын камсыз кылуу үчүн түрдүү формалардын колдонулушу¹.

Тилдик үнөм тилдеги артыкбаш элементтерден кутулуш үчүн аракеттенүүдөн улам келип чыккан кубулуш катары байыртан эле жашап келе жатат. Тилдик үнөм менен кыскаруу түшүнүгү бирдей эмес. Тилдик үнөм тилдик өнүгүүнүн объективдүү мыйзамы катары өз алдынчалыкка ээ. Ал эми тилдик кыскаруу белгилүү бир речтик шартка жараша атайын, жасалма түрдө тиги же бул элементти жок кылуу дегендикке жатат².

Экинчи багыттагы трансформация боюнча Н.З. Гаджиеванын трансформациялануунун этаптары жөнүндөгү жоболоруна кайрылуу менен жогоруда азыноолак маалымат берилди.

¹ Гаджиев Т.М. Трансформация сложноподчиненного предложения в простое предложение: Автореф. дис...канд. филол. наук. –Баку, 1985. – с. 11.

² Юсуфов М. Экономия в системе языка: Автореф. дис...канд. филол. наук. –Баку, 1976. –с. 4.

Татаалдашкан сүйлөмдү түзүүчү компоненттердин бардыгы эле толук манилүү сөздөрдүн трансформациялануусунун туундусу эмес. Маселен, каратма сөздөрдү, кээ бир кириңди сөздөрдү трансформацияланган компоненттер катары кароого эч кандай деле негиз жок.

Кыскасы, татаалдашкан сүйлөмдү түзүүчү компоненттердин коммуникативдик функциясы бирдей болбогон сыяктуу эле, пайда болуш, калыптаныш жолдору ар түрдүү. Бул маселеге кийинчерээк ошол түзүүчү компоненттерди семантика – грамматикалык жактан айрым-айрым талдоого алганда, өзүнчө мамиле катары кайрылууну ылайыктуу деп эсептейбиз.

2-§. Татаалдашкан сүйлөмдүн семантика–грамматикалык мүнөздөмөсү

Сүйлөмдүн тутумуна структуралык элементтер канчалык көп кошулса, анын маанилик жагы да ошончолук арбый берет. Бул жөнөкөй сүйлөмдүн жалаң жана жайылма болуп бөлүнүшүнөн эле көрүнүп турат. Жалаң сүйлөмдө берилген субъектинин бир гана иш-аракети, касиети же белгиси жөнүндө маалымат берилсе, жайылма сүйлөмдө иш-аракеттин мезгилдик, мейкиндик, сан-өлчөмдүк, сын-сыпаттык жана башка касиеттери менен толукталат. Салыштырып көрөлү: *Мен окуймун – Мен университетте окуймун – Мен Ош мамлекеттик университетинде окуймун – Ош мамлекеттик университетинде окуймун – Мен Ош мамлекеттик университетинин кыргыз филологиясы факультетинин 4-курсунда окуймун ж.б.*

Берилген беш сүйлөм жалаң сүйлөмдөн баштап акыркы сүйлөмгө чейин улам жаңы маалыматтар менен толукталып отуруп, жайылма сүйлөмдүн эң жеткилең деңгээлине көтөрүлдү. Эгерде бул типтеги сүйлөмгө синтаксистик башка бир категориялар кошулса, сүйлөм маанилик модалдык жактан андан ары белгилүү өзгөрүүлөргө учурайт: *Чынын айтсам, мен университетте окуймун – Тагдырдан муну күтпөгөн мен, университетте окуймун. – Мен, жөнөкөй дыйкандын баласы, университетте окуймун. – Ооба, аке, мен университетте окуймун. – Мен университетте (даярдоо бөлүмүн эске албаганда) беш жылдан бери окуймун ж.б.*

Кийинки синтаксистик конструкциялардын сүйлөмгө катышуусу семантика–структуралык жактан сүйлөмдү алда канча башка касиетке өткөздү. Жөнөкөй сүйлөмдүн өзгөчө моделин – *татаалдашкан сүйлөмдү* түздү. Мындай татаалдашууну жайылмалуулук менен чаташтырбоо керек. Жөнөкөй сүйлөмдүн ойго тийиштүү сүйлөм мүчөлөрү аркылуу бутактап, ойду кеңири түшүндүрүүсү жайылмаланууну билдирет. Алар сүйлөм менен тике жана тыгыз байланыштагы маанилерди алып жүрөт. Ал эми сүйлөмдүн мазмуну менен тике жана тыгыз байланышпаган кошумча маани киргизүүчү элементтер сүйлөмдү татаалдаштырат. Андай татаалдашуу жайылмаланууга окшобойт. Бул жагынан ал кошмо сүйлөмгө жакындашат. Бирок кошмо сүйлөмдүк касиетке да жетише албайт. Анткени кошмо сүйлөм сыяктуу полипредикативдүүлүккө ээ эмес. Мононпредикативдүүлүк чекте турат. Ал эми модалдуулук жагы татаалдаштыруучу компоненттердин кайсы тобунун катышкандыгы менен аныкталат.

Ошентип, татаалдашкан сүйлөмдүн семантика–грамматикалык табиятын аныктоо үчүн аларды кадимки жөнөкөй жана кошмо сүйлөмдөргө карама-каршы коюп, андагы предикативдүүлүктүн берилиш өзгөчөлүктөрүн анализдеп, интонациясын, стилистикалык функциясын тактап алуу зарыл.

Татаалдашкан сүйлөм өзүнүн структурасы, семантикасы жана интонациясы боюнча кадимки жөнөкөй жайылма сүйлөмдөрдөн айырмалана тургандыгы, түркологдор тарабынан ар убак белгиленип келе жатат. Бирок кандайча айырмаланат, андай айырмачылыкты түзүүчү негизги белгилер кайсылар экендиги так көрсөтүлө элек.

Жөнөкөй жайылма сүйлөмдөр структуралык жактан негизинен жөнөкөй сүйлөм мүчөлөрүнөн жана жөнөкөй сөз тизмектеринен түзүлөт да, жалпысынан бир ойду билдирип, сүйлөмдө бир бүтүн интонацияга ээ болот. Андагы сүйлөм мүчөлөрү өз ара грамматикалык каражаттар аркылуу багыныңкы абалда байланышат. Ал эми татаалдашкан сүйлөмдүн структурасын жайылма мүчөлөр, бир өңчөй жана обочолонгон мүчөлөр, кириңди жана каратма сөздөр түзөт. Мындай синтаксистик түзүлүштөгү конструкциялар аркылуу сүйлөмдүн жалпы мазмунуна кошумча маани же чечмелөө

киргизилет¹. Ошондуктан алардагы синтаксистик байланышты кадимки жөнөкөй сүйлөмдөрдөгү синтаксистик байланыштардан айырмалап, Г.А. Абдурахманов түшүндүрмө байланыш деп атаган².

Кээ бир татаалдашкан сүйлөмдөр (эгер түзүүчү комионенттери обочолонгон түрмөктөр, кириңди, каратма сөздөр болсо) өз алдынча экинчи бир интонацияга да ээ болот. Ал эми кадимки жөнөкөй жайылма сүйлөмдөрдө өз алдынча интонацияга ээ болгон компоненттер катышпайт.

Ошондой эле татаалдашкан сүйлөм кадимки жөнөкөй жана кошмо сүйлөмдөрдө предикативдүүлүктүн берилиши боюнча да айырмаланат. Бирок жөнөкөй сүйлөм бир гана предикативдүүлүккө, ал эми кошмо сүйлөм көп предикативдүүлүккө ээ болот деген жобо татаалдашкан сүйлөм маселесинде айрым тактоолорду талап кылат.

Татаалдашкан сүйлөм жөнүндөгү окутуунун пайда болушу менен сүйлөмдүн предикативдүүлүгү жөнүндөгү түшүнүк да кеңейди. Натыйжада традиция катарында калыптанып калган бир предикативдүүлүк жана көп предикативдүүлүк деген түшүнүктөр жарым предикативдүүлүк, кошумча предикативдүүлүк, экинчиленген предикативдүүлүк деген түшүнүктөр менен толукталды.

Г.А. Абдурахманов алгачкылардан болуп түрк тилдериндеги татаалдашкан сүйлөмдөгү предикативдүүлүктүн өзгөчөлүгүнө көңүл буруп минтип жазат: «Татаалдашкан сүйлөмдө татаал ой берилет: анда эки предикативдик борбор бар. Анын бири - негизги, жетектөөчү, экинчиси көмөкчү, экинчи даражадагы (полупредикативдик) борбор болуп саналат. Көмөкчү предикативдик борборду обочолонгон мүчө, кириңди жана каратма сөздөр түзөт³.

Окумуштуу белгилеген бул жарым предикативдүүлүк түшүнүгү кошумча предикативдүүлүк, экинчиленген предикативдүүлүк деген түшүнүктөрдүн да маани-маңызын туюнта алат. Кандай аталышка ээ болбосун, жарым предикативдүүлүк предикативдик туюнтма менен

¹ Абдурахманов Г.А. Аталган эмгеги (1971), 138-139-беттер; Есенов К.М. Аталган эмгеги (1974), 12-бет; Давлетова М. Аталган эмгеги (1989), 16-б.

² Аталган эмгеги (1971), 140-бет.

³ Абдурахманов Г.А. Аталган эмгеги (1971), 139-бет.

байланышкан. Предикат жана анын актанттарынын байланышынан түзүлгөн айкалыштар предикативдик туюнтма болот. Предикативдик туюнтма тутумундагы предикаттардын чегине жараша бир предикаттуу, көп предикаттуу типтерге ажыратылат. Бир гана предикат жана анын аргументтеринен түзүлгөн айкалыштар бир предикативдик туюнтма деп, эки же андан ашык предикат катышкан айкалыштар көп предикативдик туюнтма болот.

Көп предикативдүү туюнтмалардын предикаттарынын ролу бирдей эмес. Эгерде предикативдик туюнтмадагы ар бир предикат предикативдүүлүк касиетке ээ болсо - *кошмо сүйлөм*, предикаттардын бири гана предикативдүүлүк касиетке ээ болуп, экинчи бири предикативдүүлүк белгиге ээ боло албаса - *жөнөкөй сүйлөм* түзүлөт. Ошол экинчи предикативдик туюнтманы жарым предикативдүүлүккө ээ болгон, же *кошумча предикативдүү туюнтма* деп эсептейбиз.

Жарым предикативдүү туюнтмага татаалдашкан сүйлөмдү түзүүчү компоненттер ээ болот. Алар толук предикативдүүлүккө жакындашат¹. Бирок жарым предикативдүүлүк түшүнүгү синтаксисте бирдей деңгээлде турбайт. Маселен, түрдүү обочолонгон түрмөктөр менен жанашмалуу түрмөктөрдөгү кошмо предикативдүүлүк өз ара айырмаланат. Ал эми бир өңчөй мүчөлөргө карата дагы бир башкача катышта турат.

Ошентип, сүйлөмдөгү предикативдүүлүктүн берилиш өзгөчөлүктөрү аркылуу аларды ар түрдүү оппозициянын чегинде кароого мүмкүндүк ачылат. Предикативдүүлүккө байланыштуу жогоруда айтылгандардан улам татаалдашкан сүйлөмдүн кадимки жөнөкөй жана кошмо сүйлөмдөр менен окшош жана айырмалуу белгилерин аныктоого болот. Кадимки жөнөкөй сүйлөм бир гана предикативдик туюнтмадан турса, татаалдашкан сүйлөм бир нече предикативдик туюнтмадан турат. Бул жагынан кадимки жөнөкөй сүйлөмдөрдөн айырмаланат да, кошмо сүйлөмгө жакындашат. Бирок кошмо сүйлөм сыяктуу бардык предикативдик туюнтмалары бирдей предикативдүүлүк касиетке ээ боло албайт. Алардын бир грамматикалык жактан уюмдашышы же интонациясы боюнча жеткилең болбойт, башкача айтканда, предикативдүүлүккө

¹ Прияткина А.Ф. Аталган эмгеги (1990), 7-бет.

жете албайт. Негизги предикативдик туюнтмага көз каранды болот. Мисалы: 1. *Ал Абил бийдин жасалма кейпин эшиктен киргенде эле байкаган (Т.Касымбеков)*. 2. *Зарипа унчукпай калды да, өчөшкөндөй шпал астына шагыл күрөктөп кирди (Ч.Айтматов)*.

3. *Кыргызча бир сөз билбей,
Кыргыздын тагдырын чечип жаткан.
Кыргыз менен маңкурт бирдей,
Энесине жаа тарткан.*

(А.Өмүракунов).

Биринчи сүйлөм – кадимки жөнөкөй жайылма сүйлөм. Анда бир гана предикативдик туюнтма бар. Үчүнчү жактагы ээ жана баяндоочтун катышуусунан түзүлгөн, экинчиси – кошмо сүйлөм. Ал эки предикативдик туюнтмага ээ. Ошол эки предикативдик туюнтманын экөө тең предикативдүүлүк касиетке жеткен. Атооч жөндөмөдөгү ээ (Зарипа) *унчукпай калды* жана *күрөктөп кирди* деген баяндоочтор менен ээрчишүү байланышында келип, эки предикативдик туюнтма түзүлдү. Ал эми үчүнчү сүйлөмдө төрт предикативдик туюнтма бар. Биринчиси – *кыргызча бир сөз билбей* деген түрмөк. Бул түрмөк грамматикалык жактан эч кайсы ээ менен байланыш түзө алган жок. Аяктаган ойду да билдире албайт. Жеткилең предикативдүүлүккө ээ эмес. Экинчиси – *кыргыздын тагдырын чечип жаткан* деген атоочтук түрмөк. Эгерде биринчи түрмөк багыныңкы сүйлөм сыяктуу интонацияга ээ болсо, бул түрмөк андай интонацияга ээ эмес. Үчүнчүсү - *Кыргыз менен маңкурт бирдей* деген конструкция. Ага предикативдүүлүккө тиешелүү бардык касиеттер мүнөздүү. Өз алдынча аяктаган ойду билдире алат. Баш мүчөлөрдүн ортосунда ээрчишүү байланышы бар. Төртүнчүсү - *энесине жаа тарткан* деген атоочтук түрмөк. Ал негизги предикативдик туюнтмага кошумча тактоону гана киргизди. Өз алдынча интонацияга жана грамматикалык жактан уюмдашууга ээ эмес. Мына ушундай касиеттерине байланыштуу К.М. Есенов татаалдашкан сүйлөмдү жөнөкөй сүйлөмдүн жайылмалуу болуп келишинин эң жогорку тиби деп эсептеген¹.

Жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ичинен айрым бир тутумдуу сүйлөмдөр менен татаалдашкан сүйлөмдөр (синтаксистик

¹ Есенов К.М. Аталган эмгеги (1974), 168-бет.

түрмөктүүлөрү) окшош түзүлүштө келет. Анткени аларда да ээрчишүү байланышындагы баш мүчөлөр толук болбойт. Салыштырып көрөлү: 1. Армиянын таламын аткарыш керек, силердин да согушта балдарыңар бар. (Т.Сыдыкбеков). 2. Тарыхый көз караш менен караганда, «Манас» эпосу башка эстетикалык өлчөмдүн негизинде, башка турмуштук шартта жаралган (Ч.Айтматов). Берилген эки сүйлөмдүн биринчи бөлүктөрү окшош түзүлүштө келди. Эки конструкция тең эч кайсы жак менен байланыш түзгөн жок. Ээ жана баяндоочтордун ээрчишүү байланышы жок, бирок өздөрүнө тиешелүү интонациясы бар. Бирок биринчи сүйлөмдөгү «армиянын таламын аткарыш керек» деген конструкция – жаксыз сүйлөм. Андагы предикативдүүлүк жалгыз баш мүчө аркылуу берилди. Ал бүткөн айрым ойду билдире алат, бирок ээни керектебейт. Экинчи сүйлөмдөгү «тарыхый көз караш менен караганда» деген конструкция аяктаган ойду билдире албайт. Анда предикативдүүлүк толук эмес. Сүйлөмгө кошумча маани, модалдуулук гана киргизип, негизги сүйлөм менен грамматикалык байланыш түзгөн жок. Дал ушундай эле кубулуштарды бир гана жаксыз сүйлөмдөрдүн мисалында эмес, башка бир тутумдуу сүйлөмдөрдүн мисалында түшүндүрүүгө да болот.

Мындан тышкары, обочолонгон синтаксистик түрмөктөрү бар татаалдашкан сүйлөмдөр менен кошмо сүйлөмдөр да өтө эле окшош түзүлүштө келет. Мына ошого байланыштуу тил илиминде узак мезгил бою аларды бирдей кароо салты орун алып келген. Алардын өз ара окшош жана айырмалуу жактарына ар бир түрмөккө жеке-жеке кайрылганда кеңири токтолууну туура таптык.

Жыйынтыктап айтканда, татаалдашкан сүйлөм менен кадимки жөнөкөй сүйлөмдөр өз ара, биринчиден, айкындооч мүчөлөрүнүн синтаксистик түзүлүшү боюнча, экинчиден, синтаксистик катыштарынын мүнөзү боюнча, башкача айтканда, предикативдүүлүктүн берилиши боюнча, үчүнчүдөн, синтаксистик байланыштын түрлөрү боюнча, төртүнчүдөн, сүйлөмдүн түзүлүшүнүн формалык каражаттары аркылуу жана, бешинчиден, интонациялык жактан айырмаланат.

Татаалдашкан сүйлөмгө тиешелүү семантика-грамматикалык өзгөчөлүктөрдү, анын синтаксистик түзүлүшүн анализдөөнүн натыйжасында жана ал жөнүндөгү жалпы эле

Татаалдашкан сүйлөмгө тиешелүү семантика-грамматикалык өзгөчөлүктөрдү, анын синтаксистик түзүлүшүн анализдөөнүн натыйжасында жана ал жөнүндөгү жалпы эле илимий көз караштардын негизинде ага мындайча мүнөздөмө берүүгө болот: *тутумунда сүйлөм сыяктуу конструкциялар же кошумча чечмелөөчү элементтери бар негизги жана кошумча предикативдүүлүккө ээ болгон, эң жогорку даражадагы жайылмалуу жөнөкөй сүйлөмдөр деп эсептелет.*

3-§. Татаалдашкан сүйлөмдүн түрлөрү

Салт катарында негизги синтаксистик бирдик катары эсептелген сөз тизмеги, жөнөкөй сүйлөм, кошмо сүйлөмдөр семантикалык жана грамматикалык принциптердин негизинде өз алдынча андан ары да түрдүү классификациялык топторго ажыратылат. Ал эми синтаксистик өз алдынча бирдик боло албаган, түрдүү маани-мазмундагы синтаксистик конструкцияларды өз ичине камтыган, түрдүү синтаксистик катышта, байланышта келген, түрдүү интонациялык өзгөчөлүктөргө ээ болгон татаалдашкан сүйлөмдү классификациялоо татаал проблемага жатат. Анткени аларды түрлөргө бөлүштүрүүдө семантикалык-структуралык принцип жетишсиздик кылат. Андыктан татаалдашкан сүйлөмдүн тутумундагы синтаксистик конструкциялардын түзүлүшү да, маанилик өз ара катышы да, интонациясы да, аткарган кызматы да эске алыныш керек.

Татаалдашкан сүйлөмдүн өзүн ич ара типтештирүү аракети түркологияда гана башталды. Ал эми орус тил илиминде татаалдаштыруучу компонент менен негизги сүйлөмдүн ортосундагы синтаксистик байланыштын мүнөзүнө жараша типтештирүү аракети бар¹.

Өзбек тилиндеги татаалдашкан сүйлөмдөрдүн өзү эмес аларды татаалдаштыруучу компоненттер грамматикалык түзүлүшүнө карай сүйлөмдүн обочолонгон бөлүктөрү, каратма сөздөр; кириңди бөлүктөр болуп үчкө бөлүнгөн. Алар өз

¹ Прияткина А.Ф. Аталган эмгеги (1990), 39-67-беттер.

татаалдашкан сүйлөмдү тутумунда катышкан компоненттердин түзүлүшүнө карай жалпысынан айкындоочтук татаалдашкан сүйлөмдөр жана синтаксистик түрмөктүү татаалдашкан сүйлөмдөр деп эки чоң топко бөлгөн¹.

Ал эми кара калпак тилиндеги татаалдашкан сүйлөмдөрдү М. Давлетов тутумунда канча түрдөгү татаалдаштыруучу компонент болсо, ошончо топко бөлгөн (этиштик түрмөктүү, бир өңчөй мүчөлүү, обочолонгон мүчөлүү, киринди мүчөлүү, каратма конструкциялуу, каратма сөздүү сүйлөмдөр). Синтаксистик түрмөктөр бир топко бириктирилбестен, башка категориялардын системасында каралган².

Синтаксистик бул проблеманы илимий жактан туура негиздөө үчүн адегенде жалпы мүнөздөгү суроолорду тактап алуу керек. Биринчиден, татаалдашкан сүйлөмдү өз алдынча түрлөргө ажыратуу зарылдыгы барбы, же жокпу? Экинчиден, эгерде татаалдашкан сүйлөмдү өз ара түрлөргө бөлүштүрүү зарылдыгы болсо, аларды кандай принциптердин негизинде типтештиребиз?

Биздин оюбузча, грамматикалык кандай категория болбосун анын ички байланыштарын аныктоо үчүн адегенде аны мазмун жана формалык жакындыгына байланыштуу майда топторго, топторду топчолорго бөлүп анализдөө традициясы ар убак жакшы натыйжа берет. Ал аркылуу түрдүү окшоштуктар жана айырмачылыктар айкындалат. Маселен, татаалдашкан сүйлөмдөрдүн тутумунда бири-бирине өтө жакын жана бири-бирине түп-тамыры менен окшошпогон категориялар катышат. Ошол эле учурда аларды бириктирип турган жалпы касиеттер, белгилер да жок эмес. Эгерде обочолонгон атоочтук түрмөктөр сүйлөмдүн тиги же бул мүчөсү менен семантика-грамматикалык жактан тыгыз байланышта келип, аныкталгычтын түрдүү белгилерин аныктап-тактап, өз алдынча сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткаrsa, киринди түрмөктөр, тескерисинче, сүйлөмдүн жалпы эле мазмунуна кошумча маани киргизип, сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткара албайт. Мына ушундай бири-биринен кескин айырмаланып, эки категорияны бириктирип турган касиет – жөнөкөй сүйлөмдү структура-семантикалык жактан татаалдаштыруусу.

¹ Есенов К.М. Аталган эмгеги (1974), 19-бет.

² Давлетов М. Аталган эмгеги (1989), 15-17-беттер.

Демек, татаалдашкан сүйлөмдөрдөгү тиги же бул грамматикалык касиеттерине карата топторго бөлүштүрүү аркылуу анын компоненттеринин ортосундагы байланыштарды аныктоого болот. Ал эми практикалык жактан алганда, сүйлөмгө синтаксиситик талдоо жүргүзүүдө бизге анча байкала бербеген айрым грамматикалык белгилерди эске алуу зарылдыгын айгинелейт. Кадимки жөнөкөй жайылма сүйлөмдөрдү түрдүү аспектилердин негизинде классификациялоо да дал ушундай максаттардан улам ишке ашырылган.

Эгерде кадимки жөнөкөй сүйлөмдөрдү классификациялоодо грамматикалык, семантикалык жана интонациялык өзгөчөлүктөр эске алынса, татаалдашкан сүйлөмдөрдү классификациялоодо алардан тышкары бир топ кошумча белгилер да маанилүү роль ойнойт. Бул учурда, биринчи кезекте, татаалдаштыруучу бөлүк менен татаалдануучу бөлүктүн ортосундагы түрдүү мамилелер турат. Татаалдаштыруучу бөлүктөргө түрдүү обочолонгон жана обочолонбогон синтаксистик түрмөктөр, бир өңчөй түшүндүрмө мүчөлөр, каратма жана киринди түрмөктөр, парцелляттар (бөлүндүлөр) кирет. Ал эми татаалдануучу бөлүктү өзөк сүйлөм түзөт. Андай өзөк сүйлөм эки тутумдуу да, бир тутумдуу да, жөнөкөй да, татаал да, болушу мүмкүн. Ошол эки бөлүктүн ортосундагы байланыштын мүнөзүн татаалдаштыруучу бөлүк аныктайт. Алардын кээ бирлери татаалдануучу сүйлөмдү түрдүү кошумча маалыматтар менен толуктап келсе, башка бир топтогулары, ал бөлүккө кошумча маалымат киргизбестен, модалдык жактан түрдөнтөт. Үчүнчү бир тобу татаалдануучу сүйлөм менен андан мурунку же кийинки сүйлөмдөрдүн байланышын камсыз кылат. Төртүнчү бир тобу өзөк сүйлөмдөн атайын ажыратылып, бөлүнүп берилет да, ошол сүйлөмдөгү тиги же бул мүчөнү актуалдаштырат: 1. **Кошой жашырбай чынын айтып турганын** көргөн Асан Болотов дагы минтип сурады (С.Өмүрбаев). 2. **Башка аңгемелерди коюп**, шарыят уксак жакшы болор эле (К.Карымбаев). 3. **Атаңдын көрү**, бөлөк боор деген ушубу (Т.Касымбеков). 4. **Ал турмак**, мага кыштын узун түндөрү беш убак намазды үйрөтөр эле (К.Бобулов). 5. Ак пашаанын ордуна Керенский деген паша болуптур. Ооба, **Керенский деген!** (А.Убукеев). 6. **Ажыроо, айрылуу. Кайгы жана ый.** Бул согуш чыккандан бери күчөдү (К.Каимов).

Биринчи жана экинчи сүйлөмдөр – эки түрдөгү синтаксистик түрмөктөр катышкан сүйлөмдөр. Алардын биринчиси – обочолонгон атоочтук түрмөк, экинчиси – обочолонгон чакчыл түрмөк. Бул компоненттер өзөк сүйлөмдү маанилик жактан бутактатып, кошумча маалыматтар менен толуктады. Үчүнчү сүйлөмдө кириңди сөз катышып, өзөк сүйлөмдөгү айтылып жаткан ойго карата сүйлөөчүнүн мамилесин билдирди. Интонациялык жактан өзгөчөлөнүп бөлүнгөн. Төртүнчү сүйлөмдөгү кириңди түрмөк эки түрдүү функцияда келди: биринчиден, өзү татаалдаштырып келген сүйлөм менен мурдагы сүйлөмдү логикалык жактан байланыштырып турса, экинчи жактан сүйлөөчүнүн иш аракетке карата баасы билдирилди. Ал эми бешинчи жана алтынчы сүйлөмдөрдө бөлүндүлөр (парцеляттар жана сегменттелген конструкциялар) катышып, сүйлөмдөгү айрым мүчөнү актуалдаштырып, өзүнчө бир стилистикалык кубулушка ээ болду.

Ошентип, татаалдаштыруучу компоненттер менен татаалдануучу компоненттердин ортосундагы маанилик катыш да, синтаксистик байланыш да, интонация өтө көп кырдуу. Андан калса, сүйлөмдү татаалдаштыруучу компоненттердин грамматикалык түзүлүшү да бир кылка эмес. Алардын кээ бирлери өзүнө тиешелүү баш жана айкындооч мүчөлөрү бар сыяктуу түзүлүштө келип, толук маанилүү сүйлөм сыяктуу маанини камтыган болсо, айрымдары жеке сөздөрдөн болуп, белгилүү грамматикалык жана стилдик кызмат аткарат: 1. Уз ойлуу уланымын чыгыштын, **Улар учкан** тоолор менин ырыскым (Б.Сарногоев). **Кызылы кызыл, агы ак дегендей**, дидары жанга шоола чачкан бир тал кырчын болчу Адеми (Н.Байтемиров). 2. **Карачы**, кечээ эчкилер бошонуп кетип, бутагын отоп жибериптир (Б.Жакиев). **Жок**, ар бирибиз чын ниеттен ак иштешибиз керек («Кыргызстан аялдары»).

Жогоркулардын ичинен кайсы өзгөчөлүктөр татаалдашкан сүйлөмдөрдү түрлөргө ажыратууда негизги, жетектөөчү критерий боло алат? Биздин оюбузча, татаалдаштыруучу компоненттердин грамматикалык түзүлүшү жана алардын өзөк сүйлөм менен өз ара байланышуу формалары негизги орунга коюлуш керек да, алар андан ары семантикалык жактан дифференцияланууга тийиш. Бирок, ошол эле учурда, ал

компоненттер өзөк сүйлөмгө маанилик жактан кандай таасир эте ала тургандыгын да эске албай коюу мүмкүн эмес.

Маселени мына ушундай аспектиден караганда, кыргыз тилиндеги татаалдашкан сүйлөмдөрдү төмөндөгүдөй топторго ажыратууну сунуш кылабыз: 1. *Көмөктөш мүчөлүү татаалдашкан сүйлөмдөр.* 2. *Синтаксистик түрмөктүү татаалдашкан сүйлөмдөр.* 3. *Бөлүндү компоненттүү татаалдашкан сүйлөмдөр.*

Биринчи топтогу татаалдашкан сүйлөмдөрдү **бир өңчөй, түшүндүрмө кыстырынды мүчөлөр** түзөт. Бул топтогу сүйлөмдүн мындайча аталышы аларга тиешелүү компоненттердеги грамматикалык айрым жалпылыктар менен түшүндүрүлөт.

Биринчи жалпылык аталган түзүүчү компоненттердин синтаксистик түзүлүшү менен байланышкан. Алар башка синтаксистик түрмөктөр сыяктуу багыныңкы сүйлөмдүк формада келбейт. Канчалык жайылмалуу түзүлүштө болсо да, чектелген гана ойду камтый алат. Экинчи жалпылык - сүйлөм мүчөлөрү менен өз ара байланышуу жолунда турат, бир өңчөй, түшүндүрмө, кыстырынды мүчөлөр сүйлөмдүн бир гана мүчөсү менен байланышып, ошол мүчөгө тактык, кошумчалоо, чечмелөө киргизет. Ошондуктан өздөрү байланышып келген мүчө кандай мүчөлүк милдет аткарса, алар да ошондой мүчөлүк кызмат аткарат. Үчүнчү жалпылыгы алардын интонациясына байланышкан. Синтаксистик түрмөктөр сыяктуу алар багыныңкы сүйлөмдөрдөй интонацияга ээ эмес. Бир өңчөй мүчөлөргө санак интонация мүнөздүү болсо, түшүндүрмө жана кыстырынды мүчөлөр да ошого жакын, бирок мээлүүн интонация мүнөздүү. Кыстырынды мүчө деп аташыбыздын себеби, биз кыстырынды сүйлөмдөрдү жөнөкөй сүйлөмдөрдүн системасында эмес, кошмо сүйлөмдүн системасында кароо керектигин максат кылып койдук. К.М. Есеновдун бул топтогу сүйлөмдөрдү айкындоочтук татаалдашкан сүйлөмдөр¹ деп атаганына кошула албаганыбыздын себеби - бир өңчөй, түшүндүрмө, кыстырынды мүчөлөр ар убак эле айкындоочтук милдет аткара бербейт. Алар ээлик да, баяндоочтук да милдет аткарышы мүмкүн: 1. Топтун ичинде казысын челкейтип, Шапактан чыккан

¹ Есенов К.М. Аталган эмгеги (1974), 21-бет.

Байзак болуш менен биздин **Ыбыке** жүрөт. (М.Элебаев). **Биз кудай деген мусулмандар**, катуу ыраазы болуп, жибип кеттик. (А.Убукеев). Буга бай болгон сонун кишилерибиз (**картаң жомокчулар**) түгөнүп калып, фольклордун далайынан ажырап калуу коркунучу турат. (А.Осмонов). 2. Жемди **талашты, ырылдашты** ары бери сүйрөштү. (К.Баялинов). Мен маяң (**апаң**) болом, менин атым Фатъме (**Батма**), бул нанаң (**чоң энең**) болот. (А.Токтомушев).

Татаалдашкан сүйлөмдөрдүн экинчи тобун түрдүү синтаксистик түрмөктөр уюштурат. Бирок аларга байланыштуу кээ бир маселелер узак мезгилден бери тактала элек. Биринчи кезекте, синтаксистик түрмөктөрдүн маңызы, системасы жөнүндөгү маселеге кайрылсак, илимий изилдөөлөрдөн да, нормативдик грамматикалардын да бирдиктүү, так жыйынтыктарды таба албайбыз.

Түркологиялык адабияттарда синтаксистик түрмөктөр менен синтаксистик конструкциялар кээде синонимдеш түшүнүктөр катарында колдонулса¹, кээде тандалмалуу колдонулат. О.С. Ахманова да өзүнүн сөздүгүндө «конструкция» деген терминге «оборот» деген сөздү кашаага алуу менен аныктама берген². Чынында, бул эки термин ар убак бирин-бири алмаштыра албайт. «Конструкция» деген лингвистикалык термин «түрмөк» деген терминге караганда алда канча кеңири түшүнүк. Синтаксистик конструкцияларга сүйлөм да, эркин жана туруктуу сөз айкаштары да, түрмөктөр да кирип кетет. Ал эми синтаксистик түрмөктөрдү тар мааниде, башкача айтканда, толук предикативдүүлүккө ээ болгон синтаксистик конструкциянын өзүнчө бир тобун түшүнөбүз (чакчыл, атоочтук, кыймыл атоочтук ж.б.)

Синтаксистик түрмөктөргө мүнөздүү өзгөчө белгилер мына булар:

1) өз алдынча тилдик бирдик катарында колдонулбастыгы, ар убак сүйлөм менен маанилик, грамматикалык жактан биримдикте колдонулушу;

¹ Узбек тили грамматикасы (1976), 202-203-беттер; Аскарлова М.А. Аталган эмгеги (1971), 148-бет; Мусаев С.Ж. Парадигматические типы причастных конструкций в киргизском языке. _Фрунзе: Илим, 1987. 5-бет; Тыбыкова Л.Н. Сравнительные конструкций алтайского языка: Автореф. дис. канд. филол. наук. –Алма-Ата, 1989.

² Ахманова О.С. Аталган сөздүк (1969), 205-бет.

2) тутуму жактан жайылмалуу болушу, ал тургай, кошмо сүйлөм сыяктуу түзүлүштө кездешүүсү;

3) багыныңкы сүйлөмгө окшош белгилерине карабастан, толук предикативдүүлүккө ээ эместиги;

4) синтаксистик түрмөктөрдүн обочолонуп да, обочолонбой да колдонула бериши, ошого жараша түрдүү интонацияга ээ болушу;

5) өзү тутумдашып келген сүйлөм мүчөсүнө карай бир суроого жооп берип, бир гана сүйлөм мүчөсүнүн кызматын аткарышы ж.б.

Мына ушундай негизги белгилерине таянуу менен, синтаксистик түрмөктөр дегенде предикативдүүлүктүн айрым белгилерине ээ болгон, бирок бир гана суроого жооп берип, бир гана сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарган толук манилүү сөздөрдүн айкашын түшүнүүгө болот.

Ошондой эле синтаксистик түрмөктөрдүн системасына байланыштуу маселе да тактоону талап кылбай койбойт. Түркологияда синтаксистик түрмөктөрдүн классикалык түрлөрү катарында чакчыл, атоочтук, кыймыл атоочтук түрмөктөр таанылып келе жатат. Кийинки кездерде алардын системасы кеңейип, башка түзүлүштөгү түрмөктөр да семантика – структуралык жактан такталып, кошумчалана баштады. Бул, албетте, тилдин синтаксистик системасындагы өсүп-өнүүгү менен тикеден-тике байланышкан.

Казак тилиндеги синтаксистик түрмөктөрдү К.М. Есенов чакчыл, атоочтук, шарттуу ыңгай формалуу, кыймыл атоочтук түрмөктөр сыяктуу түрлөргө бөлүп, аларды өзөк сүйлөм менен синтаксистик байланыш түзүшүнө жараша *кабыспалы оралымдар* (туташкан түрмөктөр) жана *жанаспалы оралымдар* (ыкташкан түрмөктөр) деп дагы эки түргө ажыратат¹.

Г.А. Абдурахманов адегенде сүйлөмдү татаалдаштыруучу компоненттерди обочолонбогон жана обочолонгон топко бөлөт да, бул эки топко синтаксистик түрмөктөрдөн башка компоненттерди да кошуп караган. Бирок обочолонгон түрмөктөр деп этиштик жана көмөкчү конструкцияларды эсептейт. Атоочтук түрмөктү обочолонгон аныктооч деп атаган².

¹ Есенов К.М. Аталган эмгеги (1974), 91-бет.

² Узбек тили грамматикаси (1976), 213-бет.

М. Давлетов кара калпак тилиндеги ситаксистик түрмөктөрдү А.Г. Абдурахманов сыяктуу эле маанилик катышта турган сүйлөм менен байланышуу ыкмасына карай обочолонгон жана обочолонбогон түрлөргө бөлөт да, аларды структуралык-семантикалык жактан уюмдашышышна ылайык жак мүчөлүү түрмөктөр жана жак мүчөсүз түрмөктөргө ажыратат¹.

Албетте, синтаксистик түрмөктөрдүн милдеттүү түрдө обочолонуп турушу, же обочолонбой да келиши бүгүнкү күнгө чейин бир беткей чечиле элек болсо да, автор экинчи көз карашты тиешелүү фактылар менен кубаттаган. Ал эми жак мүчөлөр менен камсыз болгон жана камсыз болбогон синтаксистик түрмөктөрдү татаалдашкан сүйлөм менен кошмо сүйлөмдөрүнөн өз ара ажыратууга белгилүү салым кошту.

Б. Тойчубекова синтаксистик түрмөктөрдү төрт түргө бөлгөн: жандама, атоочтук, чакчыл, кыймыл атоочтук². Автор жандама мүчөлүү, башкача айтканда, соңчул орун тартибиндеги аныктоочторду да жандама түрмөктөрдүн тобуна кошуп карайт.

Кыргыз тилиндеги ситаксистик түрмөктөргө профессор А. Жапаров башкачараак мамиле жасайт. Окумуштуу синтаксистик түрмөктөрдү түрлөргө бөлүштүрүүдө грамматика-семантикалык принципке таянып, аларды өз ара чакчыл, атоочтук каршылама, кыймыл атоочтук каршылама, каршылама атооч, салыштырма, танып-тактагыч атооч, танып-тактагыч кыймыл атоочтук түрмөктөрдүн тобуна ажыратат³. Бирок автор ситаксистик түрмөк деп обочолонгон түрмөктөрдү гана эсептейт. Ал эми сүйлөм менен туташып келген ситаксистик конструкцияларды түрмөк катарында эсептеген эмес. Аларды сүйлөмдүн составдуу мүчөсү катары карайт (Мис.: **Адам берген** мөмө – илим. Атасынын күйүтүн тартып жумушка чыкпай калды.).

Профессор А. Жапаровдун синтаксистик түрмөктөрдү мындайча бөлүштүрүүсү эки жактуу ойду пайда кылышы мүмкүн: 1) синтаксистик түрмөктөр дегенди этиштин туунду

¹ Давлетов М. Аталган эмгеги (1989), 63-бет.

² Тойчубекова Б., Мураталиев М. Аталган эмгек (1987), 107-119-б.

³ Жапаров А. Синтаксические обороты в киргизском и других тюркских языках // Тюркология -88. –Фрунзе: Илим, 1988, -17-18-беттер.

формалары менен гана байланыштуу карап келген бир жактуу көз караш жокко чыгарылып, атооч сөздөрдүн да түрмөк түзүү мүмкүндүгү такталды. Синтаксистик түрмөктөрдүн семантикалык жактан андан ары бөлүнүшү аларды ар тараптуу анализдөөгө мүмкүндүк түзөт; 2) синтаксистик бирдей эле түзүлүштөгү түрмөктөрдү улам кайтадан семантикалык топко ажыратуу бир түрдүү принцип жетекчиликке алынбагандыкты билдирет да, түрмөктөрдүн башка бир маанилик топторун көмүскөдө калтыргансыйт. Маселен, синтаксистик түрмөктөрдүн карама-каршылык, танып-тактоо, салыштыруу маанисинен башка да түрдүү-түрдүү маанилери бар. Ошондуктан аларды адегенде грамматикалык түзүлүшүнө карай түрлөргө ажыратып, андан кийин ар бир түрүнө семантикалык жактан анализ берүү илимий изилдөө иши үчүн ыңгайлуу болот деген ойдобуз.

Эгерде синтаксистик түрмөктөрдүн жогоруда биз белгилегендей маңызына жана түрдүү сөз түркүмдөрүнүн базасында уюштурула беришине таянсак, анда аларды классификациялоодо грамматикалык принцип жетектөөчү болуш керек. Ал эми алардын ар бирине анализ бергенде, семантика – структуралык принцип жетектөөчү болуп калат. Мына ушул көз караштан алганда, синтаксистик түрмөктөрдү эркин сөз айкаштары сыяктуу эле атоочтук түрмөктөр жана этиштик түрмөктөрдүн тобуна ажыратууга болот.

Эгерде синтаксистик түрмөк атооч сөздөрдүн айкашуусунан түзүлсө, атоочтук түрмөк, түрмөк этиш сөздөрдүн негизинде түзүлсө, этиштик түрмөк болот. Этиштик түрмөктөр өз алдынча чакчыл, атоочтук, кыймыл атоочтук түрмөктөргө бөлүнөт. Алардын ар бири ич ара түрдүү-түрдүү семантика менен мүнөздөлөт.

Татаалдашкан сүйлөмдөрдүн үчүнчү бир тобун бөлүндү компоненттер түзөт. Аларды мындайча аташыбыздын себеби кириңди, каратма сөздөр, парцеляттар, сегменттелген конструкциялар (атама тема) сүйлөмгө мүчө боло албай, грамматикалык жактан өзүнө тиешелүү сүйлөм менен байланыш түзбөй, аларга түрдүү модалдык оттенок берип, өз алдынча бөлүнүп колдонулат. Албетте, аталган категорияларды бир топко бириктирүү шарттуу мүнөзгө ээ. Алардын ар бирине тиешелүү өз алдынча грамматика-семантикалык өзгөчөлүктөр бар. Ошого карабастан, өздөрүнө

тиешелүү сүйлөм менен болгон катышына, синтаксистик функциясына, стилистикалык өзгөчөлүктөрүнө жараша аларды бир топко – бөлүндү компоненттерге топтоштуруп кароо илимий жана практикалык жактан белгилүү деңгээлде ыңгайлуулукту пайда кылбай койбойт.

Татаалдашкан сүйлөмдү синтаксистик кандай конструкция түзбөсүн, алардын ар бирине өз алдынча токтолуп, тиешелүү анализдердин негизинде гана жыйынтык чыгарууга болот. Бул жөнүндөгү профессор К.М. Мусаевдин төмөндөгү пикирин кубаттабай коюу мүмкүн эмес. Ал минтип жазат: «чакчыл, атоочтук жана кыймыл атоочтук түрмөктөрдү бир катарга коюп кароо мүмкүн эмес, алардын ар бирин өз алдынча изилдегенде гана ар биринин структурасы так аныкталып, туура жыйынтыкка алып келет»¹.

Мына ушундай эле илимий жобону бир гана синтаксистик түрмөктөргө карата эмес, сүйлөмдү татаалдаштыруучу башка категорияларга карата да айтууга болот. Маселен, биз көмөктөш мүчөлөр деп атаган топтогу бир өңчөй, түшүндүрмө жана кыстырынды мүчөлөрдүн ар биринин өзүнө тиешелүү структуралык-семантикалык касиеттери алардын ар бирине жеке-жеке талдоо жүргүзгөндө гана аныкталат. Мындан тышкары, татаалдашкан сүйлөмдү түзүүчү ар бир компоненттин өз алдынча пайда болуш жана калыптаныш жолдору бар. Стилистикалык кызматы да ар түркүн.

Эгерде татаалдашкан сүйлөмдү эки компоненттен – татаалдануучу компоненттен (бүтүн сүйлөм) жана татаалдаштыруучу компоненттен (түрдүү кошумча мүчөлөр, түрмөктөр) турат деп эсептесек, анда алардын өз ара салыштырмалуу көлөмү да эске алынууга тийиш. Татаалдануучу бөлүктү **потенсив** деп, татаалдаштыруучу бөлүктү **партитив** деп атаганыбыз, алардын структуралык көлөмүн анализдөөгө коюлган маселени тактоо үчүн белгилүү мааниге ээ болот.

Дал ушул аспектиден алып караганда, татаалдашкан сүйлөмдөрдү элементардык партитивдүү татаалдашкан сүйлөмдөр жана суперпартитивдүү татаалдашкан сүйлөмдөр деп ажыратабыз.

¹ Мусаев К.М. О глагольно – именных конструкциях в современном казахском языке: Дис... канд. филол. наук. – М., 1956. – с. 17.

Элементардык партитивдүү татаалдашкан сүйлөмдөрдө партитивдерге караганда потенсивдер структуралык жактан жогору турат. Башкача айтканда, алардын көмөкчү элемент экени ачык байкалып турат. Мисалы: 1. **Жарайт**, мен баарын түшүнүп отурам (Ч.Айтматов). 2. Демократиянын жүзөгө ашышында, образдуу айтканда, кылычтар чабылышып, найза сынган учурлар көп эле болду («Кыргыз туусу»). 3. Ак шамшар салып, Ак-Саткын өлдү, Ашыглык күчүн адамдар көрдү (Барпы).

Жөнөкөй сүйлөмдөрдү татаалдаштырууда компоненттердин (партитивдердин) ичинен синтаксистик түрмөктөр өзгөчө орунда турат. Анткени алар кошмо сүйлөмдүн бир бөлүгү сыяктуу түзүлүшкө ээ болот, грамматика-семантикалык функциясы жагынан сүйлөмдүк даражага жете албайт, башкача айтканда, предикативдүүлүккө ээ эмес. Ошол эле учурда татаалдануучу бөлүккө (потенсивге) караганда структуралык көлөмү боюнча алда канча жогорку деңгээлге жеткен учурлары да кездешет. Натыйжада андай синтаксистик түрмөктөрдүн (суперпартитивдердин) потенсивдерге караганда маалымдоочу булактары арбын болот.

Партитивдердин жогорку деңгээлге (суперпартитивге) жетүү көлөмү ар түркүн жана өз ара жайгашуу тартиби да семантикалык жактан кызмат аткарат.

Суперпартитивдүү синтаксистик түрмөктөрдү грамматика-семантикалык түзүлүшүнө, орун алуу тартибине карай *жөнөкөй суперпартитивдүү синтаксистик түрмөктөр*, *бир өңчөй суперпартитивдүү синтаксистик түрмөктөр* жана *аралаш суперпартитивдүү синтаксистик түрмөктөр* деп үчкө бөлүп карайбыз.

1. Жөнөкөй суперпартитивдүү синтаксистик түрмөктөр

Потенсивдерге караганда грамматикалык түзүлүшү жагынан да, семантикалык жөндөмү жагынан да төмөнкү деңгээлде турган синтаксистик (элементардык) түрмөктөр кадыресе сүйлөм мүчөсү сыяктуу эле абалда келет. Мисалы: 1. **Буту сынган** жатып алып семирет, **колу сынган** басып жүрүп арыктайт (Макал). 2. **Тик карай албай**, кандардын баштары шылкыйды (А. Жакыпбеков). 3. Бирдеме көрсө эле,

атаандашып жатып калмай оорулары бар ушу биз жактагылардын (Б.Жакиев). 4. **Каршылык көрсөтмөк түгүл**, фашисттер өздөрү ээлеген кыштакты таштай качышты (К. Симонов).

Ал эми жөнөнкөй суперпартитивдүү синтаксистик түрмөктөр элементардык синтаксистик түрмөктөргө салыштырмалуу структуралык жактан өтө кеңейип келет да, потенциалды караганда кеңири маалыматты билдирет. Ошол себептүү аларды грамматика-семантикалык талдоодо түрдүү кыйынчылыктар пайда болбой койбойт. Мисалы: 1. **Ушу кезге чейин бул флоттогу бир да матрос кың деп өөдө карай албаган** зор Жусуп, эмне дээрин билбей делдейип туруп калды (О. Айтманбетов). 2. **Неберелеринин эси-дарты эменде экенин мурдатан билген** Каратал аке аттан түштү (О. Орозбаев). 3. **Туягынан учуруп кум**, ташты да, Тулпар сызат ай-күнчүлүк алыска (Э. Турсунов).

Мындай суперпартитивдүү синтаксистик түрмөктөрдү көбүнчө атоочтук жана чакчыл түрмөктөр түзөт. Эгер сүйлөмдөрдү трансформацияласак, башкача айтканда, атооч жөндөмөдөгү ээнин ордун которсок, кошмо сүйлөм пайда болот: 1. Зор Жусупка ушу кезге бул флоттогу бир да матрос өөдө карай албаган, ал эмне дээрин билбей туруп калды. 2. Каратал аке неберелеринин эси-дарты эменде экенин мурдатан билген, аттан түштү. 3. Тулпар туягынан учуруп кумду, ташты да сызат ай-күнчүлүк алыска.

Сүйлөмдөр трансформацияланган кезде деле семантикалык орчундуу өзгөрүүгө учураган жок. Бирок структурасы өзгөргөндүгүнө байланыштуу маалымдоо потенциалы оошуп, стилистикалык сыйымдуулугу төмөндөдү.

Бирок бардык эле суперпартитивдер трансформациялана бербейт. Айрым мисалдарга кайрылып көрөлү: 1. Күзүндөгү чоң майданга чейин ак-көгүн жыйнап алган бул айылдын чечекейи чеч болчу ошо күндө (С. Өмүрбаев). 2. Түнү кызык билгендерге Өтмөктүн, Ай нурунан бүткөн жоолук салынып (М. Жангазиев).

Биринчи сүйлөмдүн потенциви ажырагыс сөз тизмеги, башкача айтканда, фразеологиялык түрмөктөн турат. Экинчи сүйлөмдөгү партитив стилистикалык өзгөчө орунда турат. Аны өзгөртүп түзүү сүйлөмдүн маанисине да доо кетириши мүмкүн.

Мына ошол себептерден улам бардык эле синтаксистик түрмөктөр трансформацияланууга жөндөмдүү эмес.

2. Бир өңчөй синтаксистик түрмөктөр

Сүйлөмдүн жөнөкөй мүчөлөрү сыяктуу эле синтаксистик түрмөктөр да бирдей түзүлүштө келип, бир гана сүйлөм мүчөсү менен байланыш түзүп, аны маанилик жактан кеңейтип турат. Бирок жөнөкөй бир өңчөй мүчөлөрдөн айырмаланып, структуралык жактан алда канча кеңири болот. Кээде баш жана айкындооч мүчөлөрү бар, же алардын бири көмүскөдө калган багыныңкы сүйлөмдөргө окшоп кетет.

Профессор К.М. Есенов синтаксистик түрмөктөр бир түркүн гана кыймыл-аракетти билдириш керек деп туура белгилесе да, келтирген мисалы бир өңчөй багыныңкы сүйлөм болуп калган: Ал **шешем орыска күйеуге шыкканмен, көп жыл казак арасында турганмен, бир аз жагдайда өзбек салтын колданатын**¹. Чынында, «бирдей синтаксистик милдет аткарып турган бир нече багыныңкы сүйлөм бир гана баш сүйлөмгө багынып турса бир өңчөй багыныңкы сүйлөм болот»². Бирок профессор А.Жапаров ошол бир өңчөй багыныңкы сүйлөмдөрдөгү баш мүчөлөрдүн милдеттүү сакталышы, же кээде көмүскөдө калышы жөнүндө сөз козгогон эмес.

Биздин оюбузча, багыныңкы сүйлөмдүн кайсы түрүндө болбосун көбүнчө ээси кептин кыскалыгын камсыз кылуу зарылдыгынан түшүп калышы көп кездешет. К.М. Есенов келтирген мисалды бир өңчөй багыныңкылуу сүйлөм деп эсептейбиз. Анткени сүйлөмдүн ээси (шешем) сүйлөмдүн башында эле берилген. Бир өңчөй синтаксистик түрмөктөр потенсивден, башкача айтканда, өзөк сүйлөмдөн мурун келет да, анда ээрчишүү байланышындагы ээси болбойт.

Бир өңчөй синтаксистик түрмөктөрдүн ичинен чакчыл түрмөктөр көп кездешет жана атоочтук аркылуу баш мүчө менен байланыш түзөт. Мисалы: 1. Коюу демделген таш чайда камкаймак куюп сүттөп, далинкеге сары майы додолоп, кактала

¹ Есенов К.М. Казак тилиндеги түрделенген сөйлөмдөр. —Алматы, 1974, 57-бет.

² Жапаров А. Кыргыз тилинин синтаксиси. — Фрунзе, 1979, 317-бет.

бышкан көмөч нанды дасторкондун ортосуна коюп, эрин күткөн Умсунай Сакеге карап күлүндөп койду (Т. Сыдыкбеков). 2. Ийиндеги бакандын эки учундагы эки чака сууну чайпалтпай, илкий басып, алтымыш жашка келип калган аял келатты («Аалам»).

Чакчыл түрмөктөр айрым учурларда өтө эле катарлаш келип, потенсив дээрлик экинчи планга сүрүлүп калышы да мүмкүн. Бул жагынан бир өңчөй чакчыл түрмөктөр грамматикалык жактан жеткилең эмес конструкция болгону менен, маалымдоо дарамети жагынан чоң мүмкүнчүлүктөргө ээ. Мына ушундан улам негизги кыймыл-аракет, берилүүчү ой бир өңчөй чакчыл түрмөккө караганда баяндоонун экинчи даражасындагы синтаксистик категориясы сыяктуу ой калтырат.

Бир өңчөй чакчыл түрмөктөр көбүнчө субъектинин кыймыл-аракетинин мүнөзүн, иретин мүнөздөп келет. Алар жөнөкөй бышыктоочторго караганда ошол мүнөздөөнү өтө кеңири жана жеткилең билдире алат.

Атоочтук түрмөктөр да чакчыл түрмөк сыяктуу бир өңчөй болуп көп кездешет. Эгерде бир өңчөй чакчыл түрмөктөр субъектинин кыймыл-аракетин мезгилдик жактан ирети менен билдирип, интонациялык жактан акыркысы кээде атоочтукка бириксе, бир өңчөй атоочтук түрмөктөр субъектинин иш-аракетин сын-сыпат жагынан кеңири мүнөздөйт. Мисалы: 1. Баарынын башына түшкөн кайгыдан бөлөк, эч кимиси айтпаган, айта да албай турган ар кимисинин дагы кандайдыр бир жашырын сыры бардай көрүндү (Майн Рид).

2. Кулаалы жыйнап куш кылган,
Курама жыйып журт кылган,
Теликуш жыйып куш кылган,
Тентиген жыйып журт кылган,
Жарды жүрүп байыган,
Жалгыз жүрүп көбөйгөн
Эр Үрбүгө салам бер («Манастан»).

3. Аралаш синтаксистик түрмөктөр

Синтаксистик түрмөктөрдүн бир өңчөй түзүлүштө келгенине караганда бир өңчөй эмес, аралаш абалда келгени семантика-структуралык жактан татаал. Анткени алар

сүйлөмдө башкы, чечүүчү күчкө ээ болуп калат. Эгерде аларды сүйлөмдөн оолактатсак, потенсив өзүнүн тупатынан ажырайт. Мисалы: 1. Тайпак себетке ысык нанды толуга салып, чокусуна көтөргөн навайчы буттарын жеңил шилтеп өтө берди (А. Токомбаев). 2. Көңүлү бир аз сергип, ичтейи ачылып калган Амантур, кечки тамакка чыдай албай, тумбочкадагы «запастарына» киришти. (О. Орозбаев). 3. Күндөрдүн биринде **жортуп келатып**, бул карышкыр **канаты сынган** каркырага кезикти (Кыргыз эл жомоктору).

Мисалдардан көрүнүп тургандай, бир өңчөй эмес чакчыл түрмөктөрдүн ичинен атоочтук түрмөк ар убак соңчул орун тартибинде келип, потенсив менен тике байланышат. Экинчиден, түрдүү структурада келген кыймыл-аракетти билдирет. Аларсыз сүйлөмдөгү айтылуучу ой кыскарып, стилдик жактан аксап калат. Келтирген мисалдардан синтаксистик түрмөктөр катышпаган вариантын көрөлү: 1. Навайчы буттарын жеңил шилтеп өтө берди. 2. Амантур тумбочкадагы «запастарына» киришти. 3. Бул карышкыр каркырага кезикти.

Эгерде бир өңчөй синтаксистик түрмөктөрдө тыным (пауза) бир кылка болсо, аралаш синтаксистик түрмөктөрдө тыным ар кандай орунга ээ болот. Чакчыл түрмөктөрдүн ар бири өзүнчө тыным менен ажыратылып турса, атоочтук түрмөк аныкталгыч менен биримдикте, башкача айтканда, аныкталгычтан кийин тынымга ээ болот. Мисалы: 1. Буту менен басып // мурду менен тынгандардын баары // мылтык атып // жаа тартып // ак маралдын артынан сая кубат (Ч. Айтматов). 2. Ушинтип, **ай айга бүрүн ачып // жылдар жемишин төгүп жаткан** кезде // Умсунай Идирисовнанын кубанычы, өмүр жыргалы атадан калган туяктардын эл кызматына киришкендиги болду («Кыргызстан аялдары»).

Жыйынтыктап айтканда, синтаксистик түрмөктөр өтө жайылмалуу келгенде, өзөк сүйлөмдөгү берилген ойго караганда көңүл бурарлык кеңири, көлөмдүү ойду билдирип турат. Алар грамматикалык аспектиде гана экинчи даражага коюлат да, семантикалык аспектиде потенсивден жогору турат. Ар кандай текстке грамматикалык жана семантикалык талдоо жүргүзүүдө суперпартитивдүү синтаксистик түрмөктөргө кылдат мамиле кылуу зарылдыгы мына ушундан көрүнүп турат.

II ГЛАВА

Синтаксистик түрмөктөр аркылуу татаалдашкан сүйлөмдөр

1-§. Синтаксистик түрмөктөр жөнүндөгү маселеге карата

Сүйлөмдөгү татаалдаштыруучу негизги компоненттер - синтаксистик түрмөктөр. Алар бир жагынан багыныңкы сүйлөмдөргө окшошсо, экинчи жагынан синтаксистик башка категорияларга жакындашат. Андай категорияларга синтаксистик конструкция, синтагма, фраза сыяктуу категориялар кирет.

Синтаксистик адабияттарда аталган түшүнүктөр өз ара тыгыз байланышта каралат. Ал турсун, биринин ордуна экинчисин колдонгон учурлар да кездешет. Ошондуктан мындай органикалык байланыштагы синтаксистик түшүнүктөрдүн карым-катышын, айырмачылыктарын тактап алуу зарылдыгы бар.

Синтагма терминин алгачкылардан болуп И.А. Бодуэн де Куртенэ байланыштуу кептин бирдиги катары пайдаланган¹. Бул терминди академик Л.В. Щерба жаңы мааниде, сөздөрдүн тобу маанисинде колдонуп, ага тийиштүү тыным, ыргак ж.б. касиеттер анализденген². Ошондой эле синтагма менен сөз айкашын бирдей караган көз карашка чек коюп, экөөнө мүнөздүү өзгөчөлүктөрдү бөлүп көрсөтүүгө аракет жасаган. Бирок бул маселе кийинчерээк Н.Г. Морозова тарабынан такталды³. Синтагма жана фраза түшүнүктөрүн синонимдеш

¹ Виноградов В.В. Исследование по русской грамматике. -М., 1975, -с. 498.

² Щерба Л.В. Фонетика французского языка. Изд. 2. -Л., 1939, с. 81-82.

³ Морозова Н.Г. О понимании текста // Известия АПН РСФСР. Отд. Психологии. 1974, вып.7. «Вопросы психологии понимания», с. 220.

мааниде колдонуу салты улана берген. Айрым сөздүктөрдө синтагма кеңири мааниде алынып, сөз айкашы менен бирдей каралат¹. Синтагмалардын обочолонгон мүчөлөргө, кириңди жана кыстырынды сөздөргө дал келиши жөнүндөгү маалыматты да кездештиребиз².

Синтагма жана фраза түшүнүктөрү кепке синтагмалык талдоо жүргүзүүдө иштетилет. Тилдик структуранын негизинде эки катыш-синтагматикалык жана парадигматикалык катыш жатат³. Демек, синтагма жана фраза тилдик структураны интонациялык-синтаксистик талдоочу аспект, ал эми сүйлөм мүчөсү грамматикалык-семантикалык аспектиге тиешелүү.

Бирок синтагма түшүнүгү фраза түшүнүгүнөн айрымаланат. Синтагма речтеги фразалардын андан ары майда бөлүнүшү болуп саналат⁴. Фраза бир синтагмалуу же көп синтагмалуу болушу мүмкүн. Ошол эле учурда синтагма бир сөздүү, көбүнчө бир нече сөздүү түзүлүштө кездеше берет. Синтагма жана фразанын интонациялык-синтаксистик белгилери боюнча айырмаланышы азыркы кезде кубаттоого алынып калды⁵.

Биздин бул изилдөөбүзгө тикеден-тике тиешеси бар синтаксистик түшүнүктөргө синтаксистик **конструкция** жана **түрмөк** түшүнүктөрү кирет.

Айрым илимий адабияттарда жана нормативдик грамматикаларда конструкция менен түрмөк түшүнүктөрү бирдей мааниде колдонулгандыгын кездештиребиз. Лингвистикалык сөздүктөрдө да ушундай түшүнүк берилет⁶.

Синтаксистик конструкция синтаксистик түрмөк (оборот) түшүнүгүнө караганда кеңири мааниге ээ. Ал бүтүндөй сөздөрдүн айкашына карай колдонула берет. Сүйлөм, фразеологизмдер, сөз айкашы, түрмөк үчүн да бул термин

¹ Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. —М., 1969 с. 408; Орузбаева Б.Ө. Лингвистикалык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү. —Фр., 1972, 269-б.

² (Лингвистический энциклопедический словарь. —М., 1990,447.

³ Мусаев С.Ж. Парадигматические типы причастных конструкций в киргизском языке. —Фр.,1987, с. 20.

⁴ Морозова Н.Г. Аталган эмгеги, 1947, 121-бет.

⁵ Черемисина М.И. Сравнительные конструкции русского языка. —Новосиб., 1976, с.10.

⁶ Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. —М.,1969, с.205.

ортоктош. Ал эми синтаксистик түрмөк сүйлөмгө карама-каршы колдонулуучу термин. Ошондуктан профессор С.Мусаев конструкция терминин кеңири мааниде түшүнүү керектигин эскерткен жана анын негизги белгилерин тактаган¹.

Синтаксистик түрмөктөр - белгилүү бир сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарган өз алдынча толук маанилүү сөздөрдүн багыныңкы байланыштагы биримдиги. Алар кээде өз алдынча тынымга ээ болсо, кээде өзү байланыш түзүп турган башка сүйлөм мүчөлөрү менен туташ айтылып, түрмөк экендиги байкалбай калышы мүмкүн. Синтаксистик түрмөктөр обочолонуп келсе да, башка сүйлөм мүчөлөрү менен структуралык бир тутумда келсе да, толук предикативдүүлүккө ээ боло албастан, жөнөкөй сүйлөмдү структуралык-семантикалык жактан татаалдаштырып гана турат.

Жалпы тил илиминде жана түркологиялык изилдөөлөрдө синтаксистик түрмөктөр эң алгач багыныңкы сүйлөм катары сыпатталган. Чыныгы багыныңкы сүйлөмдөргө салыштырмалуу аларды кыскартылган багыныңкы сүйлөм деп аташкан. Мындай көз карашты орус тилинин алгачкы грамматикасын түзүүчүлөрүнүн бири А.Х.Востоковдун эмгегинен жолуктурабыз².

Ф.И.Буслаев А.Х.Востоковдун синтаксистик түрмөктөр жөнүндөгү окуусун улантып, аларды кыскартылган багыныңкы сүйлөм деп атаган³.

Синтаксистик түрмөктөрдү багыныңкы сүйлөм деп эсептөө, аларды семантикалык аспектиде гана кароодон келип чыккан. Мындан тышкары, ошол мезгилде жалпы эле сүйлөм маселесине тиешелүү айрым аспектилер такталбаган, илимий-теориялык база толук түзүлбөгөн абал болгон.

Ошого карабастан, жогоруда аталган тилчи-илимпоздордун синтаксистик түрмөктөргө тиешелүү позициясына карама-каршы келген пикирлер да бар эле. Маселен, А.М. Пешковский А. Востоков кыскартылган багыныңкы сүйлөм деген категорияны (синтаксистик түрмөктөрдү) обочолонгон айкындооч мүчө катары

¹ Мусаев М.Ж. Парадигматические типы причастных конструкции в киргизском языке. —Ф., 1987, с. 17-18.

² Востоков А.Х. Русская грамматика. - СПб, 1831.

³ Буслаев Ф.И. Историческая грамматика русского языка. —М., 1959.

мүнөздөгөн¹. Мындай көз карашты А.А.Потебня кубаттаган². Окумуштуулардын мындай экинчи көз карашынын негизинде синтаксистик түрмөктөрдүн грамматикалык табияты аз да болсо такталган. Анткени алар багыныңкы сүйлөмдөн ажыратылып, өз алдынча синтаксистик категория катары карала баштады.

Т.П. Ломтев орус тилиндеги синтаксистик түрмөктөрдү өзгөчө конструкциялар деп эсептеп, аларга тиешелүү өзгөчөлүктөрдү тактаган жана ажыраткан³. Ошого карабастан, орус тил илиминдеги синтаксистик түрмөктөр сүйлөм ичиндеги обочолонгон топтор (обособленные группы внутри предложения) катары бааланып, илимий грамматикалардан орун алып келди⁴.

Албетте, орус тили башка типологияга кирген тил болгондугуна карабастан, түрк тилдериндеги айрым грамматикалык категорияларды аныктоодо баштапкы илимий таяныч болуп келген. Бирок синтаксистик түрмөктөрдүн грамматикалык-семантикалык табиятын аныктоодо бул эки тилдеги кескин айрымачылыктарды байкоого болот. Анткени орус тилиндеги синтаксистик түрмөктөр сүйлөмдүн тутумунан ар убак обочолонуп, ажыратылып турса, кыргыз тилиндеги кээ бир синтаксистик түрмөктөр (атоочтук түрмөктөр) интонациялык жактан обочолонбой эле сүйлөмдүн башка мүчөлөрү менен туташ айтылат.

Түрк тилиндеги узак убакыт бою «оборот» деп аталып жүргөн конструкциялар адегенде орус тилинин традициясына ылайык багыныңкы сүйлөм катары таанылган.

Советтик мезгилге чейинки түркологдордун арасынан алгачкылардан болуп М.Б. Казембек атоочтук жана чакчыл түрмөктөргө өзүнчө көңүл буруп, аларды кыскартылган багыныңкы сүйлөм деп атаган⁵. П.М.Мелиоранский да

¹ Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. —М., 1956, с. 412-456.

² Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. —М., 1968, с.276.

³ Ломтев Т.П. Основы синтаксиса современного русского языка. —М., 1958, с.40.

⁴ Грамматика современного русского литературного языка. —М., 1970, с. 643-647; Современный русский литературный язык. —М., 1982, с.322.

⁵ Казембек М.А. Грамматика турецко-татарского языка. —Казань, 1839, с. 436-437.

тутумунда этиш катышып тургандыктан, атоочтук жана чакчыл түрмөктөрдү багыныңкы сүйлөм катары мүнөздөгөн¹.

А.Н. Самойлович П.М. Мелиоранский сыяктуу эле атоочтук жана чакчыл түрмөктөрдү баш сүйлөмгө тиешелүү багыныңкы сүйлөм деп эсептесе да, ага бир аз тактык киргизген. Анын ою боюнча, эгерде грамматикалык жакты билдире албаган этиштик түрмөктөрдө атооч жөндөмөдөгү ээ болсо, багыныңкы сүйлөм болот. Эгерде андай түрмөктөр илик же башка кыйыр жөндөмөдөгү субъектилер болсо, жөнөкөй сүйлөмдөрдүн жайылма мүчөсү катары эсептелет².

В.А. Гордлевский, А.К. Боровков, Н.П. Дыренковалар³ да жогорку эле илимий жобонун негизинде синтаксистик түрмөктөрдү багыныңкы сүйлөм катары сыпатташкан. Маселен, Н.П. Дыренкова багыныңкы сүйлөм менен синтаксистик түрмөктөрдү бир катарга коюп минтип жазат: «Татаал сүйлөм эки же андан ашык сүйлөмдүн өзгөчө айкалышы болуп саналат. Алардын бири негизги же аяктаган сүйлөм, экинчиси, эгер бирден ашык болсо, алар өнүккөн же жайылма мүчө, оборот болуп эсептелет. Бирок Н.П. Дыренкова ошол эле учурда колдонгон «оборот» түшүнүгүн багыныңкы сүйлөм түшүнүгү менен бирдей деңгээлге коюп изилдеген⁴.

Түрк тилдериндеги синтаксистик түрмөктөрдү багыныңкы сүйлөм менен бирдей кароо аларды индоевропалык тилдерге которгондо, толук маанилүү сүйлөмгө айланышынан да келип чыккан⁵.

Профессор А.П.Поцелуевский атоочтук жана чакчыл түрмөктөрдү потенциалдык сүйлөм деп атаган⁶. Окумуштуунун этиштик түрмөктөрдү мындайча аташы аларды багыныңкы

¹ Мелиоранский И.М. Краткая грамматика казак-киргизского языка. – СПб, 1897, с.38-47.

² Самойлович А.Н. Краткая учебная грамматика современного османско-турецкого языка. –Л., 1925, с.132.

³ Гордлевский В.А. Грамматика турецкого языка. –М., 1928, с.140-151; Воробков А.К. Учебник уйгурского языка. –Л., 1935, с.136; Дыренкова Н.П. Грамматика ойротского языка. –М. –Л., 1940, с. 303.

⁴ Аталган эмгеги, 285-б.

⁵ Закиев М.З. Синтаксический строй татарского языка. –Казань, 1963, с.276-277.

⁶ Поцелуевский А.П. Основы синтаксиса туркменского литературного языка. –Ашхабад, 1943.

сүйлөмдөн белгилүү деңгээлде ажыратып калгандыгынан кабар берет.

Окумуштуу-түркологдордун экинчи бир тобу синтаксистик түрмөктөрдүн кайсы түзүлүштөгү түрү болбосун жайылма мүчө деп эсептешкен¹.

Үчүнчү көз караш боюнча өзүнө тиешелүү ээси болсо, багыныңкы сүйлөм, андай ээси болбосо, түрмөк деп эсептелет².

Ошентип, синтаксистик түрмөктөр менен багыныңкы сүйлөмдөрдү өз ара ажыратуу боюнча түркологияда үч түрдүү көз караш өкүм сүрүп келди. Бул албетте, мыйзам ченемдүү көрүнүш. Анткени ар кандай грамматикалык категория жөнөкөйдөн татаалга, конкреттүүдөн абстрактуулукка өсүп турат.

Багыныңкы сүйлөм менен синтаксистик түрмөктөрдү өз ара айырмалоо көрүнүктүү түрколог Н.К.Дмитриевге тиешелүү. Ал өзүнө тиешелүү ээси бар этиштик түрмөктөрдү багыныңкы сүйлөм катары, ал эми өзүнө тиешелүү ээси болбогон конструкцияларды жөнөкөй сүйлөмдөрдүн курамындагы түрмөктөр катары мүнөздөгөн. Анын ою боюнча, багыныңкы сүйлөм болуш үчүн эки жагдай зарыл. Биринчиден, ой-пикирди логикалык жактан салыштырмалуу болсо да өз алдынча билдире алышы шарт. Экинчиден, жак мүчөлөрү менен камсыз болгон баяндоочтун жана ээнин болушу милдеттүү. Мындай багыныңкы сүйлөмдөрдө жак мүчөлөр менен камсыз болгон баяндоочтор болбосо да, ал грамматикалык (логикалык) ээ аркылуу ачык билинип турат³.

¹ Насилов В.М. Древноуйгурский язык. —М., 1940,с.128; Батманов И.А. Грамматика киргизского языка. Вып. I, II. Каз. —Фр.,1940; Жиенбаев С. Синтаксис маселелери. —Алматы,1941, 17-20-б; Сауранбаев Н.Т. Казак тилиндеги курмалмас сөйлөмдөр. —Алматы, 1948; Ширалиев М.Ш. Сложноподчиненное предложение в азербайджанском языке. «ВЯ», 1956, №1, 196-б.

² Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. —М. —Л., 1948; Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. —М. —Л., 1948, 250-б.; Гаджиева Н.З. Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков. ДД,1951; Сартбаев К.К. Основные вопросы синтаксиса сложного предложения в современном киргизском языке. — М., 1953, 304-б.

³ Дмитриев Н.К. Аталган эмгеги, 265-267-б.

Демек, автор багыныңқы сүйлөм менен этиштик түрмөктөрдү өз ара айырмалоодо алардагы грамматикалык ээнин болушун же болбостугун критерий катары эсептеген.

Предикативдик эмес түрмөктөрдү багыныңқы сүйлөмдөрдөн айырмалоодо М.Ш. Ширалиевдин орчундуу илимий пикирлери да өзгөчө орунда турат. Ал азербайжан тилиндеги атоочтук, чакчыл жана инфинитивдик түрмөктөрдүн ар бирине мүнөздөмө берип, багыныңқы сүйлөмдөр менен салыштырган¹.

Н.К. Дмитриевдин синтаксистик түрмөктөрдү багыныңқы сүйлөмдөрдөн ажыратуу боюнча илимий жоболору Г.А. Абдурахманов, К.М. Есеновдор тарабынан кеңейтилип, бир кыйла толуктоолорго ээ болду.

Г.А. Абдурахманов татаал сүйлөмдүн курамындагы багыныңқы сүйлөм менен этиштик түрмөктөрдү өз ара ажыратууда структуралык-семантикалык принципке таянат. Ал минтип жазат: «Причастные и деепричастные обороты носят те же смысловые функции, что и придаточные предложения. Но в отличии от придаточных предложений, т.к. в своем составе не имеют своего особого подлежащего и сказуемого. Указанные конструкции можно было бы назвать полупредикативными единицами, т.к. в них обнаруживается сопутствующее сообщение, дополняющее, уточняющее основное соодержание предложения»².

Казак тилиндеги татаалдашкан сүйлөмдү кеңири изилдөөгө алган окумуштуу К.М. Есенов багыныңқы сүйлөмдөр менен синтаксистик түрмөктөрдүн өз ара окшошуп кетүү себептерин эң туура белгилеген жана синтаксистик түрмөктөрдү грамматикалык-семантикалык топторго иреттүү бөлүштүргөн³.

Синтаксистик түрмөктөргө тиешелүү маселелер өзбек тил илиминде кеңири талкууга алынган. Алардын ичинен Г. Абдурахманов М.А. Аскарвалардын илимий көз караштары кызыгууну пайда кылбай койбойт.

¹ Ширалиев М.Ш. Проблема сложноподчиненного предложения // Вопросы грамматики тюркских языков.—Алматы, 1958, с. 31-36.

² Абдурахманов Г.А. Изучение синтаксиса тюркских языков // Советская тюркология, 1970, №1, с.44.

³ Есенов К.М. Казак тилиндеги күрделенген сөйлөмдөр. —Алматы, 1974, 91-93-б.

Г. Абдурахманов этиштик обочолонгон түрмөктөрдү семантика-грамматикалык жактан эки түрдүү байланышка ээ деп эсептейт. Биринчиден, алар этишке тиешелүү болуп, кыймыл-аракеттин өтүш мезгилин, шартын билдирип турса, экинчи жактан, ошол эле учурда, сүйлөмдүн бүтүндөй мазмунуна толуктоо киргизет.

Автор айрым атоочтук түрмөктөр обочолонбой эле, баяндоочтун астынан орун алып, интонациялык жактан обочолонбой келиши мүмкүн экендигине да көңүл бурган, эгерде этиштик конструкциялардын өзүнө тиешелүү ээси болсо, аларды багыныңкы сүйлөм деп эсептеген¹.

М.А. Аскарлова белгилүү түркологдордун этиштик түрмөктөргө байланыштуу ой-пикирлерин жалпылап, андай түрмөктөрдөн багыныңкы сүйлөмдөрдү айырмалап туруучу үч белгини бөлүп көрсөтөт. Алар биринчиден, багыныңкы сүйлөм салыштырмалуу түрдө логикалык жактан өз алдынчалыкка ээ. Экинчиден, өзүнө тиешелүү грамматикалык ээси бар. Үчүнчүдөн, аяктаган интонациясы болуш керек.

Окумуштуу багыныңкы сүйлөмгө тиешелүү болгон жогорку үч белгиден тышкары чакчыл, атоочтук жана кыймыл атоочтор баяндооч болуп келген учурларга мүнөздүү өзгөчөлүктөрдү да бөлүп көрсөтөт. Айрыкча жайылма аныктооч болуп келген атоочтук жана кыймыл атоочтук түрмөктөр менен аларга окшош багыныңкы сүйлөмдөргө автор салыштырма мүнөздөмөнү кеңири берген².

Каракалпак тилиндеги татаалдашкан сүйлөмдү атайын максатта изилдеген окумуштуу М. Давлетов этиштик түрмөктөр менен багыныңкы сүйлөмдөрдү өз ара салыштырып, кээде синтаксистик түрмөктөрдүн да өзүнө тиешелүү субъектиси болуп калышы мүмкүн экендигине көңүл буруп, алар интонациялык жактан ажыратылбаган жана логикалык жактан салыштырмалуу өз алдынчалыкка ээ болгондуктан, багыныңкы сүйлөм боло албастыгын белгилейт. Ал минтип жазат: «Как один член предложения они выражают одно грамматическое значение и отвечают на один вопрос. Подлежащее и сказуемое

¹ Абдурахманов Г.А. Синтаксис осложненного предложения // Структура и история тюркских языков. –М., 1971, с. 140.

² Аскарлова М.А. Критерии придаточных предложений в современном узбекском языке // Структура и история тюркских языков. –М., 1971, с.48-49.

в придаточных предложениях, имеющих сказуемое выражение неличными формами глагола, отвечают на отдельные вопросы и между собой вступают в предикативную связь¹.

Кыргыз тил илиминде синтаксистик түрмөктөргө кийинчирээк б.а. 1960-жылдардан баштап гана көңүл бурула баштады. Буга чейин К.К. Сартбаев этиштик түрмөктөрдү **толуктооч** жана **бышыктооч** багыныңкы сүйлөм катары эсептегендигин окумуштуу Б. Өмүралиев ошол кездеги синтаксис илиминдеги так эместиктерге байланыштырат².

Чынында эле, ошол 50-жылдары жалпы түркологияда синтаксистик айрым конструкциялар кээде обочолонгон түрмөк, кээде багыныңкы сүйлөм катары каралып келип, 1956-жылы Алматада атайын координациялык кеңешме чакырылган. Анда түрк тилдериндеги этиштин түрлөрү жана багынычтуу татаал сүйлөмдөргө байланыштуу орчундуу проблемалар кеңири талкууланган.

Синтаксистик түрмөктөрдү багыныңкы сүйлөмдөрдөн айырмалоо профессор А. Турсуновдун эмгектеринен орун алып келди³. Окумуштуунун «Азыркы кыргыз тилиндеги чакчылдар» деген эмгегинде чакчыл этиштердин грамматикалык түзүлүшүнө кеңири анализ берилип, алардын чакчыл түрмөктөрдү түзүү жолдору системалуу көрсөтүлгөн. Чакчыл түрмөктөрдүн структурасы илимий жактан так аныкталган.

Ошондой эле М. Мураталиев, А. Турсуновдор кыргыз тилиндеги сүйлөм мүчөлөрүн ар тараптуу мүнөздөгөн китебинде да атоочтук жана чакчыл түрмөктөргө өзүнчө орун берилген.

Алар сүйлөмдүн жайылма мүчөлөрү катарында структуралык жактан бир кыйла кеңири сыпатталган⁴. Ушундай эле позицияны профессор Ы. Жакыповдун окуу китебинен да кездештиребиз. Бирок окумуштуу аларды түрмөк катарында

¹ Давлетов М. Структурные типы простого осложненного предложения в современном каракалпакском языке. ДД. –Таш., 1989, с.49.

² Өмүралиев Б. Основы методики преподавания кыргызского языка. АДД. –Алматы, 1998, с.19.

³ Турсунов А. Деепричастие в современном киргизском языке. КДА. –Фр., 1958; Азыркы кыргыз тилиндеги чакчылдар. –Фр., 1960.

⁴ Мураталиев М., Турсунов А. Кыргыз тилиндеги сүйлөм мүчөлөрү. _Фр., 1961, 20-21,24,33-34, 78-85-б.

эмес, жайылма аныктооч жана жайылма бышыктоочтор катарында анализдеген¹.

Профессор А.Жапаров 1979-жылдагы китебинде атоочтук чакчыл түрмөктөрдү сүйлөмдүн тутумдаш мүчөлөрү катары эсептеген. Бирок алар туруктуу сөз айкаштары, синтаксистик башка ажырагыс бирдиктер менен чогуу караган².

Синтаксистик түрмөктөрдү ажырагыс сөз айкаштары менен бирдей эсептөөгө болбойт. Эгерде синтаксистик түрмөктөр сүйлөм сыяктуу семантика-грамматикалык түзүлүштө келип, жарым предикативдүүлүктө турса, ажырагыс сөз айкаштары андай белгилерге ээ эмес. Алар аныктоочтук катышта турат. Андай ажырагыс сөз айкаштары көбүнчө сан атоочтор менен биримдикте түзүлөт. Мисалы: 1. Душмен нымтырап **эки колун** көтөрдү (К.Симонов). 2. Биз **төртүнчү кабатта** жашайбыз (Оозеки кептен). 3. Маарага **он эки номерлүү** жөө күлүк биринчи келди (Телекөрсөтүүдөн). Ажырагыс сөз айкаштары сүйлөмдө татаал (составдык) мүчө болуп келсе, синтаксистик түрмөктөр сүйлөмдүн жайылма мүчөсү болот.

Профессор А. Иманов атоочтук түрмөктөрдү тутумдаш аныктооч, чакчыл түрмөктөрдү тутумдаш бышыктооч деп, синтаксистик кызматына карай ажыратат³.

Синтаксистик түрмөктөрдү айрым окумуштуулар жайылма мүчө деп караган учурга көңүл бурсак, «түрмөк», жайылма мүчө» деген терминдердин биринчиси ал сөз тизмектеринин ички түзүлүшүнө карай, экинчиси алардын синтаксистик милдетине карай коюлган бир эле түшүнүктөгү терминдер болуп эсептелет⁴.

Кыргыз тилиндеги синтаксистик конструкциялардын бири катарында атоочтук түрмөктөр структуралык жактан С.Ж. Мусаев тарабынан ар тараптуу изилдөөгө алынган. Окумуштуу кыргыз тилиндеги түрмөктөрдү уюштуруучу грамматикалык формаларына ылайык алардын ядролук структуралык схемасын далилдүү фактылардын негизинде моделдештирген. Ошондой эле атоочтук конструкциялар автор тарабынан

¹ Жакыпов Ы. Азыркы кыргыз тилинин синтаксиси. -Фр., 1975.

² Жапаров А. Кыргыз тилинин синтаксиси. -Фр., 1979, 171, 188-б.

³ Иманов А. Кыргыз тили -Фр., 1990.

⁴ Аттокуров А. Кыргыз тилинин синтаксиси. -Ош, 2006, 193-б.

жөнөкөй сүйлөмдүн жайылма мүчөсү катары да, татаал сүйлөмдүн курамындагы багыныңкы сүйлөм катары да иликтөөгө алынат¹.

Профессор А. Жапаров кыргыз тил илиминде алгачкылардан болуп синтаксистик түрмөктөрдү жөнөкөй сүйлөмдүн структурасын татаалдаштыруучу компоненттер катары карап, аларды сөз тизмектеринен, аналитикалык формалардан айырмалай билүүнү эскерткен. Ошондой эле синтаксистик түрмөктөрдүн түрлөрү жөнүндө төмөндөгүчө жазат: «Синтаксические обороты по характеру отношений, структурным особенностям делятся на деепричастные противительные-причастные, противительные-отглагольные-именные, противительные-именные-сравнительные, отрицательно-уточнительные-именные, отрицательно-отглагольные-именные. К сожалению, это многообразие разновидностей оборотов еще не получило достаточного освещения².

Жыйынтыктап айтканда, синтаксистик түрмөктөр маселеси жалпы түркологияда да, кыргыз тил илиминде да проблемалуу маселеге жатат. Анын семантикалык-грамматикалык типтери, башка сүйлөм мүчөлөрү менен синтаксистик катышы жана жөнөкөй сүйлөмдөрдү татаалдаштыруудагы ролу атайын максатта деталдуу изилдөөнү талап кылат.

Аталган маселелерди чечүү үчүн, биринчи кезекте, ага байланыштуу айрым түшүнүктөрдү тактап алуу зарылчылыгы келип чыгат.

Синтаксистик конструкция түшүнүгү менен синтаксистик түрмөк түшүнүгү бирдей эмес. Синтаксистик конструкция грамматикадагы жалпыланган түшүнүк. Ал сүйлөм, сөз тизмеги, туруктуу сөз айкаштары, этиштик түрмөктөр, ал турсун, татаал сөздөр сыяктуу категорияларды өз ичине камтый алат. Ал эми синтаксистик түрмөктөр сүйлөм сыяктуу түзүлштө келип, маанилик жактан кээде сүйлөмдүк деңгээлде туруп, бирок толук предикативдүүлүккө жетише албаган конструкциялар болуп саналат. Ошондуктан түркологдордун

¹ Мусаев С.Ж. Аталган эмгеги, 9-б.

² Жапаров А. Синтаксические обороты в киргизском и других тюркских языках // Тюркология -88, с.17-18.

көпчүлүгү белгилегендей, сүйлөмдө бир гана суроого жооп берип, бардык компоненттери биримдикте бир гана мүчөлүк милдет аткарат.

Мына ушуларга байланыштуу синтаксистик түрмөктөрдү багыныңкы сүйлөмдөр, туруктуу сөз айкаштары, киринди, кыстырынды түрмөктөр, татаал сөздөр менен өз ара салыштырып, алардагы окшош жана айырмалуу белгилерди тактоо бүгүнкү күндө да өзүнүн актуалдуулугун жогото элек.

Ошондой эле синтаксистик түрмөктөрдү семантика-грамматикалык түрлөргө ажыратуу проблемасы да мындан кийинки синтаксистик изилдөөлөрдө орун алат деген ойдобуз.

А. Жапаров кийинки эмгегинде синтаксистик түрмөктөрдү чакчыл түрмөк, атоочтук түрмөк, кыймыл атоочтук каршылама түрмөк, каршылама атооч түрмөк, салыштырма түрмөк, танып-тактагыч атооч түрмөк, таанып-тактагыч кыймыл атоочтук түрмөк деп 7 түргө бөлүштүргөн¹.

Профессор А. Жапаровдун синтаксистик түрмөктөрдү түрлөргө ажыратууда семантикалык принципке таянгандыгы ачык байкалат. Тилдик структураны биринчи кезекте, грамматикалык аспектиде анализдөө менен ошол категорияларга семантикалык мүнөздөмө берүү азыркы лингвистикада салт болуп калган. Ошондуктан синтаксистик түрмөктөрдү структуралык-грамматикалык түзүлүшүнө карай адегенде чакчыл, атоочтук жана кыймыл атоочтук түрлөргө жиктеп, алардын семантикасын ошол топтор боюнча мүнөздөө системалуу болот деген ойдобуз.

Синтаксистик түрмөктөрдү негизги сүйлөм менен болгон интонациялык-синтаксистик катышына карай жанашмалуу жана обочолонгон түрмөктөр деп ажыратууга туура келет. Анткени чакчыл түрмөктөр көбүнчө интонациясы боюнча сүйлөмдөн бөлүнүп, өзүнчө тынымга ээ болот. Ал эми атоочтук жана кыймыл атоочтук түрмөктөр тиги же бул сүйлөм мүчөсү менен туташ айтылып, семантикалык-грамматикалык бир бүтүндүктү түзөт.

Синтаксистик түрмөктөр менен багыныңкы сүйлөмдүн айрым түрлөрү окшош түзүлүштө келип калышы мүмкүн. Ошого байланыштуу М. Давлетов синтаксистик түрмөктөрдү

¹ Жапаров А. Синтаксический строй кыргызского языка. —Б., 1992, Часть II. —с.118-140.

ээси бар жана ээси болушу мүмкүн деп айырмалап, алардын биринчисин багыныңкы сүйлөм катары караган¹. Э.В. Севортян синтаксистик түрмөктөрдү түзүүчү негизги компоненттин чакчыл, атоочтук, кыймыл атоочтук түрмөктөрдүн ээ менен предикативдик катыш түзүп турушу негизги орунга коюлат деп туура жыйынтыкка келген².

Демек, багыныңкы сүйлөм менен айрым синтаксистик түрмөктөр семантикалык жактан тең салмактуулукта туруп калышы бардык түрк тилдерине тиешелүү. Мындай көрүнүштү Е.И. Шендельс синтаксистик түрмөктөр менен багыныңкы сүйлөмдүн синонимиясы деп баалаган³.

Чынында эле, синтаксистик түрмөктөр менен багыныңкы сүйлөмдөрдүн структура – семантикалык жактан окшоштугу кыргыз тилинде да арбын кездешет. Салыштырып көрөлү: 1. Жентектин төөсү жөн баспай, бийдин Кызалак деле турган кызынын азабын колуна берип, боздотуп келе жаткан (А.Убукеев). 2. Кош кубанычы жүрөгүн толкутуп, Кычан түндүн далайына чейин уктай албады (Ш.Бейшеналиев).

Биринчи сүйлөмдө төө деген ээ бардык конструкцияларга тиешелүү болуп келди. Ал эми экинчи сүйлөм-сыпат багыныңкы сүйлөм. Аны жөнөкөй сүйлөмгө, татаалдашкан сүйлөмгө айландырып берүүгө да болот. Ал үчүн биринчи сүйлөмдүн баяндоочун атоочтук түрмөккө ылайыкташтырып өзгөртүү жетиштүү болот: *Кош кубанычка жүрөгү толкуган Кычан түндүн далайына чейин уктабады.*

Мында сүйлөм мурдагы калыбындагы семантикасын сактады, бирок грамматикалык структурасы жана интонациясы өзгөрдү, татаалдашкан сүйлөмгө өттү.

Чакчыл түрмөктөрдө болсо интонация өзгөрбөйт. Мисалы: 1. *Берлинге кирмейинче, жоону жеңмейинче, мен үйгө кайтпайм*

(К. Баялинов). 2. *Ыйлаак баланын көз жашындай тамчылап, жаан аста келди* (Н.Байтемиров). Сүйлөмдөрдүн тутумундагы

¹ Давлетов М. Структурные типы простого осложненного предложения в современном каракалпакском языке. ДД. –Таш.. 1989, с.49.

² Севортян Э.В. О некоторых вопросах структур предложения в тюркских языках // Исследование по сравнительной грамматике тюркских языков. Ч III. Синтаксис. –М., 1961, с.125.

³ Мусаев К.М. О глагольных – именных конструкциях в современном казахском языке. КД. –М., 1959, с.72-75.

синтаксистик түрмөктөр маанилик жактан толук кандуу сүйлөмдөрдөн кем калбайт. Интонациялык жактан да бөлүнүп турат. Ошого карабастан ал түрмөктөр бир суроого жооп берип, сүйлөмдүн жайылма мүчөсүн түздү.

Ойду билдирүү көлөмү боюнча синтаксистик түрмөк менен багыныңкы сүйлөм кээде салмакташ болгону менен грамматикалык структура, логикалык ой өзгөчөлөнүп турат. Мисалы: Ийгин кармап, түйдөгүн көтөрүп, кулак түрүп, үйдөн баскан катындар ушул үйгө чогулат (Т.Сыдыкбеков) – Ийгин кармаган, түйдөгүн көтөргөн үйдөн баскан катындар ушул үйгө чогулат- Катындар ийгин кармап, түйдөгүн көтөрүп, үйдөн басып ушул үйгө чогулат. Мына ошондуктан С.Ж.Мусаев төмөндөгүдөй жыйынтык чыгарат: «Общая семантика синтаксических конструкции комбинируется не по простым арифметическим правилам, она не просто больше суммы их компонентов, а порой является качественно «чем-то иным», что обуславливает актуальность логико-семантического анализа синтаксических конструкций¹.

Синтаксистик түрмөктөр түзүлүшү боюнча татаал сөздөр жана туруктуу сөз айкаштары менен да окшош болот. Мисалы:1. Ал учурда беш жылдык планды аткарбай калуу өзүнчө эле калпыс окуя болгон («Кыргыз руху»). 2. Күн бешим ченде карагайдын арасында бир жалгыз үйгө түштүк. (М.Элебаев). 3. Алты саның аманда артта калыш жаман да. (А.Бердибаев).

Келтирилген мисалдагы *беш жылдык, күн бешим ченде, алты саның аманда* деген конструкциялардын компоненттери толук маанилүү сөздөрдүн тутумунан турат. Алардын синтаксистик түрмөккө жакындашкан белгиси –ошол. Чынында, булар да бир суроого жооп берип, сүйлөмдүн бир гана мүчөлүк милдетин аткарат. Бирок алар синтаксистик түрмөктөрдөн кескин айырмаланат. Ал айырмачылыктар төмөндөгүлөр: биринчиден, татаал сөз атоо гана маанисинде келип, сүйлөмдө жөнөкөй мүчөлүк кызмат аткарат. Ал эми синтаксистик түрмөктөрдө белгилүү ой-пикир болот; экинчиден, туруктуу сөз айкаштары речь түзүүдө даяр тилдик материал катарында колдонулуп, компоненттери ширелишип кеткен, аларды ажыратып колдонууга болбойт. Ал эми синтаксистик

¹ Мусаев С.Ж. Аталган эмгеги, 53-б.

түрмөктөрдүн компоненттери эркин болуп, негизги ойго кошумча ойду кошот. Алардын өз ара айырмачылыктары мына ушунда турат.

Синтаксистик түрмөктөрдүн пайда болушун жана калыптануу процессин толук маанилүү сүйлөмдөрдүн трансформацияланышынан экендиги тил илиминде белгилүү. Н.А. Баскаков мындай трансформацияланууну ээ жана баяндоочтордун грамматикалык башка формага өтүшүнө байланыштырат¹. Ушул эле илимий пикир Н.Т. Сауранбаев, Г.И. Байтугиева, С.А. Соколовдордун эмгектеринде орун алган².

2 §. Чакчыл түрмөктөр аркылуу татаалдашкан сүйлөмдөр

Чакчыл түрмөктөр атоочтук жана кыймыл атоочтук түрмөктөрдөн айырмаланып, сүйлөмдөн обочолонуп келет. Обочолонуу чакчыл түрмөктөргө гана мүнөздүү болбостон, каратма, кириңди кысытырынды сөздөргө жана парцелляттарга да мүнөздүү, ошол өзгөчөлүгүнө байланыштуу Л.П. Немкова обочолонуунун үч түрүн - *предикативдик обочолонуу, модалдык обочолонуу жана абсолюттук обочолонуу*нү бөлүп көрсөтөт³. Ал чакчыл түрмөктөрдүн обочолонуусун предикативдик обочолонууга кошкон. Анкени синтаксистик түрмөктөрдүн экинчиленген же жарым предикативдүүлүгүн эске алган. Мындай көрүнүш бардык герман тилдерине мүнөздүү экендигин тиешелүү фактылар менен далилдеген.

¹ Баскаков Н.А. Простое предложение в каракалпакском языке // Исследование по сравнительной грамматике тюркских языков. Ч. III. Синтаксис. –М., 1961, с.111-112.

² Сауранбаев Н.Т. Казак тилиндеги курмалас сүйлөмдөр. –Алматы, 1948, 33-б.; Байтугиева Г.И. Сложные определительные конструкции (развернутые определения). АҚД. –Алматы, 1958, с.181; Соколов А. Типология сложных синтаксических конструкций в турецком языке // Вопросы тюркской филологии. –М., 1996, с. 158.

³ Немкова Л.Т. О параллелизме синтаксических функций причастий и причастных оборотов, в современных германских языках // Синтаксическая структура простого предложения. Смоленск, 1979, с.8-9.

Чакчылдар ар убак эле сүйлөмдүн баяндоочу же татаал сүйлөмдүн компоненти болуп келе бербестигин М.И. Черемисина да туура белгилеген¹.

Ал эми М.М. Мусаев, Л.Н. Тыбыковалар чакчыл түрмөктөрдү семантикалык типтерге ажыратып, анализге алышкан².

Казак тилиндеги чакчыл түрмөктөрдү К.М. Есенов татаалдашкан сүйлөмдүн компоненти катарында структуралык-семантикалык жактан кеңири иликтеген³.

Каракалпак тилиндеги татаалдашкан сүйлөмдөрдү изилдөөгө алган М. Давлетов чакчыл түрмөктөрдү түзбөөчү жана түзүүчү грамматикалык структураларга атайын көңүл бурган. Ал минтип жазат: «Словосочетания с деепричастиями не считаются оборотами в следующих случаях: 1) сочетание слов, управляемые деепричастиями ослабленным значением действия или же перешедшие в идеоматическое значение, не являются оборотами с деепричастиями; 2) сочетание слов, управляемое деепричастиями, образованными от вспомогательных глаголов, не являются деепричастным оборотом⁴. Автор чакчыл түрмөктөрдүн түзүлүшүн төмөндөгүдөй чечмелейт: 1) чакчыл түрмөк айкындооч мүчөдөн жана логикалык предикаттан турат; 2) чакчыл түрмөктөр жайылма толуктооч жана бышыктоочтордон турат; 3) чакчыл түрмөктөрдөн турган толуктооч жана бышыктоочтор өзүнө тиешелүү аныктоочко же жайылма мүчөлөргө ээ болушу мүмкүн.

Биз окумуштуунун биринчи пикирине кошула албайбыз. Анткени чакчыл түрмөктөрдүн бардык компоненттери биригип, экинчиленген же жарым предикативдүүлүккө ээ болот. Түрмөктүн тутумундагы чакчыл этиште логикалык предикат ыйгарылса, анда логикалык субъект да тиешелүү болуп калар эле. Бул болсо чакчыл түрмөктөрдү багыныңкы сүйлөмгө

¹ Черемисина М.И. Сравнительные конструкции русского языка. – Новосибирск, 1976, с. 9.

² Мусаев К.М. Способы расширения внутренней структуры причастных конструкций в киргизском языке // Известия АН Кирг. ССР, 1983, №3; Тыбыкова Л.Н. Сравнительные конструкции алтайского языка. – Алматы, 1989.

³ Есенов К.М. Аталган эмгеги, 117-146-б.

⁴ Давлетов М. Аталган эмгеги, 64-б.

теңештирүүгө алып келет. Экинчиден, субъект жана предикат синтаксистин структуралык-грамматикалык категориясына эмес, семантикалык категориясына кирет. Ал эми бир эле учурда бир эле грамматикалык категорияларды эки аспектиде классификациялоо так натыйжа бербейт. Синтаксистик түрмөктөрдү адегенде структуралык-семантикалык принциптин негизинде жиктеп, аларды семантикалык топторго ажыратуу тил илиминдеги системалуулукту билдирет. Сүйлөмдүн көп аспектилүүлүгү мына ушунда турат. Изилдөөчүнүн чакчыл түрмөктөрдүн орун тартиби жөнүндөгү пикири тактоону талап кылат. Анын ою боюнча, чакчыл түрмөктөр ээге карата төрчүл орун тартибинде да, соңчул орун тартибинде да келе берет¹.

Чакчыл түрмөктөрдүн ээге карата орун тартиби эркин боло албайт. Ал ар убак ээден мурун жайгашат. Эгер ээден кийин келсе, андан интонациялык жактан ажыратылып, жазууда үтүр менен ажыратылыш керек. Эгер мындай шарт болбосо, ал чакчыл түрмөк эмес, багыныңкы сүйлөм катары таанылат. Бул жөнүндө профессор А. Турсунов өз учурунда туура белгилеген². Профессор А.Жапаров да чакчыл түрмөктөрдүн орун тартибин ээге карата эмес, жалпы сүйлөмгө карата тактаган³.

60-жылдардагы орус тилинин синтаксистик изилдөөлөрүндөгү чакчыл түрмөктөрдүн семантикалык түрлөрү өз алдынча каралбастан, чакчылдарга тиешелүү бөлүмдө⁴ же обочолонгон бышыктоочко байланыштуу сыпатталып келген⁵. Бул традиция 80-жылга чейин улантылган⁶. Бирок А.М.Финкель, Н.М. Баженовдор алгачкылардан болуп орус тилиндеги чакчыл түрмөктөрдүн семантикалык түрлөрүнө кеңири токтолушкан⁷.

¹ Давлетов М. Аталган эмгеги, 65-б.

² Турсунов А. Азыркы кыргыз тилиндеги чакчылдар. —Фр., 1960, 95-96-б.

³ Жапаров А. Аталган эмгеги (1992), 125-б. 1992, II, 125).

⁴ Грамматика русского языка. —М., 1960, с.520-537.

⁵ Руднев А.Г. Синтаксис осложненного предложения. —М., 1959; Гвоздев А.Н. Современный русский литературный язык. —М., 1968, с.159-169.

⁶ Бабацева В.В., Максимов Л.Ю. Современный русский язык. —М., 1981, с.158-161.

⁷ Финкель А.М., Баженов Н.М. Курс современного русского литературного языка. —Киев, 1965.

Татаалдашкан сүйлөмдүн орус тилиндеги түзүлүшүн атайын изилдеген А.Ф. Прияткина синтаксистик эмес, бардык синтаксистик конструкцияларды жарым предикативдүүлүккө ээ болгон конструкциялар катары чогуусу менен семантикалык топторго ажыраткан¹.

Казак тилиндеги чакчыл түрмөктөр 70-жылдары бир кыйла тактала баштаган. Маселен, Н. Х. Демесинова чакчыл түрмөктөрдү мезгилдик, себеп, сын-сыпат түрлөргө бөлсө², К.М. Есенов аларга амал чакчыл жана максат чакчыл түрмөктөрдү кошумчалаган³.

Өзбек тилиндеги чакчыл түрмөктөрдүн маанилик түрлөрү Г.А. Абдурахманов, М.А. Аскарвалардын эмгектеринде жана академиялык грамматикада бир кыйла системага келтирилген⁴.

М. Давлетов кара калпак тилиндеги чакчыл түрмөктөрдү алты түргө бөлүштүргөн. Алардын ичинде шарттуу чакчыл түрмөк да бар. Мындай көрүнүш өзбек тили боюнча кийинки изилдөөдө да кездешет⁵.

Биз бул эки көз карашты кубаттай албайбыз. Себеби –са формасы чакчылдарды түзбөстөн, шартуу ыңгайды түзөт.

Профессор А. Жапаров кийинки монографиясында чакчыл түрмөктөрдү иш-аракет процессти билдирүүчү, иш-аракеттин өтүш ыгын билдирүүчү топторго ажыратып, салыштырма маанисин бидирген чакчыл түрмөктөрдү өзүнчө караган⁶. Окумуштуу бул жерде негизги сүйлөм менен чакчыл түрмөктөрдүн синтаксистик катышын эмес, чакчыл түрмөктөрдүн гана семантикасына таянгандыгы байкалат.

Чакчыл түрмөктөрдү семантикалык түрлөргө бөлүштүрүүдө структуралык-семантикалык принцип жетекчиликке алынат, башкача айтканда, ошол чакчыл түрмөктөрдүн бардык компоненттери биригип, кандай маанини

¹ Прияткина А.Ф. Русский язык. Синтаксис осложненного предложения. – М., 1990.

² Демесинова Н.Х. Развитие синтаксиса современного казахского языка. – Алматы, 1974, с.67.

³ Есенов К.М. Аталган эмгеги, 123-145-б.

⁴ Узбек тили грамматикаси. II том. Синтаксис. –Ташкент, 1976, 216-220-б.

⁵ Давлетов М. Аталган эмгеги, 68-69-б.

⁶ Жапаров А. Аталган эмгеги, 124-б.

түрмөк да бар. Мындай көрүнүш өзбек тили боюнча кийинки изилдөөдө да кездешет⁵.

Биз бул эки көз карашты кубаттай албайбыз. Себеби –са формасы чакчылдарды түзбөстөн, шартуу ыңгайды түзөт.

Профессор А. Жапаров кийинки монографиясында чакчыл түрмөктөрдү иш-аракет процессти билдирүүчү, иш-аракеттин өтүш ыгын билдирүүчү топторго ажыратып, салыштырма маанисин бидирген чакчыл түрмөктөрдү өзүнчө караган⁶. Окумуштуу бул жерде негизги сүйлөм менен чакчыл түрмөктөрдүн синтаксистик катышын эмес, чакчыл түрмөктөрдүн гана семантикасына таянгандыгы байкалат.

Чакчыл түрмөктөрдү семантикалык түрлөргө бөлүштүрүүдө структуралык-семантикалык принцип жетекчиликке алынат, башкача айтканда, ошол чакчыл түрмөктөрдүн бардык компоненттери биригип, кандай маанини билдириши, өзөк сүйлөм менен болгон катышы, интонациясы биримдикте каралат.

Кыргыз тилиндеги чакчылдар профессор А.Турсунов тарабынан атайын изилдөөгө алынгандыгына карабастан, биздин да бул маселеге кайрылуубуз дун себеби – татаалдашкан сүйлөмдү уюштуруучу чакчыл түрмөктөрдү семантикалык топторго бөлүштүрүү үчүн ал негиз болот. Ал эми калган компоненттер өзгөрүлмөлүү, туруктуу эмес категорияны түзөт. Синтаксистик изилдөөлөрдө борбордук орунда турган категорияларга өзгөчө маани берилет. Бул жөнүндө профессор С. Абдулдаев минтип жазат: «... необходимо показать позиции переменных, соответствующих «основе» зависимой предикативной единицы, а также доминирующей предикативной части осложненного предложения»¹.

Экинчиден, сөз мүчөлөрүндө окшоштук (омонимия) жана маанилештик (синонимия) касиеттери грамматикалык роль ойнобой койбойт. Академик Б.Ө. Орузбаева жазгандай, «Мындай абал мүчөлөрдүн жалпы санынын бир кыйла көптүгү менен жана алардын тилдин тарыхый өсүш процессинде бир

⁵ Давлетов М. Аталган эмгеги, 68-69-б.

⁶ Жапаров А. Аталган эмгеги, 124-б.

¹ Жапаров А. Аталган эмгеги, 32-б.

калыпта сакталбай, улам өзгөрүүлөргө дуушар болуп, толукталып отуруусу менен шартталган»².

Чынында эле, чакчылдар ар түрдүү формаларда болгону менен, сүйлөм тизмегинде бир нече түрү окшош мааниде келгендиги кездешет. Мисалы:

1. Театрдагы эл алга жүткүнө толкуй түштү (Ө. Даникеев). 2. Көз жашын жоолугунун учу менен аарчый, эне акырын бөлмөгө кирди да, Хамзанын жанына келди (К.Яшен). 3. Бекназар ойго батып, тунжурап, бет алдын былк этпей тиктеп, малдашын жазбай катып отурду (Т. Касымбеков).

Сүйлөмдөрдөгү түрдүү формадагы чакчылдар окшош маанини, б.а. кыймыл-аракеттин сыпатын, мезгилдик жактан удаалаштыгын билдирди.

Же болобсо, -ганча жана –майынча формасындагы чакчылдарды эле алалы. Бул эки формадагы чакчылдар көп учурларда маанилеш болуп келет. Мисалы: 1. Уйкусу ачылганча Роберт Борк бул окуянын түш экенине дароо ишене берди (Ч. Айтматов). 2. Өздөрүнүн жаны ооруп кыйналмайынча, башкалардын кыйналганы менен иши болбойт адамдын (А. Стамов).

Дал ушундай принциптин негизинде багыныңкы сүйлөмдөр да семантикалык топторго ажыратылып келе жатат.

Үчүнчүдөн, чакчыл түрмөктөр гана эмес, башка синтаксистик конструкциялар да кызматчы сөздөр менен бирге келген көмөкчү категориялардын маанилик катышына көңүл буруу зарылдыгы бар. Мисалы: 1. Ушуну билип эле туруп, эмне үчүндүр мен бул өңдүү ойлорду өзүмө жакын жуутпай алыс куучумун (Ч. Айтматов). 2. Эчен жолу келип-кетип да, бизге имерилбей койду (Ш. Бейшеналиев).

«Выступая в роли второстепенного сказуемого, -деп жазат Н.Х.Демесинова, -т.е. с меньшей предикативной силой, с меньшей самостоятельностью, деепричастие означает действия субъекта менее важные, второстепенные сравнительно с действиями главного сказуемого и тем самым создает не только различие в синтаксическом отношении но и семантическое, которое выражается с подчинении одного

² Орузбаева Б.Ө. Сөз курамы. –Бишкек, 2000, 218-б.

действия другому, т.е. стилистической дифференциации действий¹.

Чакчыл түрмөктөрдү чакчыл этиштер уюштура тургандыгы түркологияда белгилүү. Профессор А.Турсунов кыргыз тилиндеги чакчыл этиштерди морфологиялык жана синтаксистик планда кеңири сыпаттаган жана чакчылдарга тиешелүү түркологиялык изилдөөлөргө таянуу менен, буга чейинки И.А. Батмановдун², Б.М. Юнусалиевдин³ жана башка авторлордун чакчылдар жөнүндөгү маалыматтарын анализдеп келип, кыргыз тилиндеги чакчыл формаларды жөнөкөй жана татаал чакчыл формаларга бөлүштүргөн. Жөнөкөй чакчыл формаларга *-а, -е, -й, -ып, -п*, татаал чакчыл формаларга *-ганы, -гени, -ганча, -генче, -гыча, -гиче, -майынча, -мейинче* формаларын киргизет⁴.

Окумуштуу аталган чакчыл формалардын ар бирин тарыхый, салыштырма жана грамматика-семантикалык аспектилерде караган.

Ошондой эле чакчылдардын чакчыл оборотторду уюштуруудагы ролу, алардын семантикалык түрлөрү жөнүндө жеткилең маалымат берген. Кыргыз тил илиминде чакчыл түрмөктөр алгач ирет профессор К.К. Сартбаев тарабынан амал, мезгил, себеп, карама-каршы түрлөргө ажыратылса¹, А.Турсунов сыпат, мезгил, себеп, максат, салыштырма, карама-каршы түрлөргө бөлүштүргөн². Экинчиден, К.К. Сартбаев *-ып* формасындагы чакчылдар аркылуу уюштурулган чакчыл түрмөктөргө гана таянса, А.Турсунов чакчыл түрмөктөрдүн башка формаларда уюштурулушуна кайрылган.

А.А. Юлдашев жалпы эле түрк тилдериндеги чакчылдарды салыштырып, аларды грамматикалык жактан өтө кеңири анализге алган. Анда түрк тилдериндеги чакчылдарды

¹ Демесинова Н.Х. Аталган эмгеги, 66-б.

² Батманов И.А. Грамматика киргизского языка, вып. I – I. –Каз., -Фрунзе, 1940. I

³ Юнусалиев Б.М. Вспомогательные глаголы в киргизском языке. АҚД. – Фрунзе, 1949.

⁴ Турсунов А. Аталган эмгеги, 18-б.

¹ Сартбаев К.К. Основные вопросы синтаксиса сложного предложения в современном киргизском языке. АДД. –М., 1953, с.25-26.

² Турсунов А. Аталган эмгеги (1960), 98-б.

салыштырып, аларды грамматикалык жактан кеңири анализде алган. Анда түрк тилдериндеги чакчыл мүчөлөрдүн дал келген, дал келбеген учурлары такталып, ар бир аффикстин калыптанышы көрсөтүлгөн³.

Жыйынтыктап айтканда, чакчыл түрмөктөрдүн семантикасын аныктоо үчүн аларды уюштуруучу чакчыл формаларды айрым-айрым бөлүп карап, ошол формалар аркылуу кандай семантикага ээ болгондугун эске алуу зарыл.

1. Сыпат чакчыл түрмөктүү татаалдашкан сүйлөм

Сыпат чакчыл түрмөк семантикалык жактан сыпат багыныңкы сүйлөмгө окшош. Бирок ал предикативдүүлүккө ээ болбой, ойду аягына чыгара албай, сүйлөмдүн баяндоочуна же башка бир синтаксистик конструкцияга тиешелүү болуп келет. Синтаксистик ээрчишүү байланышында келбейт. Чакчыл түрмөктөрдүн башка түрлөрүнө да ушундай эле касиет таандык. Негизги кыймыл-аракетке кошумча маани киргизет. А. Юлдашев жазгандай, сүйлөмдүн этиштик баяндоочу көрсөтүп турган кыймыл-аракеттин белгисин, мүнөзүн кандайча аткарылгандыгын билдирип, жайылма бышыктоочтук милдет аткарат (1960, 98).

Башка чакчыл түрмөктөргө салыштырмалуу сыпат чакчыл түрмөктөрдүн кыргыз тилинде кеңири колдонула тургандыгын фактылык материалдар тастыктады. Анын кептеги активдүү колдонулушу табиятынан эле чакчылдардын сын-сыпат бышыктоочтук милдетти көбүрөөк аткаргандыгы менен түшүндүрүлөт.

Сыпат чакчыл түрмөктөр менен ээси көмүскөдө калган сыпат багыныңкы сүйлөмдөрдүн окшоштугу аларды өз ара айырмалоону дагы да кыйындатат. Мисалы: 1. –Кимди карап жатасыз?–дедим **чайнекти жерге койбой туруп** (Ж.Мавлянов). 2. Кырман жактан атын дердеңдетип, Чүкөбай да жетип келди (К. Баялинов).

Биринчи сүйлөм-татаал сүйлөм. «Кимди карап жатасыз» деген бөлүгүнүн ээси –сиз, «дедим чайнекти жерге койбой

³ Юлдашев А.А. Соотношение деепричастных и личных форм глагола в тюркских языках. –М., 1977.

туруп» деген бөлүгүнүн ээси – биринчи жак, жекелик сандагы жактама ат атооч. Алар стилдик максатта түшүрүлүп айтылган.

Ал эми экинчи сүйлөм-сыпат чакчыл түрмөктүү татаалдашкан сүйлөм, «*атын дердеңдетип*» деген түрмөк «*жетип келди*» деген баяндоочко таандык болуп, анын аткарылыш өзгөчөлүгүн билдирди.

Сыпат чакчыл түрмөктөрдү *-а, -й, -ып, -гансып* формадагы чакчылдар уюштурат. Булардын ичинен *-ып, жана -гансып* формадагы чакчылдар өтө арбын уюштурат.

-а, -й, -ып формалуу чакчылдар уюштурган чакчыл түрмөктөр өз ара синонимдеш келип төмөндөгүдөй маанилерди билдирет:

1) сын-сыпаттык кыймыл-аракет өзөк сүйлөмдөгү кыймыл-аракет менен тыгыз биримдикте болгондугун билдерет. Мисалы: 1. Тунжурап тиктешкен **тынчтыкты буза**, Сарыбай сакалын жайкай жай бастырды (Ш. Бейшеналиев). 2. Уурттарын бултайта, апасын көзүнүн түбү менен карай, бир азга кожураша түшүштү (Ө. Даникеев).

1. Ажал жүрөт тирүүлөрдүн ичинде,

Ары шилтеп, бери шилтеп кылычын (Э. Трсунов).

2) түрмөктөгү кыймыл-аракет өзөк сүйлөмдөгү кыймыл-аракеттен мурун болуп өткөндүгүн билдирет. Мисалы: 1. **Аркы-теркени шимшилей**, тумшугуна эч нерсе илинбеген айдар чач төөлөргө кетти (Ч. Айтматов). 2. **Ичинен ыңгыранып** баятан бери тим отурган Барпы, **көздөрүн ачып-жуумп, термелеп отуруп** кеп баштады (Т. Сыдыкбеков);

3) түрмөктөгү кыймыл-аракет өзөк сүйлөмдөгү али толук ишке аша элек, улантылып жаткан кыймыл-аракетин билдирет. Мисалы: 1. Колго таштап уулду, жолго таштап уулду, биздин эрлер кантип басып жүрүшөт, баштарына телпек кийишет (Ч. Айтматов). 2. Сонундун анда-санда үшкүрүнүп, бир жамбашынан экинчи жамбашына оодарылганы угулуп жатты (К.Каимов);

4) өзөк сүйлөмдүн баяндоочу **бар, жок** деген сөздөрдөн турса, сыпат чакчыл түрмөк кеңири ойду камтып, тынымсыз болуп туруучу кыймыл-аракетти билдирет. Мисалы: 1. Жайлоодо көзүн мөлтүрөтүп тынч жаткан тунук көлмө бар (Ш. Садыбакасов). 2. Төшөнчү-жуурканын белендеп, дүйүм-тамагын жайнатып, тосуп алчу эне жок үйдө (Т.Сыдыкбеков);

5) диалогдук сүйлөмдүн баяндоочу деп, деди,дейт деген этиштерден болсо, сыпат чакчыл түрмөк алардан кийин келсе, андан кийин болуп өткөн кыймыл-аракетти билдирет. Мисалы: - Карабайсыңбы жакшылап-дейт Момун, **араба жакка баш ийкеп** (Н. Байтемиров). 2. –Жок,-деди Саяк кыжырдуу үн менен, очкисин оңдоно кийинип (Ш. Абдыраманов).

Сыпат чакчыл түрмөктөрдү **-гансып** чакчыл уюштурганда, мезгилдик катыш эмес чыныгы сын-сыпаттык маани берилет. Мисалы: 1. **Ошону атайы көрүп-билип тургансып**, Андрей Данько кечинде кубанычтуу кабар алып келди (О. Орозбаев). 2. **Кармашка түшө тургансып**, Бектурган бел курчоосуна чейин чечинди да, багалегин өйдө түрдү (А. Токомбаев).

3. **Кана, кана үзүп алчы дегенсип,**

Гүлдөр турат бир-бирине ыргалып (С.Акматбекова).

Эгерде мурунку айтылган чакчыл түрмөктөр өзөк сүйлөмдүн баяндоочуна да, андан башка конструкцияларга да тиешелүү болуп келе берсе, бул формадагы чакчыл түрмөк сүйлөмдүн этиштик баяндоочу менен гана түз байланышта турат.

Сыпат чакчыл түрмөктөрдү этиштин терс формасы менен –й, формасындагы чакчылдар уюштурганда да, ал баяндооч менен тике байланышып, жогоркудай эле маанини билдирет. Мисалы: 1. **Бир жерде тура албай**, тызылдап чуркап алгым келет (К. Сактанов). 2. Ээси болсо отурат, дале алиги дайрадан көзүн албай (Ө. Даникеев).

2. **Мезгил чакчыл түрмөктүү татаалдашкан сүйлөм**

Мезгил мааниси тилдин бардык бирдиктери аркылуу билдирилет. Синтакситик көз караштан алганда, мезгил мааниси мезгил бышыктооч, мезгил багыныңкы сүйлөмдөр аркылуу берилип, ал башка да түрдүү маанилерди өз ичине камтыйт. Ошолор сыяктуу эле мезгил чакчыл түрмөктөрдүн да мезгилдик мааниси кеңири. Ошондуктан бул маселеге кайрылган изилдөөчүлөр чакчыл түрмөктөрдүн мезгилдик катышын абсолюттук (толук) жана относителдик (салыштырмалуу) түрлөргө бөлүштүрүшөт.

Толук мезгилдик маанидеги түрмөк М.М. Мусаевдин пикирине караганда грамматикалык бир гана мааниде (мезгил маанисиндеги) келип, тутумдаш мезгил бышыктоочту түзөт. Ал

эми салыштырмалуу мезгил чакчыл түрмөккө башка маанилер да тиешелүү болуп, багыныңкы сүйлөмдөр менен синонимдик катарды түзөт¹.

-ып формасындагы чакчылдар аркылуу уюшулган чакчыл түрмөктөр өзөк сүйлөмдөгү кыймыл-аракеттен мурун болуп өткөн иш-аракетти билдирет. Мисалы: 1. **Бөлтүрүктөрүн торолтуп**, мына эми чогуусу менен жортуулга чыгышкан тура, капырлар (А. Стамов).

2. **Кандуу сууга уруп ийип ууруну**,

Кайран күлүк кете берди ташкынга (Э.Турсунов).

Ушул эле түзүлүштөгү чакчыл түрмөк негизги этиштеги кыймыл-аракет менен бир мезгилде болуп өткөн кыймыл-аракетти билдириши да мүмкүн. Мисалы: 1. **Элчини угуп отуруп**, Хейшуй шаарындагы көчмөндөрдүн качкын ханы менен кездешкени эсине түштү (И. Калашников). 2. Иште болсо, кээде жумуш туурасында **бирөөлөр менен кер-мур айтышып, башкаруучулук жумуштан аябай чарчап**, капа болгон учурлар да болот («Ден соолук»). 3. **Шинелин ийнине салып**, айылын көздөй баскан жоокер да алагды (Т. Сыдыкбеков).

Мезгил чакчыл түрмөктөргө сыпат мааниси да тиешелүү болушу мүмкүн. Бирок мезгил мааниси үстөмдүк кылат. Ал эми сыпат мааниси ага кыйыр гана кошумча маалымат киргизип турат.

Мезгил чакчыл түрмөктөрдү -ганча, -гыча чакчыл формалар уюштурат. Эгер -ып формасындагы мезгил чакчыл түрмөктөр реалдуу ишке ашуучу кыймыл-аракетти билдирсе, -ганча, -гыча формасы аркылуу уюшулган мезгил чакчыл түрмөктөр реалдуу ишке аша турган же ишке ашпай турган кыймыл-аракетти билдире берет. Мисалы: 1. Кымыз ичип, **үйгө киргенче**, жалгыз күүсүн карыя он чакты кайтарып чертти (А.Токомбаев). 2. **Эл журтту тааныганча**, али дагы канча убакыт өтөр (О.Айтымбетов).

-ганча, -гыча формалары аркылуу уюшулган мезгил чакчыл түрмөктөр негизги кыймыл-аракеттен кийин болуучу кыймыл-аракетти билдирет. Мисалы: 1. **Кечүүдөн өткүчө**, суу аттын ыйык жалына чыгып турду (К. Жусубалиев). 2. **Жаштык**

¹ Мусаев 1980, 14-15-беттер.

менен коштошкончо, карылык утурлап алат тура (Т.Сыдыкбеков).

Профессор А. Иманов мындай структурадагы түрмөктү ажырагыс сөз тизмеги деп атап, «Бул сөздү айтып болгончо, Чаргын өзү да узай берди» деген сүйлөмдү мисалга келтирген¹. Мындай жагдай кийинки кездерде сүйлөм мүчөлөрүн түзүлүшүнө карай жөнөкөй жана тутумдаш деп эки гана түргө ажыратып, жайылма мүчөлөрдү четке кагуудан улам келип чыкса керек.

-ганы формасындагы чакчылдар аркылуу уюшулган мезгил чакчыл түрмөк негизги кыймыл-аракеттен мурун өткөндүгүн же негизги кыймыл-аракеттин келип чыгышына түрткү болгондугун билдирет. Мисалы: 1. **Анын бул кызматка келгени**, чагым көбөйдү, ыйкы-тыйкы күч алды (Т. Сыдыкбеков). **Бул сөздү укканы**, көкүрөгү кысылып, өзүнчө эле кыжаалат (З. Сооронбаева). 3. **Баласынан ажыраганы**, төшөктөн башы көтөрүлбөй койду (С. Өмүрбаев).

Ушул жерде белгилей кетүүчү жагдай, чакчылдын -ганы мүчөсү менен жакчыл таандык уландыда турган атоочтуктарды айырмалоо зарылчылыгы бар. Анткени сүйлөм тутумунда алар окшош абалда келип калышы мүмкүн. Мисалы: 1. Мындай капилет сөз укканы, Ыманбайдан уйку качты, башы маң (Т. Сыдыкбеков). 2. Жаратылыштын ушундай каарланганы, адам баласына ар-түркүн кырсыктарды алып келип турган («Кыргыз туусу»).

Биринчи сүйлөмдөгү -ганы мүчөлүү чакчыл түрмөктөн кийин тыным бар. Бул формадагы чакчыл табыш жөндөмөдөгү сөз менен синтаксистик катыш түзүп турат. Түрмөктүн бардык компоненттери биригип келип, мезгил бышыктоочтук милдетти аткарып келди. Ал эми экинчи сүйлөмдөгү жакчыл таандык мүчө уланып турган атоочтук өз алдынча ээлик милдет аткарып келди да, изафеттик айкалышта турат. Мына ошол изафеттик айкалыш (жаратылыштын каарланганы) чакчыл түрмөктөн кескин айырмаланып турат.

-майынча, -майын жана этиштин терс формасынан кийинки -й чакчыл формалары аркылуу уюшулган мезгил чакчыл түрмөктөр негизги кыймыл-аракеттин аткарылышына шарт болуп түшөт, башкача айтканда, чакчыл түрмөктөгү

¹ Иманов А. Кыргыз тили. –Фрунзе, 1990, 178-б.

кыймыл- аракет аткарылбаса, негизги этиштеги кыймыл-аракет ишке ашпайт. Мисалы: 1. **Ал сөздү укмайынча**, мен силерге тынчтык бербеймин (В. Ян). 2. **Жерди которуштуруп айдамайын**, дыйкан көздөгөн түшүмүн ала албайт («Ош жаңырыгы»). 3. Менимче, **сени менен байланышмайынча**, ал бала үйүнө кете албайт (З. Сооронбаева). 4. **Үйүнө жетпей**, Шатмандын артынан киши келди (К. Акматов). 5. **Бул ишти бүтүрбөй** мен үйгө кете албайм (К. Жусупов).

-бай мүчөлүү чакчылдан кийин –ып формасындагы жардамчы этиштер келип да мезгил чакчыл түрмөктөр уюшулат. Мисалы: 1. **Бул маселени терең чечпей туруп**, биздин социализм алга кетиши кыйын (Ш.Абдраманов). 2. **Жерди чар –чөптөрдөн тазалабай туруп**, жогорку түшүм жөнүндө ойлоого болбойт эмеспи (А. Убукеев).

Чакчыл түрмөктөрдүн мезгилге карата катышы атоочтук түрмөк менен жанаша келип, формалдык жактан негизги сүйлөмдөн алыстаган учурда башкачараак болот. Мисалы: 1. **Ушул ызадан кийин аттанып**, мекеме жактан келе жаткан Соке абышка алдынан Ыманбайды жолуктурду (Т. Сыдыкбеков). **Түлкүбекти ээрчип**, мындан бир ай мурун Кашарга кеткен атасы Каныбек үчүн башкача сезилет (К. Жантөшев). 3. **Ээр-токумдарын баштарына коюп**, чапандарын айкарасынан жамынган жолоочуладын ойгонор түрү жоктой (А. Стамов).

Мындай шартта чакчыл түрмөк атоочтук түрмөктүн карамагына өтүп, аны менен маанилик тыгыз байланыш түзөт да, негизги сүйлөмдөгү кыймыл-аракетке карай мезгилдик катышта эмес, ошол атоочтук түрмөктөгү кыймыл-аракетке карай мезгилдик катыш түзүп калат.

Мезгил чакчыл түрмөк катышкан сүйлөмдө ээ түшүп калса, анын чакчыл түрмөк экени билинбей, багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу сыяктуу ой калтырат. Бирок өзөк сүйлөмгө тиешелүү логикалык ээ ага тиешелүү болот. Толук предиктивдүүлүккө жете албайт. Мисалы: 1. **Тузак жасап**, кекилик кармаганынан улам өзүн чоң жигит катары баалайт (К. Жантөшев). 2. **Ушул баштан камынып**, түштөн кийин шаарга жөнөп кеткин (Ш. Абдыраманов). 3. **Көзүмдү сүртүп, баш көтөрө**, капитанга тике карадым (А.Айтбаева).

Тескерисинче, чакчыл формалуу баяндоочу бар багыныңкы сүйлөмдөр чакчыл түрмөк сымал структурада кездешет. Мисалы: Адырдын батыш жагынан сыркар жел

согуп, асман чарым булуттап, **адыр бети** ала көлөкө тартып турду (О. Айтманбетов).

Келтирилген татаал сүйлөмдүн тутумундагы ар бир багыныңкы сүйлөмдүн өзүнө тиешелүү ээси бар. Алар негизги бир кыймыл-аракетти билдирген сөзгө грамматикалык жактан гана баш ийип, семантикалык жактан ар бири өз алдынча ар түркүн кыймыл-аракетти туюнтат.

3. **Себеп чакчыл түрмөктүү татаалдашкан сүйлөмдөр**

Себеп чакчыл түрмөк катышкан жөнөкөй сүйлөм баяндоочу чакчыл формалардан түзүлгөн себеп багыныңкы сүйлөмдөр менен маанилик жактан окшош. Бирок чакчыл түрмөктөрдө себеп болуп түшкөн кыймыл-аракет ким тарабынан аткарылгандыгы иликтенбейт. Мында иш-аракетти аткаруучу эмес, иш-аракеттин өзү негизги орунга коюлат. Мисалы: 1. **Атам бул сөздү угуп**, кош колу менен башын чеңгелдеди, жылдызы жерге түштү (Н. Байтемиров). 2. **Башка үйгө келип**, Айтолкун көпкө чейин коомайсынып жүрдү (К. Каимов).

Биринчи сүйлөмдөгү **атам** деген ээ кыймыл-аракеттин себеп маанисин конкреттештирип турат. Ошондуктан багыныңкы сүйлөмдүк түзүлүштө уюшулган. Экинчи сүйлөмдүн биринчи бөлүгүндө андай ээ жок. Сүйлөмдүн тутумунан бөлүп алсак, толук маани бере албайт.

Себеп чакчыл түрмөктөр —ып формадагы чакчыл аркылуу уюшулганда, негизги кыймыл-аракеттеги натыйжага түз таасир эткенин билдирет. Мисалы: 1. **Кассандро-эмбриондордун берген белгилерин угуп**, мен алардын келечеги жөнүндө ойлоном (Ч. Айтматов). 2. **Көптөн бери суудан өксүп**, каны каткан жүгөрү капкара болуп турду (О. Орозбаев).

2. **Көрө салып көп кийик,**

Мерген кош убак болуп турбады («Кожожаш»).

Этиштин терс формасынан кийин —й чакчыл формасы уланып уюшулган себеп чакчыл түрмөк негизги кыймыл аракетке карама-каршы келип, анын ишке ашышына ошол карама-каршылык себеп болгондугун билдирет. Мисалы: 1. **Басынганыма чыдабай**, бүткүл денем жыйрыла түштү (Э.Өмуракунов). 2. **Сенин айтканыңа көнбөй**, көргөн күнүм ушул болду (М.Борбугулов). 3. **Айткан сөзүнө түшүнө** албай, Жаркынбай кайталап сурады (К. Каимов).

Жак уландыда турган этиштерден кийин –деп көмөкчү этиши катышып, себеп чакчыл түрмөк уюшулганда, реалдуу ишке аспаган, ниеттен, тилектен келип чыккан себепти билдирет. Мисалы: 1. **Ошол жакшылыгымды билет деп**, келип отурам алдыңа (Т. Касымбеков). 2.

Жайлоочулардан үмүт этет деп, баласына кымыз менен айранды теңдеп артып берди (Ш. Бейшеналиев). 3. **Душманга сыр алдырбайт деп**, атайын сени тандадык (Т. Сыдыкбеков).

Мындай түзүлүштөгү чакчыл түрмөктөр бир гана себеп маанисин билдирбестен, башка семантикада келиши да мүмкүн.

4. Максат чакчыл түрмөктүү татаалдашкан сүйлөм

Бардык түзүүчү компоненттери бирдиктүү түрдө туруп негизги этиштеги кыймыл-аракеттин аткарылыш максатын билдирген чакчыл түрмөк максат чакчыл түрмөк болот. Ал маани жагынан келечекте боло турган иш-аракетти, каалаган ой-тилекти, максатты билдиргендиктен, мезгил жагынан келер чак менен байланышкан. Мисалы: 1. **Балапандарды жемекчи болуп**, жылан устунга оролуп чыга баштады (Жомоктон). 2. **Зайыбым менен акылдашайын деп**, Керимахун короосуна кирип кетти (К. Жантөшев).

Бирок максат чакчыл түрмөктөрдө берилген кыймыл-аракетти ар убак эле келер чак менен чектеп коюуга болбойт. Ал реалдуу ишке ашкан кыймыл-аракетти да билдире алат. Мисалы: 1. **Табияттын таңкы** кереметин биринчи тоскону мен күнүгө эрте турам (К. Жусупов). 2. **Байга жагынам деп**, кедей жалгыз эчкисинен ажыраптыр (Макал).

Максат чакчыл түрмөктөр төмөндөгүчө уюшулат:

а) – **ганы** формасындагы чакчыл этиштер уюшурат. Мисалы: 1. **Дагы бир нерсени тактап алганы**, мен чалып жатамын (Ч.Айтматов). 2. **Эртеңки жолго камылга көргөнү** Апсамат короого чыкты (К.Каимов).

б) –**мак, -макчы** формасындагы ниет ыңгай этиштерден кийин **«болуп»** деген чакчыл формадагы жардамчы этиш катышып уюштурулат. Мисалы: 1. **Ормондун келгенин сүйүнчүлөмөк болушуп**, алар аттарын үйгө карай чаап жөнөштү (К. Осмоналиев). 2. **Батыркулдун атын мууздамак**

болуп, тултук жигит бычактын мизин жаргак шымына жаңып-жаңып алды (Н. Байтемиров).

в) –**айын, -алы** каалоо ыңгай формасындагы этиштерге деп жардамчы этиши айкашып уюшулат. Мисалы: 1. **Эстеп калайын деп** Мария жакшы эле аракеттенген эле (Т. Сыдыкбеков). 2. **Демократияга жетели, айкындуулуктан жазбайлы деп**, баарыбыз күрөшүп келдик («Эркин-Тоо»). 3. **Концерттен кечикпейин деп**, Алым иштен түз эле театрга жөнөдү («Кыргыз маданияты»).

г) биринчи жак формасындагы этиштер менен да деп жардамчы этиши айкашып максат маанисиндеги чакчыл түрмөктү уюштурушу мүмкүн. Мисалы: 1. Көрдөн чыгып араң келсек, **көпүрөдөн өткөрөм деп** Кожокең кыйнады (К.Карынбаев). 2. **Бул жөнүндө Москвадан сурап билсек деп**, бардыгыбыз эле аракеттендик («Кут билим») 3. **Узакка жашасам деп** кимдер гана арыз-абез кылбаган (М. Абдыкеримов).

Мындай түзүлүштөгү чакчыл түрмөктөр семантикасы боюнча максат багыныңкы сүйлөм сыяктуу ой калтырат. Бирок анын өзүнө тиешелүү ээси жок жана жак формасы менен камсыз болгон эмес. Түзүүчү компоненттеринин бардыгы биригип келип бир суроого жооп берет да, сүйлөмдө жайылма бышыктоочтук милдет аткарат.

5. Салыштырма чакчыл түрмөктүү татаалдашкан сүйлөм

Чакчыл түрмөктөрдүн ичинен эң эле кеңири таралган түрү салыштырма түрмөк болуп саналат. Ал грамматикалык жактан бүтүндөй сүйлөмгө же белгилүү бир сүйлөм мүчөсүнө таандык болуп, андагы кыймыл-аракетке карата салыштыруу маанисин билдирет.

Жалпы тил илиминде салыштыруу мааниси салыштырма конструкция деген ат менен анализге алынат да, ага салыштырма багыныңкы сүйлөм кошулат. Салыштыруу лингвистикалык аспектиден алганда жөнөкөй жана татаал салыштырууга бөлүнөт. Жөнөкөй салыштырууга аффикстер

аркылуу салыштыруу, татаал салыштырууга сөздөрдүн айкашы аркылуу салыштыруу мааниси киргизилет¹.

Л.Н. Тыбыкова алтай тилиндеги салыштырма конструкцияларды атоочтук жана этиштик түрлөргө бөлүп, алардын ар бирин синтетикалык аналитикалык салыштырма конструкцияларга бөлүштүргөн².

Кыргыз тилиндеги салыштырма конструкциялардын ичинен чакчыл түрмөктөр өзүнчө орунга ээ. Алар төмөндөгүчө уюштурулат:

а) –ганча, -гыча формасындагы чакчылдар. Мсалы: 1. Жарым жан, үч шыйрак болгончо, боордошторумдун көрүндө менин атым жазылып турса, ошого ыраазы болор элем (А. Токомбаев). 2. Жарым жан болуп төшөктө жатканча, эртерээк эле тынчып калганды эп көрдүм («Ала-Тоо»).

Профессор А.Турсунов салыштырма чакчыл түрмөктөрдү бир составдуу кошмо сүйлөмдөр менен чаташтырууга болбостугун тиешелүү фактылар менен айырмалаган³.

Кыргыз тилиндеги кайсыл гана фактылык материалдарга таянбайлы, –ганча, –гыча формасындагы чакчылдар салыштырма түрмөктөрдү уюштурууда негизги орунда турбайт. Аны түзүүчү өзгөчө грамматикалык каражаттар бар.

б) –ып формасындагы көмөкчү сөздөр уюштурат. Мисалы: 1. **Дилден чыкпас сүйүүгө окшоп**, Алыкул Осмоновдун поэзисы менен таанышканым күнү бүгүнкүдөй эсимде (К. Жусупов). 2. **Натурщик, катырып койгонсуп**, бир калыптан козголбой жалдырай берди (А. Токомбаев). 3. **Эр албаган кыздай болуп**, резервде отурганда эмне! (У. Абдукаимов). 4. Бала бир аз делөөрүй түштү да, **капаска түшкөн туткунга окшоп**, эки жагын каранды (К.Каимов).

в) сын атоочтун –дай мүчөсү уюштурат. Бирок мындай структурада атоочтуктун –ган формасы негизги орунда турат. Мисалы: 1. ... бул сүрөттүн эч кандай ыксыз жайы деле жок, же болбосо **ага көз тийип кетпесин дегендей**, ал бир ашкан укмуш эмес (Ч. Айтматов). 2. Ошо жазып алган блокнотуна

¹ Черемисина М.И. Сравнительные конструкции русского языка. – Новосибир., 1976. с.12-13.

² Тыбыкова Л.Н. Сравнительные конструкции алтайского языка. АКД. – Алма-Ата, 1989, с.18.

³ Турсунова А. Аталган эмгеги (1960), 107-б.

карап калган Малабай гана умсуна тиктеп, эми айтпай койбосо экен дегендей чочулап турду (Н. Байтемиров).

6. Каршылама чакчыл түрмөктүү татаалдашкан сүйлөм

Каршылама чакчыл түрмөк негизги этиштеги кыймыл-аракетке карата карама-каршы мааниде келет. Бирок чакчыл түрмөктүн бул түрүнүн мааниси башка чакчыл түрмөктөр сыяктуу ачык-айкын эмес. Салыштырып көрөлү: 1. Тигине, **Айсараласын алкынтып**, Ыманбай да келип калды (Т. Сыдыкбеков). 2. **Эмдетүүгө кош көңүлдүк кылып**, көк жөтөл менен ооруган балдардын саны бир кыйла өсүп кеткен («Ден соолук»). 3. **Курулай көкүрөк көтөрбөй**, тарых таразалоочу мезгил келди (Ч. Өмүралиев). 4. **Жаманыңды жашырып деле**, сенден бир жылуун сөз уктумбу? (Б. Жакиев).

Биринчи сүйлөмдө сыпат мааниси, экинчи сүйлөмдө себеп маанилери ачык-айкын билинип турат. Ал эми үчүнчү жана төртүнчү сүйлөмдөрдө карама-каршы маани дароо эле кабыл алына бербейт. Аларда сыпат же себеп маанилери бар сыяктанып турат.

Каршылама чакчыл түрмөктөрдү төмөнкү чакчыл формалар уюштурат.

а) **-ып** формасындагы чакчыл этиштер уюштурат. Мисалы: 1. **Мени коюп**, алдагы баланы кароосуз калтырбагыла (А. Жакыпбеков). 2. **Мурдагы айтылгандарды эстей албай жатып**, ага мен кайдан жооп бермек элем (К. Акматов). 3. **Көкүрөгүмдөгүнү билип туруп**, дагы кайталап жатасыз да (Ш. Бейшеналиев);

-ып чакчыл этиштер менен эле, да бөлүкчөлөрү кошо келип уюштурулат. Мисалы: 1. **Бул жерде туруп эле**, ойдутоону айтканда эмне чыгат (К. Карымбаев). 2. **Түш көрдүм деп эле**, өмүр бою жыйган-тергенди чачып жиберейинби талаага (Б. Максүтов). 3. **Жапжаш эле туруп**, мынча өнөргө кантип жетип алган (К. Сактанов). 4. **Азга канат кылып да**, Диоген өзүнүн жашоо жолу менен маданиятты барктабаганын далилдей албаган («Кыргыз маданияты»);

в) **-гансып** формасындагы чакчыл этиштер уюштурат. Мисалы: 1. Ал **аз келгенсип**, айдын аяк ченинде ачкадан укташ адат болуп кетти (А. Жакыпбеков). 2. Кедей-кембагалдарды жектегени **аз келгенсип**, Камил римдиктердин

башка жакка көчүрүү жөнүндөгү законуна каршы чыгат (Плутархтан);

г) Этиштин терс формасынан кийин –й чакчыл мүчөсү уланып уюштурулат. Мисалы: **1. Аны атынан айтпай**, улуулар да, кичүүлөр да Алыке дешчү («Ала-Тоо»).

2. Аш бермек тургай, эт билбей,
Делдейип жүргөн пенде көп («Манас»).

Азыркы кыргыз тилинде каршылаш маанидеги чакчыл түрмөктөр башка түрмөктөрдөн сейрегирээк кездешет. Бирок башка түзүлүштөгү түрлөрү кеңири колдонулат.

Жыйынтыктап айтканда, чакчыл түрмөктөр сүйлөмдүн тутумунан обочолонуп, багыныңкы сүйлөм сыяктуу түзүлүштө келет да, сүйлөмдөгү негизги ойго кошумча маани киргизет. Кээде негизги кыймыл-аракетке караганда да маалымдоо мүмкүндүгү жогору болот. Ошого карабастан толук предикативдүүлүккө ээ боло албай, экинчи даражадагы ой боюнча кала берет.

Кээде чакчыл түрмөктөр бир өңчөй түзүлүштө келип этиштик баяндоочко же башка синтаксистик түрмөккө, арыйкча атоочтук түрмөккө, тиешелүү болот. Алардын мындай структурасы тууралуу профессор А. Турсунов кеңири түшүндүрмө берген жана бир составдуу сүйлөмдөргө салыштырган¹.

Эң башкысы бир эле учурда негизги ойдогу иш-аракеттин түрдүү оттенкторун берүүдө чакчыл түрмөктөр ийкемдүү синтаксистик каражат болуп саналат. Алардын мындай касиети жөнүндө Н.Х. Демесинова минтип жазат: «По своей структуре они очень лаконичны, по интонации ритмичны и выразительны, что также в немалой степени способствует их широкому распространению как в устном языковом общении, так и в письменном выражении мыслей»¹.

3-§. Атоочтук түрмөктөр аркылуу татаалдашкан сүйлөмдөр

Түркологиялык изилдөөлөрдө атоочтук түрмөктөр, алардын структуралык типтери жөнүндөгү маселе талаш-

¹ Турсунов А. Аталган эмгеги (1960), 107-109-б.

¹ Демесинова Н.Х. Развитие синтаксиса современного языка. –Алма-Ата, 1974, с.68.

тартыш маселе болуп келди. Н.П. Дыренкова атоочтук түрмөктөр менен багыныңкы сүйлөмдүн чегин так ажыратпаса да атоочтук түрмөктөрдү төмөндөгүдөй структуралык типтерге бөлүштүргөн: 1) жайылма атоочтук, 2) аныктоочтук (жайылма аныктоочтук), 3) жайылма толуктоочтук, 4) табыш жөндөмдөгү жайылма толуктоочтук, 5) жатыш жөндөмдөгү жайылма толуктоочтук, 6) барыш жөндөмдөгү жайылма толуктоочтук, 7) чыгыш жөндөмдөгү жайылма толуктоочтук, 8) салыштырма жайылма толуктоочтук, 9) жак мүчөсүз таандык жөндөмдөгү жайылма толуктоочтук конструкциялар².

Бул классификациядан көрүнүп тургандай, атоочтук түрмөктөрдү бөлүштүрүүнүн бирдиктүү принциби тандалган эмес. Толуктоочтук милдет аткарган атоочтук түрмөктөргө гана кеңири орун берилип, алардын ички типтери жалпы классификация менен аралаш каралган.

А.Н. Кононов атоочтук түрмөктөрдү үчүнчү жактын таандык уландысы аркылуу уюштурулган жайылма аныктооч деп эсептеп, аны түзүүчү формалардын чакты билдиришине карай мүнөздөгөн³.

Окумуштуу кийинки эмгегинде –ган формасындагы атоочтуктар аркылуу уюшулган атоочтук түрмөктөрдүн синтаксистик функциясын кеңири анализдеген жана аларды –ыш формасында уюштурулган конструкциялардан айырмалоодо жандоочтордун айкашуусуна таянган¹.

Г.И. Байтугаева атоочтук түрмөктөрдү татаал аныктоочтук конструкция деп атап, аларды өзүнө тиешелүү баяндоочу бар конструкциялар атооч жана универсалдуу сөздөр аркылуу түзүлгөн конструкциялар, «де» сөзү аркылуу уюшулган конструкциялар деп үч топко бөлгөн².

Албетте, автордун аныктоочтук конструкциялардын системасына жалаң толук маанилүү сүйлөмдөрдү да кошуп карагандыгын кубаттоого болбойт, бирок аныктоочтук конструкциялардын синтаксистик функциясы жөнүндөгү

² Дыренкова Н.П. Грамматика ойротского языка. –М. –Л., 1940, с. 270-281.

³ Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. –М. –Л., 1956, с.472.

¹ Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. –М. –Л., 1960, с.363-385.

² Байтугаева Г.И. Сложные определительные конструкции (Развернутые определения) в современном казахском языке. АКД.-Алма-Ата, 1958, с.8.

жүйөөлүү пикирлерин эске алууга да туура келет. Ал аныктоочтук конструкцияларды ээ түзүлүшүндөгү толуктооч формасындагы, аныктооч формасындагы, бышыктооч формасындагы, баяндооч тутумундагы конструкциялар түрүндө талдоого алган³.

Демек, атоочтук конструкциялар сүйлөмдүн жайылма мүчөсү боло алат⁴.

Атоочтук түрмөктөрдү атоочтуктардын кайсы формалары уюштурат деген суроого да түркологиялык изилдөөлөрдө бир беткей жооп берилбей келди. Изилдөөчүлөрдүн басымдуу тобу атоочтуктардын бардык формалары атоочтук түрмөктү уюштура алат деп эсептешсе⁵, айырмдары –ган формалуу атоочтуктар гана уюштурат деген ойдо⁶.

Кыргыз тилиндеги атоочтук түрмөктөр адегенде сүйлөмдүн жайылма мүчөсү катарында башка синтаксистик категориялар менен чогуу каралып келди¹.

Ал эми айрым адабияттарда атоочтук түрмөктөр тутумдаш сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарат деп берилет².

С.Ж. Мусаев кыргыз тилиндеги атоочтук түрмөктөрдүн парадигмалык табиятын кеңири изилдеп, алар кандай структуралык схемада жана моделде келбесин төмөндөгүдөй структуралык үч типтин бирине тиешелүү болот деп эсептейт:

- 1) атоочтук түрмөктөрдүн эки составдуу ядролук тиби;
- 2) атоочтук түрмөктөрдүн потенциалдык эки составдуу ядролук тиби;
- 3) атоочтук түрмөктөрдүн бир составдуу ядролук тиби.

³ Аталган эмгеги, 14-бет.

⁴ Балакаев М.Б. Современный казахский язык. Синтаксис. –Алма-Ата, 1949, 103; Мураталиев М., Турсунов А. Кыргыз тилиндеги сүйлөм мүчөлөрү. –Фрунзе, 1961, 20-24; Мусаев С. Аталган эмгеги, (1987).

⁵ Насыров Д.С. Причастие и его синтаксических функции в каракалпакском языке. АКД, 1954; Мусаев С.Ж. Аталган эмгеги (1987); Давлетов М. Аталган эмгеги, 73-б.

⁶ Есенов К.М. Аталган эмгеги, 149-157-б.

¹ Сартбаев К.К. Аталган эмгеги (1953); Мураталиев М., Турсунов Аталган эмгек (1961); Жакыпов Ы. Аталган эмгеги (1975); Аттокуров А. Кыргыз тилиндеги аныктооч. –Бишкек, 2002, 83-85-бет.

² Жапаров А. Аталган эмгеги (1979), 92, 171-беттер; Иманов А. Аталган эмгеги, (1990) 157-б.

Окумуштуу ар бир структуралык типти сүйлөмдө аткарган кызматына карай анализдеген. Ошондой эле атоочтук түрмөктөрдүн сүйлөмдөгү аткарган кызматы менен бирге алардын бышыктоочтук конструкциясын семантикалык топторго ажыраткан³.

Ошондуктан биз бул изилдөөбүздө атоочтук түрмөктөрдү уюштуруучу формаларына жараша алардын семантикалык түзүлүшүнө гана карайбыз.

1. -ган формасындагы атоочтук түрмөктөр аркылуу татаалдашкан сүйлөмдөр

-Ган формасы уюштурган атоочтук түрмөктөр тууралуу түркологиялык изилдөөлөрдө талаш-тартыш пикирлер орун алып келе жатат. Маселен, Н. Аvezов –ган формасындагы атоочтук түрмөктөрдүн өзүнө тиешелүү атооч жөндөмдөгү ээси болсо, багыныңкы сүйлөм болот деп эсептейт. Ал эми М. Давлетов жатыш жөндөмө формасындагы бардык эле конструкцияларды атоочтук түрмөк катары карайт. Автор *«Бийбигүл өз исмин еситкенде элпө нерсөдөн сөскөнгөндөй солк эте калды»* деген сүйлөмдү дал ушундай көз караштан талдаган¹.

Атоочтук түрмөктөрдү багыныңкы сүйлөмдөрдөн айырмалоодо негизги критерий интонация жана синтаксистик катыш болуп саналат. Атоочтук түрмөктөр өзү синтаксистик катышта турган сүйлөм мүчөсү менен туташ айтылып, тынымга ээ болбойт. Ал эми багыныңкы сүйлөм баш сүйлөмдөн тыным менен ажыратылат. Ошондуктан атооч жөндөмдөгү сөз катышкан –ган формалуу конструкциялардын интонациясына көңүл буруу зарыл. Экинчиден, атоочтук түрмөктөр сүйлөмдүн белгилүү бир мүчөсүнө таандык болуп, аны ар тараптуу мүнөздөсө, багыныңкы сүйлөм жалпы эле сүйлөмгө тиешелүү болсо да, салыштырмалуу өз алдынчалыкка ээ.

М. Давлетов келтирген мисалды татаалдашкан сүйлөм деп эсептөөгө болбойт. Ал мезгил багыныңкы сүйлөм. Анткени сүйлөмдөгү «Бийбигүл» деген ээ баш сүйлөмгө да, багыныңкы сүйлөмгө да тиешелүү. Бар болгону бул жерде *«еситкенде»* деген баяндоочтон кийинки тыным эске алынбай калган.

³ Мусаев С.Ж., Аталган эмгеги (1987), 32-б.

¹ Давлетов М. Аталган эмгеги, 78-б.

Мындан тышкары, атоочтуктун **-ган** формасы менен жалпы өткөн чак формасынын омонимдештиги да чаташууга дал келбей койбойт. Эгерде **-ган** формалуу этиш атооч жөндөмөдөгү сүйлөм мүчөсү менен предикативдик катыш түзүп, жак мүчөлөрү менен камсыз болуп турса, баяндоочтук милдет аткарат. Эгерде мындай формадагы этиш өзү багынып турган сөз менен атрибутивдик же объектилик катышта келсе, атоочтук түрмөктөрдү түзөт. Мисалы: 1. *Баканга керип байланган Миңбайды эки басмачы сабап жатышат (Ш.Абдыраманов) – Баканга керип байланган, эки басмачы сабап жатышат.* 2. *Талаада кой жайып жүргөн Дардаке салып-уруп кыштоодогу таш короого жетти (Ш. Бейшеналиев) – Талаада кой жайып жүргөн, салып-уруп кыштоодогу таш короого жетти.*

Келтирилген мисалдардан биринчилери **-атоочтук түрмөктүү татаалдашкан сүйлөмдөр**, трансформацияланган экинчилеринде атоочтуктар жак мүчөлөрү менен камсыз болуп тургандыктан, ал баяндоочтук касиетке ээ, татаал сүйлөм.

Үчүнчү жактын өзүнө тиешелүү жак мүчөсү жок болгондуктан, атоочтук түрмөктөр менен татаал сүйлөмдөрдү айырмалоодо интонация чечүүчү орунда турат. Мисалы: 1. *Буту жер таканчыктай албай калган аны дыргаяктата сүйрөп чыгышты (С. Өмүрбаев), – Буту жер таканчыктата албай калган, аны дыргаяктата сүйрөп чыгышты.* 2. *Таң азандан аттанып кеткен Бейше кыштакка эртеси күнү кечинде гана жетти (А.Стамов) – Таң азандан аттанып кеткен, Бейше кыштакка эртеси күнү кечинде гана жетти.*

Атоочтук түрмөктөр тыным менен ажыратылганда татаал сүйлөмгө айланды. Эгер мындай жагдайда аларга жандооч жана байламталар айкашып келсе, татаал сүйлөмдүк касиет дагы да даана боло түшөт. Мисалы: 1. *Айтор, капаланып бошой түшкөн апам Жамийланын араба айдашына көндү окшойт (Ч. Айтматов) – Айтор, капаланып бошой түшкөн эле, апам Жамийланын араба айдашына көндү окшойт.* 2. *Иттин жайын туя баштаган Сонун кызына жооп бермек түгүл, каалганын жыртыктарынан тышка көз чалды (К.Каимов) – Иттин жайын туя баштаган соң, Сонун кызына жооп бермек түгүл, каалганын жыртыктарынан тышка көз салды.*

Ошондой эле атоочтук түрмөктөр менен татаал сүйлөмдөр ээнин орун алышы менен да айырмаланат. –ган формалуу айрым атоочтук түрмөктөр ээнин төрчүл орун тартиби аркылуу татаал сүйлөмгө айланат. Мисалы: 1.

Днепрди көргүсү келген Мыскал ал жакты өз үйүндөй сезд (Т.Сыдыкбеков). – *Мыскал Днепрди көргүсү келген, ал жакты өз үйүндөй сезд*. 2. *Булутка жамынган ай көптөн кийин көрүндү* (К. Жантөшев) – *Ай булутка жамынган, көптөн кийин көрүндү*. 3. *Булардын баарын тымызын байкаган кыз ыраазы боло апасына карады* (Н. Байтемиров) – *Кыз булардын баарын тымызын байкаган, ыраазы боло апасына карады*.

Кээде атооч жөндөмө формасында турган ээ сыяктуу сөз катышкан атоочтук түрмөктөр бир өңчөй болуп келет да, татаал сүйлөмдү түзүп тургандай ой калтырат. Мисалы: 1. *Башы-көзү жарылган тулуптай ишиген Дөөдүр бакырып өкүрүп күн-түн дебей жол жүрүп отуруп, Эсенкандын үстүнө элтеп кирип, энтеңдеп жатты* (Б. Максүтов). 2. *Мүйүзү каркайган, кара сакалы жер чийген, астын сүзүлө караган сур эркеч каалгый босогону аттаганда, ыргалган койлор артынан бирден чубура баштады* (Ш. Бейшеналиев).

–ган формасы аркылуу уюшулган атоочтук түрмөктөр структуралык жактан өтө татаал түзүлүштө келгенде, маанилик жактан өзү тутумунда турган сүйлөмдөн да басымдуулук кылып кетиши мүмкүн. Мисалы: 1. *Акча табыштын айласы менен ушул талаага тентип келгендерди ал кудайга сыйынткысы келди* (Ч.Айтматов). 2. *Демейде шакылдап-шукулдап ачык-айрым күлдүрүп жүргөн Гүлай азыр уйкусунда деле тынч жатпаса керек* (М. Алыбаев). 3. *Тоо этектеп отун терген, тоо аралап мал көздөгөн кишинин аягы көрүнбөй калды* (С. Өмүрбаев).

Атоочтук түрмөктөрдүн мындай түзүлүшүн Н.Х. Демесинова татаал атоочтук конструкциялар деп атап, кээде алардын составына чакчыл түрмөктөр кирип, атрибутивдик маанини толук түзүп каларын, алар маани- маңызы боюнча бүтүндөй сүйлөмдүн негизин ээлеп, башка компоненттер, ээ жана баяндоочтор да сүйлөмдүн рамкасын гана түзүп каларын баса белгилеген¹.

¹ Демесинова Н.Х. Аталган эмгеги, 69-б.

С.Ж. Мусаев атоочтук түрмөктөрдү татаалдашып келишин контаминациялык кадамдын негизинде талдап, контаминациялык кадам канчалык көп болсо, анын ички структурасы ошончолук татаал болот деген жыйынтыкка келген².

Атоочтук түрмөктөрдүн татаал түзүлүшү бир гана –ган формалуу структурага эмес, башка структурада түзүлгөндөрүнө да тиешелүү.

–ган формалуу атоочтуктар уюштурган атоочтук түрмөктөр жөнөкөй (бир составдуу) түзүлүштө келеби, татаал (эки составдуу) түзүлүштө келеби, өзү багынып турган башка сүйлөм мүчөсү менен биримдикте анализденгенде гана, семантикалык жактан такталат. Ошондуктан алардын семантикалык табиятын төмөндөгүчө жиктейбиз.

1.1. Жөндөмө мүчөлөрсүз жана кызматчы сөздөрсүз атоочтуктун –ган мүчөсү уюштурган атоочтук түрмөктөр төмөндөгүдөй семантикалык түзүлүштө келет:

1) негизги кыймыл-аракеттен мурун субъект кандай кыймыл-аракетти башынан өткөргөндүгүн билдирет. Мисалы: 1. *Бирок этеги тилик эски мата чепкендин үстүндө мемиреп уктап жаткан бала уйкусунан чукуруанып жиберди* (А. Токомбаев). 2. *Ошол жерде Ажыбай датканын эшигинде жүргөн Шералыны көрдү* (Т. Касымбеков). 3. *Каптал-Арыктагы аталаш абасыныкына кеткен Алыкул Осмонов кезектеги жайкы каникулдан өчүнөн азып, кыйла жүдөй түшүп келди* (К. Сактанов).

2) субъектинин урунган буюмдарын, кийим-кечесин жана асыраган жаныбарларын билдирет. Мисалы: 1. *Сен азыр тигил ак боз асый чаптырган азаматты абайлачы* (Т.Сыдыкбеков). 2. *Кубулган чепкенин желбегей жамынган болуш башы менен ишара кылды* (К. Жантөшев).

3. Чайинги деген тон кийген,
Чал куйрук деген ат минген,
Түпөгү жок найза алган,
Жалаң кылыч байланган,
Тогуз уулдун кенжеси
Элемандын эркеси

² Мусаев С.Ж. Аталган эмгеги, 147-б.

Эр Төштүк жете келиптир («Манас»).

Кээде, тескерисинче, кыймыл-аракет субъектиге тиешелүү башка бир жактын белгиси катары келет. Бул көбүнчө атооч жөндөмө формасындагы сөздү кароо субъектиси бар атоочтук түрмөктөргө тиешелүү. Мисалы: 1. *Кечээ колго түшкөн киши билдирген кабар жалган эмес экен* (Т. Сыдыкбеков). 2. *Бабаларыбыз аздектеп сактаган нарк-насилдер бизге толук жетпеди* («Кыргыз маданияты»).

3. Эр Манас минген **Айманбоз**

Энтелеп Чубак жүгүрүп,

Туура тартып калыптыр («Манас»).

3) субъектинин психикалык –физиологиялык абалын билдирет. Мисалы: 1. *Кудайга жан-дили менен берилген атам ошол чиркөөдө эле* (Ч. Айтматов). 2. *Ачууга буулуккан Сурмакан сөз айта албай мукактана калды* (Т.Сыдыкбеков). 3. *Эндик, эркиндик каны-жанына сиңген боз улан эс тарткан сайын жүрүм-турумун башкарууга кудурети жетпей калды* (А. Стамов).

Мындай семантикадагы атоочтук түрмөктөр көбүнчө фразеологиялык айкаштардан турат. Бирок аларды өзгөчө түрмөк катары кароого болбойт. Анткени алар деле жогорудагы түрмөктөрдөн семантикалык жактан айырмаланбайт. Мисалы: 1. *Кыжыры кайнаган Бостон ордуна тура калды* (Ч. Айтматов). 2. *Оозу ачылып отурган Ыманбай күтүүсүздөн сурады* (Т. Сыдыкбеков). 3. *Айтор, башы каткан, санаасы санга бөлүнгөн Атаке баатыр жалгыз* (А.Стамов).

4) –ган формасы аркылуу уюшулган атоочтук түрмөктөрдө этиштин терс формасы уланып келген учурда деле, ал атоочтук түрмөк субъектинин кыймыл-аракеттик белгисин же психикалык-физиологиялык абалын билдирет. Бирок ал кыймыл-аракеттик белги тескери маанини туюнтат. Мисалы: 1. *Эч качан мындай ыраатты көрбөгөн, көрөм деп эч качан көксөбөгөн Шералы апкаарый түштү* (Т. Касымбеков). 2. *Атасына калп айткысы келбеген Каргабай эч нерсе жашыргысы келбеди* (А. Стамов). 3. *Эгерим кабагы бүркөлбөгөн балам түнт тартып кетти* (С. Өмүрбаев).

5) деп аталган, деле турган түзүлүшүндөгү атоочтук түрмөк субъектинин же башка жандуу, жансыз заттардын эл арасында кандай аталышта тарагандыгын өзгөчө белгилеп көрсөтөт. Мисалы: 1. *Түйрүк Иван карыя деле турган таягын*

сүйрөп далиске чыкты (А.Убукеев). 2. Кашкар деп аталган уста ошондо бир жылмайды (Ш. Садыбакасов). 3. Ден соолук деген оорулардын гана жоктугу эмес, бул адамдын коомдогу аманчылыгы денелик жана психикалык саламаттыгы («Адам анатомиясы, физиологиясы, гигиенасы»).

-ган формалуу атоочтук түрмөктөр удаалаш келгенде, биринчиси экинчисинин кыймыл-аракеттик белгисин билдирет. Ал эми кийинкиси субъекти менен тике байланышып, ага мүнөздүү өзгөчөлүктөрдү көрсөтөт. Мисалы: 1. Көкүрөгүнө төгүлгөн бозону аарчышка шайы келбей олтурган Ыманбай чочугандай сурады (Т. Сыдыкбеков). 2. Өзү түшүнбөгөн сөзгө аралашкан адам ыксыз жерден ок үзгөн мергенге окшош («Ой гүлдөрү»). 3. Суукка тоңгон колун отко кактай берген жоокер бизди тегерете карады (У. Абдукаимов).

б) атоочтуктун **-ган** мүчөсү **-сы** мүчөсүнөн кийин жалганып түзүлгөн түрмөк субъектинин мүнөзүндөгү өзгөрүүнү билдирет. Мисалы: 1. Райымкандын суроосуна аңкоосунган Ботобай суроолуу карады (К. Каимов). 2. Эчтекени көзүнө илбей эрдемсиген эки жаштын обу жок кесирине кыжырым кайнады (Н. Байтемиров). 3. Кызынын кечиккенине жүрөксүгөн Жума атын токуй баштады (К.Жантөшев).

Мындай формадагы атоочтуктан уюшулган атоочтук түрмөктөр субъектинин кулк-мүнөзүндөгү өзгөрүүлөрдү гана билдирбестен, башка түшүнүктөргө тиешелүү өзгөчөлүктөрдү окшоштуруп көрсөтөт. Мисалы: 1. Мага жалынып жаткансыган эки-үч сөз оозунан чыгып кетти (С. Өмүрбаев). 2. Өз боюна сулуусунган мажүрүм талдар ыргалат (Т. Мияшов).

7) **-ган** формалуу атоочтуктардан уюшулган атоочтук түрмөктөр адамзатка тиешелүү иш-аракеттердин сын-сыпатын жана башка белгилерин гана билдирбестен, ар кандай нерселердин, кубулуштун жана процесстердин түрдүү белгилерин да аныктап, тактап келет. Алардын семантикалык өзгөчөлүктөрү төмөндөгүчө:

а) предмет же предметтик маанидеги башка заттарга тиешелүү өзгөчө белгилерди билдирет. Мисалы: 1. Европадан Азияга акактатып издетип келген наша чөп —сабагы кабелтең, узун өзөгүн бүт жалбырак баскан куурай экен (Ч. Айтматов). 2. Тулаңы тушардан чыккан керүүдө Каныкейдин ак өргөөсү (А. Жакыпбеков). 3. Анан аялы Дилара

даярдап койгон кечки тамагынан бир аз гана учти (Ш. Абдыраманов).

б) нерсенин, буюмдун жана башка предметтин, тегин же келип чыгыш ордун билдирет. Мисалы: 1. Тигил өз энесинен калган эски шайы жуурканды жакында Нуржан кайра каптаган (Т. Сыдыкбеков). 2. Башындагы кыжымдан тигилген жылтырак чалмасын улам-улам оңдоду (Э. Өмүракунов).

3. Кытайдан келген кырма аяк, досум,
Кызылдан боек жылма аяк, досум (Барпы);

в) кыймыл-аракеттин, процесстин кайсы объектиге тиешелүү экендигин билдирет. Мисалы: 1. Айзаада кыз-келиндер толуп жүргөн жаңы өргөөдө болуучу (Т. Касымбеков). 2. Биз отурган машине Пишпекке келгенде, алдыбыздан жылмая күлүп бирөө чыкты (А. Айтбаева).

3. Мектептеги мен отурган парталар
Жан курбумдай көзгө жакын көрүнөт
(М. Абылкасымова).

г) жаныбылардын кыймыл-аракеттик белгилерин билдирет. Мисалы: 1. Сенин көзүңө учуп-конуп жүргөн топ көгүчкөн көрүнө калды (Т. Касымбеков). 2. Эртеден бери козулары көзүнөн учкан саан койлор жайлоону башына көтөрүп азан-казан (А. Убукеев).

3. Карадан алган кашка атты
Бердирдим сени минсин деп (Барпы);

д) жаратылыш кубулуштарынын кандай кыймыл-аракет аркылуу өзгөчөлүккө ээ болгондугун билдирет. Мисалы: 1. Көк өзөн боюнда адам байырлаган жалгыз дарак ушул чоң түп шаатыт (Т. Касымбеков). 2. Баса, боз үйлөр тигилген кокту Шамшы капчыгайынын оозунан анча деле алыс эместей (А. Стамов).

3. Ак кылычтай аркы-төрки чабылган,
Кайра-кайра жарк-журк этти чагылган
(С. Эралиев);

е) абстрактуу түшүнүктөргө тиешелүү кыймыл-аракеттик белгини билдирет. Мисалы: 1. Кайда кеттиң кыздар сүйгөн жаш чагым,

Бир жоготуп, миң издедим, таппадым
(Б. Сорногоев);

2. Ук, калайык үнүмдү,

Мен көргөн кайгы күнүмдү (Барпы).

3. *Мейкиндикке күлө баккан көздөргө,
Жылдыз кылып салып берем өзүмдү
(Ж. Мамытов).*

Атооч жөндөмөдөгү **-ган** формалуу атоочтук уюштурган атоочтук түрмөктө аныкталган сөз көбүнчө түшүп калат да, ал башка бир сүйлөм мүчөсү менен кыйыр гана байланышта турат. Натыйжада субъектилик белгиге ээ болуп калат. Мисалы: 1. *Көргүлө, бизге кол көтөргөн, улук акпашага кол көтөргөн, мына ушундай болот (Т. Касымбеков).* 2. *Көптү көргөн, көптү башынан өткөргөн мындай учурда огожо болот тура (Н. Байтемиров).* 3. *Ат аяган жер карайт, куш аяган көк карайт (Макал).*

1.2. Грамматикалык жөндөмөлөрдүн биринде турган –ган формалуу атоочтуктар уюштурган атоочтук түрмөктөр төмөндөгүдөй семантикалык түзүлүштө келет:

1) илик жөндөмөдөгү атоочтуктар уюштурган атоочтук түрмөктөр субъектиге таандык сапатты, белгини кыймыл-аракет аркылуу билдирет. Мисалы: 1. *Жүйөлүү сөз айткандын баары эле акылман боло бербейт экен (Т. Сыдыкбеков).* 2. *Кулагы укпагандын иши курсун, айыл-ападагы имиш сөздөн алысмын (М. Абдыкеримов).* 3. *Мырзагүл ага карап калганын көрдү Султанмурат (Ч. Айтматов).*

Бул түзүлүштөгү атоочтук түрмөктөр семантикалык жактан атооч жөндөмөдөгү атоочтуктар аркылуу уюшулган атоочтук түрмөктөргө окшош. Ошондуктан С.Ж.Мусаев аларды субстантивдешип, өзүнүн синтаксистик функциясын өзгөртө тургандыгын туура белгилеген¹;

2) барыш жөндөмөдөгү атоочтуктар уюштурган атоочтук түрмөктөр таандык мүчөлөр менен келгенде негизги кыймыл-аракеттин себебин билдирет. Мисалы: 1. *Аскерге капысынан чакырылганына ата-энеси дүрбөлөң түшүп калышкан (У. Абдукаимов).* 2. *Чоң казан эт көргөнүнө ыраазы болгондой, бая аңгалга чаап кур күйүп жаткан от дуулдай баштады (Н. Байтемиров).* 3. *Жаш бала экенсиң атыңды өзүң мууздап бергениңе аябай ыраазы болдум («Кыргыз эл жомоктору»).*

¹ Мусаев Ж. Аталган эмгеги, 77-б.

Мындай түзүлүштөгү атоочтук түрмөктөр ар убак эле себеп маанисин билдирбестен, негизги кыймыл-аракетке объект маанисинде келиши да мүмкүн. Мисалы: 1. Анын мындай туталанганына кабатыр болбой эле коюңуз (Ч. Айтматов). 2. Бечаранын бала көрбөгөнүнө көп жыл болду (С. Өмүрбаев). 3. Жылкы тийип баатыр аталганына өзү да ишене берчү эмес (К. Осмоналиев);

3) М. Аvezов «Эгер табыш жөндөмөдөгү атоочтуктар атооч жөндөмөдөгү сөз менен айкашып келсе, багыныңкы сүйлөм болот², -дейт. Бул пикирге кошулууга болбойт. Табыш жөндөмөдөгү атоочтук уюштурган атоочтук түрмөк объектилик катышта келип, кыймыл-аракет ага тике багыт алгандыгын билдирет. Мисалы: 1. Эр Алооке баатыр кан, мен көргөндү көрдүңбү, мен билгенди билдиңби (А. Жакыпбеков). 2. Таш менен урганды аш менен ур (Макал). 3. Айтканга көнбөгөндү ушинтип жазалашат экен («Кыргыз эл жомоктору»).

4) жатыш жөндөмөдөгү атоочтуктар уюштурган атоочтук түрмөктөр негизги иш-аракеттин шартын, мезгилин билдирет. Мисалы: 1. Баласы токтобогондо аткарылуучу ырым-жырымдын бири да (С. Өмүрбаев). 2. Кемпирим экөөбүздү кошкондо он төрт адам бир үйдө жашайбыз («Кут билим»). 3. Акчаны өз орду менен кармаганда биз деле элчилеп үй салып алмакбыз (Ж. Мавлянов). 4. Жаңы ай туулганда чоң атам ушинтип күбүрөп бата кылчу (Ж. Медетов).

5) чыгыш жөндөмөдөгү атоочтуктардан уюшулган атоочтук түрмөктөр негизги иш-аракеттин себебин, мезгилин билдирет. Мисалы: 1. Тегирмендин калдырттаганынан аттын дүбүртү угулбады (К. Жантөшев). 2. Сөзгө биротоло берилип калгандан эл мурат абамдын кыймылына тигилишет (Ж. Медетов). 3. Чопо Чоголович келгенден эле тынчсыздана баштадым (К.Каимов).

6) атоочтуктун –ган мүчөсүнөн кийин –дай мүчөсү жалганып уюштурулган атоочтук түрмөк сын-сыпат, салыштыруу маанилерин берет. Мындай түзүлүштөгү түрмөктөр кыргыз тилинде өтө көп кездешет. Мисалы: 1. Мен бере албагандай, болуш ала албагандай жакшы бийлик болуптур (А. Убукеев). 2. Так ошо Айдын сындырымын алгандай ак чөлмөгүбүз

² Аvezов М. Хозирги давр Ыораколпок тилида тобе гаппар, уларнинг тузулиши. –Нокис, 1972, 29-б.

кимдин гана көңүлүнө жакпады дейсиң (Н. Байтемиров).
3. Жалкыны бир адыр жапкандай кетмен жасаткан имиш
Кежир алп (Ж. Медетов).

4. Көөхар таштан ойдурган

Көргөндөр айраң калгандай,

Көк жолборс жасап койдурган («Манас»).

Мындай түзүлүштө уюшулган атоочтук түрмөктөр негизги кыймыл-аракетке карама-каршы мааниде айтылышы да мүмкүн. Мисалы: 1. Урматтап тосуп алгандай ал мага ким болуп калыптыр? (М. Борбугулов). 2. Күнүгө ур-токмокко алгандай биз кудайдын тузун уурдадык беле (К. Осмоналиев). 3. Сен нараазы болгондой орчундуу себеп деле жок экен (Ш. Бейшеналиев).

1.3. –ган формасындагы атоочтуктар түрдүү жандоочтор, жана көмөкчү сөздөр менен айкашып атоочтук түрмөктөрдү уюштурганда, алардын семантикасы дагы да бутактап, негизги кыймыл-аракет менен түрдүү катышта келет. Андай компоненттердин функционалдык табияты С.Ж. Мусаев тарабынан айрым топторго бөлүштүрүлгөн¹
Биз бул изилдөөбүздө алардын семантикасын деталдаштырууга аракет жасайбыз.

–ган формасындагы атоочтук түрмөктөргө бардык эле жандоочтор жана көмөкчү сөздөр айкашып келе бербейт. Аларга тиешелүү көмөкчү компоненттер төмөндөгүлөр.

Жандоочтор айкашып келген –ган формалуу атоочтук түрмөктөр субъект же негизги иш-аракет менен ар түркүн маанилик катышта келет жана кепте активдүү колдонулат.

1) атооч жөндөмөдөгү атоочтук уюштурган атоочтук түрмөктөргө менен, бойдон, боюнча, жөнүндө, сыяктуу, тууралуу, шекилдүү сыяктуу жандоочтор айкашып келип, төмөндөгүдөй маанилерди билдирет. Аларда таандык уландылар да белгилүү роль ойнойт.

а) менен жандоочу айкашып келгенде, негизги иш-аракетке карама-каршы келген иш-аракетти билдирет. Мисалы: 1. Канчалык күчөп албууттанган менен дарыяны адам жеңди (К. Жантөшев). 2. Элге күйүп-бышып сүйлөгөнү менен Саадаттын көөдөнү кыжырга толуп турду (Т. Сыдыкбеков).

¹ Мусаев С. Аталган эмгеги (1978), 81, 85-86-беттер.

3. Айтканга оңой болгону менен аларды көчүрүш, о бир топ машакаттуу иш (Ө. Даникеев);

б) бойдон, боюнча жандоочтору айкашып келгенде, атоочтук түрмөк негизги иш-аракетти мезгил жактан чектейт, же анын сын-сыпатын билдирип келет. Мисалы: 1. Чылбырын үзө басып жоголгон бойдон Сараланы улуу кызы эртеси түштө тапты (Т. Сыдыкбеков). 2. Бир кабарын билгени кеткен бойдон Алымдан кабар жок (К. Жантөшев). 3. – Вертелет! вертелет!–деп тайраңдап секирген бойдон Ленка чуркап жөнөдү (Ч. Айтматов).

в) сыяктуу, сымал, сыңары жандоочтору айкашып келгенде атоочтук түрмөк субъектиге же негизги иш-аракетке карата салыштырма маанидеги кыймыл-аракетти билдирет. Мисалы: 1. Ушуларды эсине алган Ысак адегенде айыл адамдарынан сураштырып, чаташкан жиптин учун издеген сыңары чатак түйүнүнүн учун териштирди (Т. Сыдыкбеков). 2. Чабышка түшө турган сыяктуу баштарын чүпөрөк менен байлап алышкан (К. Сактанов);

г) тууралуу, жөнүндө жандоочтору атоочтуктун –ган мүчөсүнөн кийин –лык мүчөсү аркылуу затташып, таандык мүчө менен бирдикте атоочтук түрмөктү уюштурат да, негизги иш-аракеттин келип чыгыш жөнүн, булагын билдирет. Мисалы: 1. Курулай жалаага калгандыгы жөнүндө арыз жазып кайрылат («Кыргыз руху»). 2. Бүгүнкү чогулгандыгыбыз тууралуу эч кимден сөз чыкчу болбосун (А. Токомбаев).

д) соң, сайын жандоочтору айкашып келген атоочтор уюштурган атоочтук түрмөктөр негизги кыймыл-аракеттен мурун болгон кыймыл-аракетти билдирет. Мисалы: 1. Аскерден кайткан соң ал жылдык курс бүтүрүп волком партиянын крамагына кызматка келди (Т. Сыдыкбеков). 2. Тайгаланып жыгылган сайын Токондун кончуна кар толо түшөт (А. Токомбаев). 3. Канткен менен күн, ай өткөн сайын кайберендер жоошуй башташат (Ж. Медетов).

Жандоочтордон башка мезгидик маанидеги көмөкчү компоненттер катышып да, атооч жөндөмөдөгү атоочтуктар түрмөктөрдү уюштуруп келет. Мисалы: 1. Ууртунан май агыза жал чайнап, же куйрук боор сугунуп, дүйнөсү түгөл болуп отурган чактар да «эмне эки устун карагай элеби... качан келсең даяр», –деп айтчу Орозкул (Ч. Айтматов). 2. Аңгеме кызыган кезде сабыр күтпөгөн жерден: «Тарт! Амтарды

сарайга киргизгиле!»-деди (А.Токомбаев). 3. Күн тоого жашырынып бараткан маалда жаныбыздагы кырдан чыга калышпадыбы тигил үчөө (Ж. Медетов).

Атооч жөндөмөдөгү атоочтук уюштурган түрмөктөр жерде, орунда, жайда сыяктуу толук маанилүү сөздөр менен айкашып келгенде, андай сөздөр өз алдынча сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткара албай, атоочтук түрмөктүн структурасына кирип, ал түрмөк негизги кыймыл-аракет менен орундук катыш түзөт. **Мисалы:** 1. Балдары ат жеткен жерден эл чакырып, жер дүңгүрөтө аш берет (Ч. Айтматов). 2. Эсиңизде болсун, улуу рейхтин бийлиги орногон жайда немец солдаттынын укугу чексиз (Б. Жакиев).

Абалда, калыпта, тейде, таризде деген сөздөр атооч жөндөмөдөгү атоочтук түрмөктөрдүн структурасында келип, негизги кыймыл-аракеттин сын-сыпатын билдирет. **Мисалы:** 1. Мурат карыя эмнегедир кыжаалат болгон калыпта биздин ар кимибиздин үйлөрүбүзгө наалат айтып жатты (Ж. Медетов). Чалды киши эсебине кошпогон таризде Орозкул байкамаксан болду (Ч. Айтматов).

Мындай сөздөр катышкан атоочтук түрмөктөрдүн семантикасы сыяктуу, сымал, сыңары жандоочтору катышкан түрмөктөр менен окшош. Бирок жандоочтор салыштыруу маанисиндеги толук маанилүү сөздөрдөн сын-сыпат маанисин актуалдаштырат.

2) Белгилүү бир грамматикалык жөндөмө формасында турган түрмөктөр да жандоочтор жана көмөкчү сөздөр менен айкашып, негизги кыймыл-аракет менен түрдүү семантикалык катыш түзөт. Атооч жөндөмөгө караганда грамматикалык жөндөмөлөрдө турган атоочтуктар жандоочторду тандап кабыл алат. Тагыраак айтканда, барыш, чыгыш жөндөмөдөгү атоочтуктар гана айрым жандоочтор менен айкашып, уюшулган түрмөктү кошумча мааниге ээ кылат:

а) барыш жөндөмөдөгү атоочтуктарга **чейин, дейре** жандоочтору айкашып келген атоочтук түрмөктөр негизги кыймыл-аракеттен мурун болуп өтүүчү же болуп өткөн кыймыл-аракетти билдирип, мезгилдик катыш түзөт. **Мисалы:** 1. **Ибрагим Хайал артынан селдейип тыңшап**, аттын такасынын үнү басылганга чейин **тыңшап** турду (Т. Касымбеков). 2. Эт бышканга чейин **узун аңгеме курдук** (Т. Сыдык-

беков). 3. Биринчи кар түшкөнгө дейре **отун камдоо менен алек болобуз** (С. Өмүрбаев).

б) барыш жөндөмөдөгү атоочтук уюштурган түрмөккө **жараша, ылайык** деген жандоочтор айкашып келгенде негизги кыймыл-аракет менен шайкеш болгон кошумча кыймыл-аракетти, ал-абалды билдирет. **Мисалы:** 1. *Меймандын тынч алып жат-канына жараша Седелтин кабагы ачык* (К. Осмоналиев). 2. *Сиз айтканга ылайык эртеге топтолмой болушту* (К. Каимов);

в) чыгыш жөндөмөдөгү атоочтук уюштурган атоочтук түрмөккө **бери, кийин, мурун, соң, баштап, тарта** сыяктуу жандоочтор айкашып келгенде, негизги кыймыл-аракеттен мурун же кийин болуп өткөн кошумча кыймыл-аракет берилет. **Мисалы:** 1. *Жер каймактап, Адам- ата, Ава-эне жаралгандан бери мындай аш берген жан чыкпаган!* (Ч. Айтматов). 2. *Мындай бутактар бүчүрлөрү жетилгенден кийин гана кыйыштырылат* («Ош жаңырыгы»). 3. *Ал, ала койгула, атаңар бергенден кийин алыш керек* (Ж. Медетов). 4. *Согуш башталгандан мурун эле атабызды аскерге чакырышкан болчу* (К. Сактанов);

г) чыгыш жөндөмөдөгү атоочтуктар **менен көрө** деген жандооч айкашып түзүлгөн атоочтук түрмөк негизги кыймыл-аракетке карама-каршы мааниде айтылат. **Мисалы:** 1. *Сууга чөгүп өлгөндөн көрө душмандын огунан шейит кеткенди эп көрдү* (У. Абдукаимов). 2. *—Курулай чамынгандан көрө алачыкты топтоштуралы* (С. Өмүрбаев).

д) **бетер** бөлүкчөсү айкашып келген атоочтук түрмөк негизги кыймыл-аракетке салыштыруу маанисинде айтылат. **Мисалы:** 1. *Чоң тамаша көрүп жаткандан бетер эл казганактайт* (Ж. Медетов). 2. *Суудан жаңы чыккандан бетер бою-башы калтырайт* (Ж. Мавлянов).

Атоочтук жана башка түрмөктөр аркылуу татаалдашкан сүйлөмдөр

Татаалдашкан сүйлөмдү түзүүчү компоненттер түрдүү рокурста болот. Алардын ичинен чакчыл, атоочтук түрмөктөр негизги орунда турат. Чакчыл түрмөктөрдү обочолонгон мүчө, атоочтук түрмөктөрдү жандамалуу (ажыратылбаган)

компоненттер деп атаган көз караш орун алып келе жатат¹. Фактылык материалга караганда, кыймыл атоочтук каршылама түрмөктөр да сүйлөмдөн обочолонуп келет. Адан калса кыймыл атоочтор синтаксистик түрмөк түзө албагандай абалда каралып келди. Чынында, кыймыл атоочтор жана андан башка каражаттар деле синтаксистик түрмөктөрдү уюштура алат. Кантсе да башка синтаксистик категориялар татаалдашкан сүйлөмдөр үчүн чакчыл жана атоочтук түрмөктөр сыяктуу негизги орунда тура албайт, алар изилдөөчүлөрдүн көңүлүн өзүнө бура элек. Биз ошондой маселеге кайрылмакпыз.

1. –а (-е) +элек, турган, жаткан формасындагы атоочтуктардан уюшулган атоочтук түрмөктөрдүн семантикасы

–а (-е), –й формасындагы чакчыл этиштер менен **элек, турган, жаткан** сыяктуу көмөкчү сөздөр айкашып келип, атоочтук түрмөктөр уюштурулат. Бирок **–ган** формалуу атоочтук түрмөктөргө караганда алар тилибизде азыраак кездешет жана семантикалык жактан чектелген. Алар да **–ган** формалуу атоочтуктардан уюшулган атоочтук түрмөктөр сыяктуу эле башка грамматикалык категорияларды (жөндөмө, таандык, көптүк) кабыл ала берет.

1) –а (-е), –й, +элек түзүлүшүндөгү атоочтук түрмөктөр ар убак иш-аракеттин келечекте боло тургандыгын, же толук ишке ашпагандыгын билдирет. **Мисалы:** 1. *Кызылы өчө элек иреңи нурланып, кээде кабагын түйгөндө, үксүйгөн узун каштары кирпинин найзасындай бириндейт (А.Убукеев).* 2. *Ортосунда төбөсү анча урай элек эски күмбөз турат (А. Стамов).* 3. *Эл тарай электигинен кабар бергенсип, аттардын кишинеген добушу угулуп турду (К. Жантөшев).*

Эгерде мындай түзүлүштөгү конструкция жатыш жөндөмөдө же **кезде, мезгилде, учурда** сыяктуу мезгилдик катыштагы сөздөр менен бирге келсе, алар чакчыл түрмөк эмес, мезгил багыныңкы сүйлөм болот. **Мисалы:** 1. *Кошуун кыргын көрө электе, алдын албасак болбойт (А.Жакыпбеков).*

¹ Аскарова М. А. Аталган эмгеги (1974): Есинов К.М. Аталган эмгеги (1974). Узбек тили грамматикаси. –Т.:1976

2. Күн ысык элек кезде, дагы эки-үч каттап алууну ойлоду (С. Өмүрбаев).

2) **-а (-е), -й+жаткан** түзүлүшүндөгү атоочтук түрмөктөр учурда болуп жаткан иш-аракетти билдирет. **Мисалы:** 1. *Жаңыдан гана өсүп келе жаткан балатыларга өзүнчө камкордук керек (Сүйлөшүү кебинен).* 2. *Кырк адамдан турган кулактардын тобу өз жерине кайтып келе жаткан кыргыздарды капчыгай ичинен тосуп алышып, аларды жырткычтык менен өлтүрүшкөн (Кыргызстандын тарыхы).*

Көмөкчү сөзгө атоочтуктун **-ган** мүчөсү уланып тургандыктан, алар башка түрдүү грамматикалык формаларда келе берет. Ошого жараша семантикалык жактан да түрдүү өзгөрүүлөргө учурашы мүмкүн. Андай учурлар **-ган** формасындагы атоочтуктар уюштурган атоочтук түрмөктөрдөн айырмаланбай калат. Ошондуктан башка түрдүү грамматикалык формаларына токтолуунун зарылдыгы жок.

3) **-а(-е), -й+турган** түзүлүшүндөгү атоочтук түрмөктөр иш-аракетке тиешелүү предметтин түрдүү белгилерин билдирет. **Мисалы:** 1. *Ал эми тоодо улам бийиктеген сайын температура улам төмөндөй турган мыйзам ченемдүүлүгү бар (Кыргыз Республикасынын географиясы).* 2. *Болуштун талашууга жумшала турган бардык чыгымы түтүнгө бөлүнгөндүгүн айтты (К.Каимов).* *Кычкылдандыруу процессинде энергиянын булагы боло турган аденозинтрифосфаттын (АТФ) малекуласы синтезделет (Адам анатомиясы).*

2. **-ар** формасындагы атоочтук түрмөктөр аркылуу татаалдашкан сүйлөмдөр

Атоочтук түрмөктөр **-ар** формасындагы атоочтуктар аркылуу да арбын уюштурулат. Бирок бул жагынан **-ган** формасындагы атоочтуктардын деңгээлине жете албайт. Ал эми грамматика-семантикалык табияты боюнча **-ар** аффикси аркылуу уюшулган атоочтук түрмөктөр белгилүү өзгөчөлүктөргө ээ. Андай өзгөчөлүктөр түрмөктөрдүн структурасына байланышкан.

Аныктоочтук катышта келген нөлдүк формадагы атоочтуктар аркылуу уюшулган түрмөктөр иш-аракеттин келечекте болорун билдирет. **Мисалы:** 1. *Биз сөз кылар* каарман ошол белеске кеткен жолдо балдакчан сылтып келе

жатты (К. Жусупов). 2. **Айгыр болор** кулундун жаак эти чоң болот (Макал). 3. **Бөрүлөр чабыттаар** жерлерди белгилеп алганыңар оң (С.Бөлөкбаев). 4. **Адам болор** жигиттин, ак бетинде нуру бар (Барпы).

Мындай түзүлүштөгү атоочтук түрмөктөрдүн тутумунда атооч жөндөмөдөгү сөз (субъект) катышып тургандыктан, субъектилик – предикаттык катыш бар сыяктуу ой калтырышы мүмкүн. Бирок өзүнө тиешелүү интонация жок болгондуктан, алар сүйлөмдүк касиетке ээ эмес.

-ар формасындагы атоочтуктар уюштурган түрмөктөрдүн бардыгы эле мезгилдик катышта келе бербейт. Алар келер чак формасында турганы менен, белгилик катышы үстөмдүк кылат. Мисалы: 1. **Түшүнгүлөчү, мен үчүн дүйнөдө Айымга тең келээр аял жок** (Б. Жакиев). 2. **Мен тек ошо атаанымдын жүзүндөгү кылаңгыр чаңды шыпырдым да, сизди аялуу чындыкка алпараар жолду нускадым** (Ч. Өмүралы). 3. **Бел чечип, эл кызматына жараар эр- азаматтар кандуу казатта эмес беле** (С. Өмүрбаев).

Эгер –ар формасындагы атоочтуктарга табыш жөндөмө мүчө уланып келсе, алар затташып, объектилик катышта болот. Мисалы: 1. **Жайнактын куну канчага тураарын** сенден сурайбайбыз, өзүбүз билебиз (Н. Байтемиров). 2. **Карыгандагы бул каяшасынын акыры эмне менен бүтөрүн эч ким билбеди, өзү да билбей кетти** (Ч. Айтматов).

Бирок жатыш жөндөмө мүчөсү уланып келсе, атоочтук түрмөк эмес, сүйлөм катары кабыл алынат. Анткени атооч жөндөмөдөгү ээ –ар формалуу атоочтук менен субъектилик – предикативдик катыш түзүп калат. Мисалы: 1. Ал тура берерде, бала токтолуп калды (Ч. Айтматов). 2. Эл жайлоого көчөөрдө, жаш балдар да делөөрүп калар эле (С.Өмүрбаев).

Тутумунда атооч жөндөмө катышпаса, атоочтук түрмөк катары сүйлөмдү татаалдаштырат. Мында жак таандык мүчө менен –ар мүчөсү кабатталып келиши же келбеши мүмкүн. Мисалы: 1. Ар дайым **бир жакка жөнөөрдө** мен ушул алкагы жөнөкөй жыгачтан жасалган сүрөттүн алдына келип турам (Ч. Айтматов). 2. Менин бул абалымды **түшүнөрүңө**, кайрылып **келериңе** ишенем (А. Стамов).

-Ар формалуу атоочтуктар менен **замат, маалда, кезде** сыяктуу сөздөр айкашып келгенде, мезгилдик катыш дагы да реалдашат. Мисалы: 1. **Күн батаар маалда** жер бетиндегилер

бүгүнкү тиричиликке таазим кыла узатышкандай! (К. Жусупов).
2. **Чөл-чарыбыз түгөнөөр кезде** жаман иш болуптур ээ (К. Жантөшев). 3. Эшикти ачаар замат жүрөгүм бир нерсени сезгенсиген эле («Ош жаңырыгы»).

3. –бас, -оочу // -уучу (-чу) формасындагы атоочтук түрмөктөр аркылуу татаалдашкан сүйлөмдөр

Семантикалык системасы жагынан –бас формасындагы атоочтук түрмөктөр алда канча чектелген. Бул формадагы атоочтук түрмөктөр ар убак белгилик катышта келет жана –ар мүчөлүү атоочтук түрмөктөргө карама-каршы мааниде болот. Бирок белгилик катышы менен бирге мезгилдик катыш да сакталат. Мисалы: 1. *Артын ойлогула, ээн жердин бөрүсү болуп көнгөн кырс, **олоң жетпес** неме андай тамашаңды көтөрө албайт* (К. Жусупов). 2. ***Айга жетпес** ашыңды айылдаштан аяба* (Макал). 3. *Кумдуу чөлдө көз күйгөн көк аралдай, Аңчы аңдып **ок тийбес** ак маралдай* (Н. Гапаров).

Кээ бир поэтикалык чыгармаларда –бас формалуу атоочтук түрмөктөр улам кайталанып келет да, бир эле заттын түрдүү белгилерин билдирет: Өөдө жерде ноюбас,

Токсон күн минсе жоорубас,

Тобурчак бар бир канча.

Адырлуу жерде ноюбас,

Алыска минсе жоорубас,

Кара байыр казан ат

Буудандары андан көп («Манастан»).

–бас формасы аркылуу уюшулган атоочтук түрмөктөр башка атооч сөздөр сыяктуу эле түрдүү грамматикалык каражаттарды кабыл алып, түрдүү семантикада келе берет. Мисалы: 1. *Эч качан **балык болуп кубула албасыңды** билдиң бекен?* (Ч. Айтматов). 2. ***Бирине-бири эч келишпестей** айы-гышкан кас жаныбарлардын өз баштарына катаалдык кел-генде, экөө эгиздей үйүр болуп кетишет экен го* (Т. Сыдык-беков). 3. ***Жоо көрбөс** үчүн аттарга жер түспөлдөгү таарларды жаап коюшту* (И. Калашников).

–оочу// -уучу (-чу) формасы аркылуу уюшулган атоочтук түрмөктөр белгилик катышта келет. Мисалы: 1. Кызыл аскер **жоого минсе жарачу күлүк** Тору кашканы арабага бербегеним чын (Т. Сыдыкбеков). 2. Мурда **аркы маңдайга барчулар** Көлдү айланып өтүшчү экен (Ж. Медетов). 3.

Аркасынан **бут коюучу жай** тарып, урган жели учкан куштай зыркырап (С. Эралиев).

4-§. Кыймыл атоочтук жана башка түрдүү формадагы түрмөктөр аркылуу татаалдашкан сүйлөмдөр

Кыймыл атоочтордун синтаксистик түрмөктөрдү түзүш мүмкүндүгү профессор А. Жапаров тарабынан алгач ирет белгиленген. Окумуштуунун пикирине караганда, кыймыл атоочтор көмөкчү сөздөр менен айкашып келип гана синтаксистик түрмөк түзө алат. Ошондуктан аларды «Кыймыл атоочтук каршылама түрмөк» деп атаган¹

Чынында эле, көмөкчү сөздөрсүз эле кыймыл атоочтордун синтаксистик түрмөк түзүшү өтө сейрек кездешет. Ал үчүн тиги же бул кыймыл атооч башка толук маанилүү сөздөр менен айкашып, бир гана сүйлөм мүчөсү болуп келүүгө тийиш. Мисалы: 1. ... алдыда мурда эч качан болуп көрбөгөндөй, **адамдын өзү менен өзү күрөшүүсү** күтөрүн айтып берет (Ч. Айтматов). 2. Дайым сүйлөөрдө жаагын таянып, **бир бутун бир бутуна учкаштырып коймой** адаты бар (К. Жантөшев). 3. **Ат жоорутмак** – тердиктен, **найза саймак**-эрдиктен (Макал). 4. **Биз барчу** жай алыста экен (Сүйлөшүү кебинен).

Ал эми түрдүү көмөкчү сөздөр менен айкашып келген кыймыл атоочтордон уюшулган түрмөктөр сүйлөмдөн обочолонуп келет да, карама-каршы маанини туюнтат. Алардын обочолонуп келиши синтаксистик түрмөк экендигин даана билдирип турат. Кыймыл атоочтук түрмөктү уюштуруучу андай сөздөргө **ордуна, көрө, эмес, тургай, түгүл** сөздөрү кирет. Мисалы: 1. *Анткени мындайда эңкеймек түгүл, кай бир кишилер атынын оозуна алы жетпей, какайган бойдон чаап өтүштү* (А. Токомбаев). 2. **Ары-бери басуу эмес, бутум кыймылдоого жарабайт** (К. Жантөшев). 3. **Касташтыруунун ордуна, эки журт элди ымалага келтирсе болбойт беле?** (А. Убукеев). 2. **Саат санап жата бериштен көрө, алга жыла бергенибиз оң** (К. Симонов).

Синтаксистик түрмөктөрдү уюштурууда **бар, жок** этиштери да көп катышат. Алар аныктоочтук катышта келгенде

¹ Жапаров А. Аталган эмгеги (1992), 127-бет

гана синтаксистик түрмөк уюштура алат. Мисалы: 1. **Үй толтура бүлө бар** кезинде төрт үй көтөрүшчү эле: бири-ашкана, экөө-мейманкана, экөө-өргөө үй (Ч. Айтматов). 2. **Мал-жан жок ээн** коктуларга барчубуз (К. Жусупов). 3. **Кайгысы жок кара сууга семирет** (Макал).

Кээде бул сыяктуу түзүлүштөгү синтаксистик түрмөктөр бир өңчөй болуп келет. Мындай учурда алар предикативдүүлүккө ээ болуп, сүйлөм сыяктуу ой каптырышы мүмкүн. Бирок байланышып келген башка сөз менен синтаксистик катышы аркылуу синтаксистик түрмөк экендиги ачык билинет. Мисалы: 1. **Тилинде эми бар, билегинде күчү бар** жаш азаматтардан тандап, саркер көтөрүп алгыла (Т. Касымбеков). 2. Мен силерди **ак карлуу алкак Ала-Тоосу бар, күмүштөй Теңир –тоосу бар, боордо токой чери бар**, ортосунда Көк-Теңирдин жерге тамган **көз жашындай мөлтүр Ысык-Көлү бар** жерге алпарам (Ч. Айтматов).

Тилибизде туруктуу сөз айкаштары сыяктуу синтаксистик түрмөктөр да кездешет. Бирок алар салттык мүнөзгө ээ болгондугу менен гана туруктуу сөз айкаштарына окшошуп, синтаксистик табияты жагынан алардан айырмаланат. Мисалы: 1. **Жылдардын бир жылында, айлардын бир айында**, күндөрдүн бир күнүндө бир адам отко күйгөн чычаладай күндүн ысыгында куйкаланып, кара терге түшүп, какыраган сай менен келатты (К. Жусубалиев). 2. **Башкасы го башка**, 1985-жылдын аягында эпостун кара сөз түрүндө жазылышы да талкууланган (А. Жакыпбеков). 3. **Анысы го ал**, кийинки кылык-жоруктарына кантип чыдайын (С. Өмүрбаев).

Албетте, синтаксистик түрмөктөрдү уюштуруучу тилдик каражаттар арбын. Алардын ичинен алда канча сейрегирээк учурларга гана токтолдук. Синтаксис илиминде али көңүл бурула элек категориялар арбын.

III ГЛАВА

Киринди сөз жана киринди түрмөктөр аркылуу татаалдашкан сүйлөмдөр

1-§. Киринди сөз жана киринди түрмөктөр жөнүндө жалпы түшүнүк

Сүйлөм кандайдыр ой-пикирди билдирүү менен гана чектелбестен, сүйлөөчүнүн тыңдоочууга же иш аракетке карата түрдүү мамилесин, эмоциясын да билдирет¹. Мындай модалдык касиет ар убак эле сүйлөмдүн жалпы мазмуну аркылуу берилбестен, сүйлөмгө мүчө боло албаган (каратма, киринди, сырдык) сөздөр аркылуу да туюндурулат. Аталган категориялардын ичинен киринди сөздөрдүн семантика-грамматикалык табияты эң эле көп кырдуу. Маселен, каратма сөз тыңдоочунун көңүлүн бурдуруу максатында гана колдонулуп, түзүлүшү боюнча канчалык бутактап, кеңейип келбесин, сүйлөм сыяктуу структурага ээ боло албайт. Ал эми сырдык сөздөр дегеле структуралык жактан кеңейбейт жана сүйлөөчүнүн ички сезимин билдирүү менен чектелет. Аталган бул эки категориядан киринди сөздөр речте аткарган кызматы боюнча да, структуралык модели боюнча да айырмаланат. Ошондуктан киринди сөздөрдү түрдүү аспектиде, тереңирээк изилдөө зарылдыгы келип чыгат.

Киринди сөздөр азыркы кыргыз тилинде сүйлөмгө мүчө боло албаган сөз катарында структуралык бир гана топко каралып, маанилик жактан толук типтештириле элек.

¹ Нурмаханова А.Н. Типы предложений по модальности и интонации в тюркских языках. Автореф... дис... докт. филол. наук. –Ташкент, 1996. – с.10.

Натыйжада киринди сөздөр менен киринди түрмөктөр бүгүнкү күнгө чейин ажыратылбай келе жатат. Бул боюнча кыргыз тилчилеринин ортосунда бирдиктүү көз караш да жок. Маселен, профессор А. Жапаров киринди сөз менен киринди түрмөктөрдү бир топко бириктирип, жөнөкөй сүйлөмдү татаалдаштыруучу компонент катарында караса¹, профессор А. Иманов киринди сөз менен киринди түрмөктөрдү өз ара ажыратып анализдеген. Бирок киринди түрмөктөрдү ажыратуунун негизги принциби берилген эмес. Анткени ал, биринчиден, «сүйлөөчүнүн сүйлөм аркылуу берилип жаткан ойго болгон ар кандай мамилеси, баасы сүйлөмдүн эмоционалдык жана экспрессивдик кошумча мааниси жеке сөздөр аркылуу гана берилбестен, модалдык мааниси бар сөз тизмектери аркылуу да берилет»² деп, адегенде киринди сөз менен киринди түрмөктөрдү бирдей карайт жана төмөндөгү мисалдарды келтирет: **Кантейин**, жокчулук сөөктөн өтүү (А.Токомбаев). **Балким**, ал бизге жамандык санабас (Н.Байтемиров). **Аба ырайынын бюросунун маалыматына караганда**, Ысык-Көл өрөөнүндө түнкүсүн шамал жүрөт («Советтик Кыргызстан»). **Кыскартып айтканда**, бул өңдүү абстракциялар калың массага жете бербейт («Ала-Тоо»).

Экинчиден, автор модалдык мааниси бар сөз тизмектери деп эсептеген киринди сөздөрдү кийинки бөлүктө «киринди сүйлөм» деп атап, алардын ээси көмүскөдө калгандай пикир туудурган: **Эмнени айтасың**, өткөн замандын заардуу тактары жүрөктү катуу жаралаган экен (К.Жантөшев). **Кечириңиз**, кайталап коесузбу («Кыргыз маданияты»). Маселенин коюлушу жана чечилишинен улам ачакей ой пайда болот. Киринди сөз менен киринди сүйлөм бирдей категорияларбы, же киринди сүйлөм өзүнчө сүйлөмдүн түрүбү?

Үчүнчүдөн, киринди сөздөрдү «сөз тизмеги» деп атоо ылайыктуу болбосо керек. Анткени сөз тизмеги грамматикалык термин катары толук маанилүү сөздөрдүн багыныңкы абалда грамматикалык жана маанилик жактан байланышып келишин, алардын сүйлөмдө мүчөлүк кызмат аткарышын билдирет.

¹ Жапаров А.Ж. Синтаксический строй кыргызского языка. – Бишкек: Мектеп, 1992. – с.190.

² Иманов А. Кыргыз тили. – Фрунзе: Мектеп, 1990. 242-244-беттер.

Биздин оюбузча, кириңди сүйлөм деп аталган синтаксистик айкалыштар сүйлөмгө мүнөздүү айрым белгилерге ээ болгондугуна карабастан, жеткилең сүйлөмдүк касиетке ээ эмес. Алар өз алдынча аяктаган айтылышка жатпайт. Тутумунда баш мүчө формасындагы толук маанилүү сөздөр катышса да, аларда предикативдүүлүк болбойт. Мисалы: **Аялдардын сөзүнө караганда**, Маматай үчүн комбинатта эки адамдан башка эч ким жок сыяктуу сезилип калды (Ш.Абдырахманов). **Муну көрбөйсүңбү**, укум-тукумдун баарын никесиз кылып салды (Ч.Айтматов). **Тамашасы жок**, булар мууну боштордун тобу (У.Абдукаимов).

Келтирилген мисалдарды кириңди сүйлөм деп эсептөө керек болсо, алар татаал сүйлөмдүн чегинде каралыш керек эле да, **аялдардын сөзүнө караганда, муну көрбөйсүңбү, тамашасы жок** деген айкалыштарды багыныңкы сүйлөмдүн өзгөчө тобуна кошууга туура келмек. Алар бир жагынан фразеологиялык айкалыштарга окшошуп кетсе, экинчи жагынан бир составдуу сүйлөмдөргө жакындашат. Мындай синтаксистик семантика грамматикалык жактан толук такталмайынча, илимий изилдөө иштеринде да, синтаксистик окутууда да баш аламандык келип чыкпай койбойт.

Биз сөз кылып жаткан айкалыштар, айрым жеке сөздөр (кечириңиз, айталы, көрчү) грамматикалык түзүлүшү жагынан сүйлөмгө окшош болгону менен, кадимки сүйлөмдөрдөн тышкары өз алдынча речтик бирдик катарында келбейт, предикативдүүлүккө ээ эмес. Сүйлөм болуш үчүн өзүнөн мурунку же кийинки айтылышына көз каранды болбостон, өз алдынча аяктаган ойду билдириш керек¹. Ал эми «кириңди сүйлөмдөр» кошумча маанини туюнтушу менен чектелет. Экинчиден, алар сүйлөм сыяктуу речте дароо түзүлбөстөн, фразеологизмдер сыяктуу даяр тилдик каражат катары стандарттуулукка ээ. Кээде фразеологизмдер да кириңди түрмөк болуп келе берет. Кандай синтаксистик түзүлүштө келбесин, «кириңди сүйлөмдөр» кириңди сөздөр менен бирдей коммуникативдик кызмат аткарат, башкача айтканда, негизги сүйлөмгө модальдык кошумча маани киргизет.

¹ Адмони В.Г. Завершенность конструкции как явление синтаксической формы // Вопросы языкозн. – 1958, №1. – с. 111.

Мына ушундай касиеттерине байланыштуу профессор А. Жапаров «киринди сүйлөмдөрдү» киринди сөздөрдүн алкагында караса керек. Ал киринди түрмөктөрдү «киринди сүйлөм» деп да, «киринди тизмек» деп да атаган эмес.

Киринди түрмөктөрдү киринди сөздөрдөн бөлүп, өз алдынча сыпаттоо казак жана өзбек тилдеринде орун алган. Маселен, Г.А. Абдурахманов киринди сөздөрдү жана киринди сүйлөмдөрдү кошмо сүйлөмдү уюштуруучу бөлүк катарында эмес, жөнөкөй сүйлөмдү татаалдаштыруучу бөлүк катарында караган¹.

Татаалдашкан сүйлөмдү өз алдынча изилдеген окумуштуу Х.М. Эсенов жөнөкөй сүйлөмдү татаалдаштыруучу компоненттердин бири катары киринди сөздөрдү эмес, «киринди сүйлөмдөрдү» эсептейт².

Ушундай жагдайларадан улам төмөндөгүдөй суроолор пайда болбой койбойт: киринди түрмөктөр сүйлөмдүн өз алдынча тиби болуп эсептелеби? Эгерде сүйлөмдүн өз алдынча структуралык тибине жатса, түркологияда алар эмне себептен багыныңкы сүйлөмдүн бир түрү сыяктуу кошмо сүйлөмдүн карамагына киргизилбей, жөнөкөй сүйлөмдү татаалдаштыруучу синтаксистик конструкция катарында киринди сөздүн гана чегинде сыпатталыш керек? Эгерде алар сүйлөм катары таанылбай, татаалдашкан сүйлөмдү түзүүчү айкалыш катары эсептелсе, эмне себептен киринди **сүйлөм** (кириш гап, кыстырма сөйлөм) деп аталган?

Мындай суроолорго так жооп бериш үчүн «киринди сүйлөм» жана киринди сөздөрдүн кадыресе сүйлөмдөр менен өз ара катышын ар тараптан аныктоо зарыл. Киринди сөздөр менен «киринди сүйлөмдөр» речте аткарган кызматы боюнча бирдей – өзү тутумдашып келген сүйлөмгө түрдүү кошумча маани киргизет. Андай кошумча маанилер негизги сүйлөмдүн өзүндөгү модалдык мааниге көз каранды. Бирок киринди сөзгө караганда «киринди сүйлөм» структуралык жактан алда канча кеңейип келгендиктен, кошумчалаган мааниси да башкача. Алардагы кошумча маалыматтарды кенен салыштырып

¹ Абдурахманов Г.А. Узбек тили грамматикаси. Синтаксис. –Ташкент: Фан, 1976. 283-284-беттер.

² Эсенов Х.М. Казак тилиндеги күрделенген сөйлөмдөр. –Алма-Ата: Гылым, 1974. 33-44-беттер

көрөлү: **Албетте**, жакын адамыңдын айткан сөзү таасирдүү болот экен (К.Сактанов). **Чынын айтайын**, көпчүлүктүн сүрүнөн көп сөз айта албадым (С.Сасыкбаев). **Балким**, жөнөткөн каттары бизге жеткен эместир (К.Баялинов). **Сүйүмкандын айтымына карганда**, Алым түз эле Ошко барат (К.Жантөшев).

Биринчи жана экинчи сүйлөмдөрдө айтылуучу ойдун аныктыгы ырасталды, үчүнчү жана төртүнчү сүйлөмдөрдө айтылып жаткан ойдун күмөндүүлүгү, так эместиги билдирилди. Бирок **албетте**, **балким** деген кириңди сөздөр менен **чынын айтайын**, **Сүйүмкандын айтымына карганда** деген айкалыштар маалымат берүү жагынан бирдей эмес.

«Кириңди сүйлөмдөр грамматикалык түзүлүшү боюнча кадыресе сүйлөмдөргө окшош абалда келет. Алардын кээ бирлери эч кайсы жак менен байланышпай, жаксыз сүйлөм сыяктуу формага ээ болсо, айрым тобу ээси көмүскөдө калган эки составдуу же жактуу бир составдуу сүйлөмдөр сыяктуу түзүлүшкө ээ.

Грамматикалык түзүлүшүнө таянуу менен аларды толук маанилүү сүйлөм деп эсептөө мүмкүн эмес. Аларда баш мүчө сыяктуу сөздөр катышканы менен предикативдүүлүк жок. Өз алдынча туруп, аяктаган ойду билдире албайт. Өзү тутумдаша айтылган өзөк сүйлөмгө көз каранды болуп, ага кириңди сөздөр сыяктуу эле модалдык маани кошумчалайт.

Кириңди сөздөр жана кириңди түрмөктөр диалогдордо мүчөлөнбөс кемтик сүйлөм болуп келет. Мисалы:

- Менин оюмча, алар бул ойго оңой эле келе калган жок.

- **Ооба, ооба** (Ч.Айтматов).

- Уурулуктан да жаман иш кылып жүрөсүңөр.

- **Маселен?**

- Кудайды тилдейсиңер (Т.Сыдыкбеков).

- Ошентип, былк этпей туруп бердиңерби?

- **Айла канча** (А.Убукеев).

Кириңди сөздөрдүн жана кириңди түрмөктөрдүн пайда болуу, калыптануу процесси тууралуу илимий адабияттарда бирдиктүү көз караш жок. Бул маселеге карата окумуштуулардын үч түрдүү көз карашы белгилүү.

Биринчи көз караштан алганда, кириңди сөздөр жана кириңди түрмөктөр морфологиялык жол аркылуу калыптанган. Экинчи көз караш боюнча, синтаксистик жол менен

калыптанган деген үчүнчү пикирге караганда, алардын пайда болушу, калыптанышында морфологиялык жол да, синтаксистик жол да бирдей катышта болгон¹.

Демек, жогорудагы көз караштарды жалпылай келгенде, кириңди сөздөр жана кириңди түрмөктөр синтаксистик башка категорияларга караганда кийинки мезгилде түрдүү грамматикалык ыкмада ошондой эле түпкү теги башка сөз түркүмдөрүнүн жана сөз айкаштарынын трансформацияланышынан улам калыптанган.

Албетте, тилдик системада ар түрдүү процесстер болуп турат. Тилдин динамикалуулугу мына ушунда. Жөнөкөй түзүлүштүн татаал түзүлүшкө, татаал түзүлүштүн жөнөкөй түзүлүшкө өтүшү мыйзам ченемдүү көрүнүш. Кириңди сөздөр жана кириңди түрмөктөрдүн калыптанышы да дал ушул мыйзам ченемдүүлүктүн негизинде болуп өткөн. Алардын биринчиси – сөздөрдүн функционалдык жактан өзгөрүшү б.а. бир эле сөздүн, коммуникативдик аспектиден алганда бир канча кызмат аткарышы болуп саналат. Буга кириңди сөздөрдүн калыптанышы далил боло алат. Алар морфологиялык планда караганда, модалдык сөздөр, синтаксистик планда кириңди сөздөр. Алардын түпкү тегине көңүл бурсак, толук маанилүү сөздөрдөн келип чыккандыгы байкалат. Буга **чынында, көрсө, болжолу, ошентип** ж.б. кириңди сөздөрүн кошууга болот.

Ал эми кириңди түрмөктөр татаал сүйлөмдүн жөнөкөй сүйлөмгө, алар кириңди түрмөккө трансформацияланышынан улам келип чыккандыгы байкалат. Маселен, **тагыраак айтканда** деген кириңди түрмөк толук маанилүү сүйлөмгө жак категориясынан ажырашынан калыптанган деп эсептөөгө негиз бар. Мисалы: Бул алты киши, тагыраак айтканда, бешөө, анткени шопур Кепа өз алдынча буларга айдоочу келген (Ч.Айтматов). –*Булар алты киши. Тагыраак айтайын. Алар бешөө анткени шопур Кепа өз алдынча айдоочу болуп келген.*

Трансформацияланган сүйлөмдөрдүн жалпы жыйындысы баштапкы сүйлөмдүн мазмунун толук сактады. Бирок ага караганда көлөмү алда канча чоң. Ал эми баштапкы сүйлөмдүн компоненттери бири-бири менен өтө тыгыз байланышкан жана

¹ Шахбазова З.А. Вводные слова и вводные словосочетания в современном азербайджанском языке. АҚД. –Баку, 1980, с. 6-7.

колдонууга ыңгайлуу. Демек, тилдик үнөмдүн кириңди түрмөктөргө тиешеси бар.

Мына ушундай өзгөчө касиеттерин эске алуу менен биз кириңди сөздөрдү грамматикалык түзүлүшү боюнча эки топко бөлүп кароону туура таптык. Эгерде сүйлөмдүн тутумунда нагыз модалдык сөздөр катышса, толук маанилүү сүздөрдүн айкашынан турбаса, аларды кириңди сөз деп, ал эми түзүлүшү жагынан жайылмалуу келип, кээде баш мүчөлөрү бар сыяктуу абалда турса, кириңди түрмөк деп эсептөөгө болот¹. Алар структуралык жактан канчалык кеңири түзүлүштө турса, өзү байланышта келген негизги сүйлөмдү ошончолук деңгээлде татаалдаштыра алат. Мисалы: 1. **Мүмкүн**, бизден кийинкилердин ат менен иши болбос (Б.Жакиев). 2. **Ырас**, адабий фонддун банктык эсеби жабылып, иш убактылуу токтоп турган учур («Кыргыз маданияты»). 3. **Кана**, түпкү максатка ушул эки жолдун жакыны, жакшысы кайсы? (Т.Касымбеков). 4. **Чынын айтсам**, эмне болуп кеткенин өзүм да байкабай калдым (К.Жантөшев). 5. **Ал гана эмес**, эки суунун ортосундагы биздин Арал көчө ылгый эле бир атанын балдары (Ч.Айтматов). 6. Биздин үй-бүлө да, **энебиз айтчудай**, бапыраган өзүнчө шаар эле (А.Айтбаева).

1-2-3-сүйлөмдөр – кириңди сөздүү сүйлөмдөр. Алар бар болгону сүйлөмгө модалдык маани киргизип турат. 4-5-6-сүйлөмдөр - кириңди түрмөктүү сүйлөмдөр. Аларда модалдык мааниден башка да кошумча маани бар. Бирок грамматикалык түзүлүшү боюнча кириңди түрмөктөр кириңди сөздөргө караганда бутактап, өзүнчө сүйлөм сыяктуу белгиге ээ болду. Ошол түзүүчү компоненттердин татаалдашышы аркылуу сүйлөмгө кошумчалаган мааниси да кеңейди.

Кыскасы, кириңди сөздөр да, кириңди түрмөктөр да сүйлөмдөгү кызматы боюнча бирдей категорияга кирет. Сүйлөмгө мүчө боло албайт. Өзүнчө интонацияга ээ. Ал эми семантика-структуралык жактан түрдүү деңгээлде турат. Алардын түзүүчү компоненттери канчалык көбөйгөн сайын, берүүчү маалыматы ошончолук кеңири болот.

¹ Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. –М. –Л., 1960, с. 393.

2-§. Киринди сөз жана киринди түрмөктөрдүн негизги сүйлөм (потенсив) менен байланышуу өзгөчөлүктөрү

Атоочтук жана чакчыл түрмөктөр сүйлөмдүн тиги же бул мүчөсү менен тике байланышып, өз алдынча сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткаrsa, киринди сөздөр жана киринди түрмөктөр сүйлөм менен андай грамматикалык байланыш түзө албайт. Ошого байланыштуу алардын негизги сүйлөм менен болгон байланышы жөнүндө сөз кылбай коюуга болбойт. Маселенин мындай коюлушунун илимий да, практикалык да мааниси бар. Анткени текст таанууда жана сүйлөмгө синтаксистик талдоо жүргүзүүдө аталган категориялар айкын билинип туруш керек.

Киринди сөз жана киринди түрмөктөрдүн сүйлөм менен грамматикалык байланышы жөнүндө жалпы тил илиминде да түркологияда да бирдиктүү пикир жок. Бул проблема боюнча төмөндөгүдөй көз караштарды белгилөөгө болот.

Окумуштуулардын алгачкы топтогулары киринди сөз жана киринди түрмөктөр сүйлөм менен грамматикалык жактан да, семантикалык жактан да байланыш түзө албайт деп эсептешкен¹. Экинчи топтогулары алардын ортосунда семантикалык гана байланыш бар экендигин билдиришет². Үчүнчү көз караштан алганда, киринди сөз жана киринди түрмөктөр кадыресе сүйлөм мүчөлөрү менен бирдей³.

¹ Востоков А.Х. Русская грамматика. Вильна тип. А.Р.Сыркина, 1874; Буслаев Ф.И. Опыт исторической грамматики русского языка. —М., 1858, ч.II. Синтаксис; Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. —М., 1920; Богородицкий В.А. Общий курс грамматики русского языка. —Казань, 1904; Поцелеевский А.П. Основы синтаксиса туркменского литературного языка. —Ашхабад, 1943;

² Абдурахманов Г.А. Исследование по старотюркскому языку..—М.,1967; Ганич Д.И. Модальные функции вводных слов в современном русском языке. АКД.-Киев, 1953; Каримова Р.А. Вводные слова и сочетание слов в русском литературном языке. Второй пол XVIII —нач XX вв.АКД.—Казань, 1965; Ахмедов К.З. Исследование по синтаксису башкирского языка .-Уфа, 1962; Бимагамбетов М. Обращение и вводные слова в современном казахском языке. АКД. —Алма-Ата, 1962; Алиев У.Б. Синтаксис карачаево-балкарского языка. —М., 1973.

³ Мещанинов И.И. Члены предложения и части речи. —М.-Л., 1945; Закиев М.З. Синтаксический строй татарского языка. —Казань, 1963;

Төртүнчү көз караш боюнча кириңди сөз жана кириңди түрмөктөр сүйлөм же анын айрым бөлүктөрү менен грамматикалык жактан да семантикалык жактан да байланышта болот¹.

Биз төртүнчү көз карашты кубаттайбыз. Анткени сүйлөмдүн структурасына кирген кандай компонент болбосун, маанилик байланышта турат. Ансыз ал синтаксистик категорияларды (каратма, кириңди жана сырдык сөздөрдү) өз алдынча колдонууга мүмкүн эмес. Албетте, алар диалогдук кемтик сүйлөм катары келген учурлар да кездешет. Андай учурда дагы негизги сүйлөм менен алардын семантика-грамматикалык байланышы сакталып кала берет. Бирок кириңди сөз жана кириңди түрмөктөрдүн сүйлөм менен байланышын грамматикалык байланыш деп атоо тактоону талап кылбай койбойт. Анткени грамматикалык байланыш грамматикалык форма түшүнүгү менен шартталган. Ал эми жогорку эки категориянын ортосундагы байланыштан каражаты грамматикалык формалар эмес, семантикалык, семантика-интонациялык, констрүтивдик байланыш болуп саналат. Ошондуктан кириңди сөздөрдү жана кириңди түрмөктөрдү айрым изилдөөчүлөр сүйлөмдүн ажырагыс бөлүгү катары баалашат. Маселен, Л.В.Анисимова аларды коммуникативдик жана констрүтивдик аспектиде кароо керектигин эскертип, сүйлөмдүн модалдуулугун ишке ашыруучу өзүнчө каражат катары анын структурасына кирет деп эсептеген².

Чынында эле, кириңди сөздөр жана кириңди түрмөктөр төмөндөгүдөй себептер менен сүйлөмдүн ажырагыс бөлүгү деп эсептелет. Биринчиден, алар буйрук-суроолуу сүйлөмдөрдү уюштуруучу каражат болушу мүмкүн. Мисалы: 1. **Балким**, бул

Ибрагимов Г. Татарский синтаксис. —Казань, 1911; Убратова Е.И. Исследования по синтаксису якутского языка. —М.Л., 1950.

¹ Седун Е. Синтаксис вводных образования в современном русском языке. —М., 1955; Студнев А. Ч. Вопросы теории русского языка // Уч. зап. Рязанского пединститута. Т.51, вып. 1, 1958, с. 307; Мухин А.М. Структура предложений и их модели. —Л., 1959; Дмитриева Л.К. Обращение и вводный компонент. —Л., 1976; Муминова Р.М. Вводно — модальные слова и словосочетания русского языка и их соответствие в узбекском языке. АҚД. —Самарканд, 1971.

² Анисимова Л.В. Вводно-модальные слова в их отношении к структуре предложения. АҚД. —Воронеж, 1982, с.11.

окуя жөнүндө өзүңүз айтып берерсиз (Т.Сыдыкбеков).
Чынында, андайларды тез эле унута коеюнбу (Б.Жакиев). 3.
Сенин оюңча, ааламда жашагандардын бардыгын камаш керек (Э. Өмүракунов).

Мындай сүйлөмдөрдү буйрук-суроолуу сүйлөм дегенибиздин себеби, аларда буйрук мааниси да, суроо мааниси да бар. Ошондуктан аларды буйрук сүйлөм менен суроолуу сүйлөмдөрдөгү аралык сүйлөм деп атоого да болот.

Экинчиден, кээде кириңди сөз жана кириңди түрмөктөр семантикасы боюнча байламталык функцияда келип калышы мүмкүн. Мисалы: 1. Баягы көңүлүн бурган сырткы ажайып көрүнүштөр көз курчун мокотуп, **а балким**, кош көңүлдүктү чакыра турган болуп кетти (Ш.Абдраманов). 2. Манасчы, ал, **биринчиден**, акын, тарыхты жакшы билген акылга бай адам, **экинчиден**, тубаса элдик артист (Алыкул Осмонов). 3. Ал жылдары апам «Кызыл туу» колхозундагы көп аялдардын бири, **а түгүл**, кеби өтүмдүү колунан иш келер алдыңкыларынан эле (М.Мураталиев).

Үчүнчүдөн, кириңди сөз жана кириңди түрмөктөр мурунку сүйлөм менен кийинки сүйлөмдү, татаал сүйлөмдөгү жөнөкөй сүйлөмдөрдү өз ара байланыштырып турат. Мисалы: 1. Эч белгисиз Жылдыздын чоңдугу бүт Күн тукумунан зор экендигин билмек. **Ал тургай**, азыр дал ошол укмуш Жылдыздын сырын ачуу үчүн камданмак. **Балким**, эмдигиче анын сырын да ачып алмак (Т.Сыдыкбеков). 2. Былтыр бир кыз студенттик илимий конференцияга катышып, **сыйлык алмак турсун**, жазганы эч нерсеге жарабай калган (М.Тойбайев). 3. Саратовго барат экенбиз деген сөз бар, **айтор**, азыр билбедик (М.Элебаев).

Мындай учурда кириңди сөздөр жана кириңди түрмөктөр маанилүү конструктивдик роль ойнойт. Бирок аларды байламтага айланды деп эсептей албайбыз. Алардын полифункционалдык мүнөзүн назарда тутабыз. Тагырак айтканда, сүйлөм менен сүйлөмдү байланыштыруу менен бирге модалдуулукту да камсыз кылат, ыктымалдуулукту, күмөндүүлүктү билдирет. Дагы мисалдарга кайрылалы: 1. Жаңы эле жамгыр жаап басылган бейм, **түрүлгөн булутка караганда**, эми күн чыгат (С.Өмүрбаев). 2. Маселе өзөгү борборду Манас атабыздын ысымына которуу жөнүндө эмес, **биздин оюбузча** ага тарыхый атын кайтарып берүүдө турат

(«Ленинчил жаш»). 3. Бала эмеспи, а мүмкүн, аны эстеп, күндө эртең келет деп күтүп жүргөндүр (Ш.Бейшеналиев).

Киринди сөздөр жана киринди түрмөктөр көбүнчө жай сүйлөмдөрдүн тутумунда келет. Кээде суроолуу жана буйрук сүйлөмдөрдө да кездешип калат. Мисалы: 1. Токторбек акем, **өзү айткандай**, эртеси деле биерге кайрылып келген жок (Ж.Мавляноа). 2. Дүйнөлүк маалыматтарга караганда ар бир калктын 15-22 проценти ар кандай психикалык оорулар менен жабыр тартышат экен («Кут билим»). 3. **Кана**, айтчы, Октябрь революциясынын колго алып берген энчисин коргоп кала алабызбы, жокпу? (У.Абдукаимов). 4. **Айтмакчы**, Ырыскулбектин камандары кандай (Б.Жакиев). 5. **Мына кызык**, бат кыймылдап, бат эле ойго чөмүлө кеткенин кара! (А.Саспаев)

Киринди сөздөр жана киринди түрмөктөр татаал синтаксистик бүтүндүктүн, ал тургай, абзацтардын тутумунда келип, аларды маанилик жактан бириктирип турат. Мисалы: 1. Күтүүсүздөн келген дөөлөтүнө ишене албай жүргөн Касейин азыр мас. **Адам мындай турсун**, тоону да, ташты да ал көзүнө анча иле бербейт (Т. Сыдыкбеков). 2. **Ким билет?** Макул болбосо келбейт эле го? **Айтор**, дал ушул жерде бүгүн сыноодон өтөт (Б. Жакиев). 3. Мени менен бирге келген көлдүк балдардын кимиси кайда кеткенине айраңмын. **А түгүл**, кыргыз аттууну таба да албайсың (К.Каимов). 4. Эл көзүнө көп иштегенсип көрүнөт. **Чынын айтсам**, бирөөгө бир чымчым пайдасы жок иш (М.Гапаров).

Ошондой эле парцелляцияланган конструкциялардын (бөлүндүлөрдүн) ички байланышын бекемдеп келген учурлар да кездешет. Мисалы: 1. Анын астында бүтпөс нерсени бүтүрө турган – бул анын акыркы ыры болмок. **Албетте**, мүмкүнчүлүгү жетсе (Ч.Айтматов). 2. Эгер аял күйөөсүн сүйүүдөн калса, анда ал бүт нерседен качат. **Ал түгүл**, табигый боорукерлигинен да (Ж.Лабрюйер). 3. Аксакал, секретарыңыз тың жигит. **Калп айткан менен болобу**, биздин суудагы өсчү бала (Т.Касымбеков).

Тагыраак айтканда, башкача айтканда сыяктуу киринди түрмөктөр түшүндүрмө мүчөлөр менен түшүндүрүлүп жаткан бөлүктү байланыштырып турушу мүмкүн. Мисалы: 1. Жети адамдын, **тагыраак айтканда**, алтынчы адам менен жетинчи кишинин коштошуу ыры ушинтип башталды (Ч.Айтматов). 2. Анын өмүрүндөгү каргаша үй-бүлөдөн, **ачык айтканда**, аялы

экөөнүн ортосундагы мамиледен башталды (Ч.Айтматов). 3. Кыргызстанда сөз демократиясы, тагыраак айтканда сөз эркиндиги барбы? («Кыргыз руху»).

Киринди сөздүк милдетти бардык эле модалдык сөздөр аткара бербейт. Алардын айрым тобу тиги же бул сүйлөм мүчөсү менен бирге келип, түрдүү модалдык маани киргизет, өзүнчө интонацияга ээ болбойт. Аналитикалык составдык баяндоочту түзөт. Аларга керек, тийиш, көрүнөт, чыгар, окшойт, өңдөнөт, сыяктуу, шекилдүү, имиш, дейм ж.б. сөздөр кирет.

Мындай модалдык сөздөрдү сүйлөмдү татаалдаштыруучу компоненттер (партитивдер) катарында кароого болбойт. Анткени алар сүйлөмдүн бир гана мүчөсү менен тыгыз байланышта туруп, өз алдынчалыкка, жарым предикативдүүлүккө ээ эмес. Аталган модалдык сөздөр катышкан баяндоочторду профессор А.Жапаров модалдык составдык баяндооч деп атаган¹.

3-§. Киринди сөздөрдүн жана киринди түрмөктөрдүн сүйлөмдөгү ээлеген орду (позициясы)

Эгерде киринди сөздөрдүн жана киринди түрмөктөрдүн сүйлөмдөгү ээлеген ордуна көңүл бурсак, алардын ордун, негизинен эркин деп эсептөөгө болот. Ошондой болсо да айрым факторлорду эске албай коюуга болбойт. Ал факторлор төмөнкүлөр.

1. Киринди сөздөр жана киринди түрмөктөр бүтүндөй сүйлөмгө тиешелүүлүгү же анын айрым мүчөсүнө тиешелүүлүгү эске алынат. Эгерде алар бүтүндөй сүйлөмгө тиешелүү болсо, сүйлөмдүн башынан же аягынан орун алат. Эгерде сүйлөмдүн айрым мүчөсүнө тиешелүү болсо, сүйлөмдүн ортосунан орун алат. Салыштырып көрөлү: 1. **Кыязы**, грузиндердин табият берген даргөйү, маданият наркы башкачабы дейм (Ч.Айтматов). 2. **Башкалар мындай турсун**, тигил жоон камчы Абды сокур да Ыманбайды жыга чапканы үчүн кенеп койбойт (Т.Сыдыкбеков). 3. Күндөр сызылып, **күз гана түгүл**, кыш өттү (А.Айтбаева). 4. Тигилиер аңдып

¹ Аталган эмгеги, 1-китеп, (1992), 368-бет.

калышкан экен, **бактыбызга жараша**, биздин чалгынчыларыбыз жетип келишти (К.Симонов). 5. Ал күндөр алда качан унутулуп кеткен, **ырасын айтсам** (К.Сактанов). 6. Ал жети түндө түлкү изин, **а түгүл**, кош аяк чычкандын изин табар неме, **өзүңүз айткандай** (С.Өмүрбаев).

2. Берилип жаткан маалыматтын бутактап чыгышынын коммуникативдик мүмкүнчүлүгү менен да алардын орду, препозициясы, интерпозициясы, постпозициясы шартталган. Мындай жагдай кириңди сөз жана кириңди түрмөктөрдүн интерпозициядагы абалына байланыштуу. Алар тема менен реманын аралыгында жайгашуу менен сүйлөмдү актуалдуу мүчөлөштүрүүнүн каражаты катары милдет аткарат. Мисалы: 1. Бул катты жазган, /балким, / ал эместир (М.Абдыкеримов). 2. Бул маселенин, /тиги киши айткандай, / сизге тиешеси жок (Ш.Абдыраманов). 3. Чоң манапка эки тараптан тең, /албетте, / каяша айтчу киши жок (Т.Сыдыкбеков).

3. Кириңди сөздөрдүн жана кириңди түрмөктөрдүн орун тартиби айрым учурда алардын лексикалык маанисине да байланыштуу болот. Маселен, күмөндүүлүк, божомол, көңүл бурдуруу, суроо ж.б. маанидеги сөздөр сүйлөмдүн башында келет. Мисалы: 1. **Мүмкүн**, ошол түшүм өңүмдө болуп жаткандыр (Т.Сыдыкбеков). 2. **Мына көрдүңбү**, ар ким баарынан мурун өзүн ойлойт (Ч.Айтматов). 3. **Эмне**, Кыдырбекти Берметке күйөөлөткөнү жүрдүңөр беле (У.Абдукаимов). 4. **Угушума караганда**, айылыңарда багар-көрөрү жок эки кемпир, үч абышка бар экен (К.Жантөшев). 5. **Баса белгилей кетүүчү нерсе**, акындын ырларынын сюжеттүүлүгү ар убак байкалып турат («Ала-тоо»).

4. Кириңди сөздөрдүн жана кириңди түрмөктөрдүн туруктуу орун тартиби төмөндөгү себептер менен түшүндүрүлөт:

а) эгер эки башка сүйлөмдү өз ара байланыштырып келсе, же контекстти камсыз кылып турса ар убак сүйлөмдүн башынан орун алат. Мисалы: 1. Өткөн жумада кат жазып жибериптир, быйылкы жайда үйгө келалбасмын, пионер лагерине жетекчи болуп Ысык-Көлгө жөнөп жатам деген болчу. **Мейли**, сүйгөн иши ошол экен, кайда жүрсө да, аман болсун (Ч.Айтматов). 2. Дагы тергединби? **Болуптур**, тергебей деле коеюн (Б.Жакиев). 3. Ушунун эмгеги бар эле десе, дудук шордуу эч жакка кетпесин ойлосо, ошентпейт эле да. **Баса десең**, дудуктугу эле

Болбосо, кимден, эмнеден кем (Н.Байтемиров). 4. Душманды чапкандан көрө, өз журтуңузду сабаган оң. Анан эмей, кызы туштуура айтты (И.Калашников);

б) мурдагы сүйлөмдөгү ойду кийинки сүйлөмдө аягына чыгаруу үчүн, эскерүү максатында колдонулса, кириңди сөз жана кириңди сүйлөм акыркы сүйлөмдүн башында колдонулат. Мисалы: 1. Аялынан көрө Бокен өзү келсе, ушул жерден экөөңөр сүйлөшөт элеңер. Аны кетирбөөнүн милдетин мен алайын, сөзгө тартуу милдетин мен алайын. Биз макулдаштык. **Айткандай эле**, бир аздан кийин Бокен кирип келди (К.Каимов). 2. Табышмактуу өтүктүн тык-тык баскан үнү угулгансыйт. **Баса**, атамдар бул өтүктү кимге арнап алышты экен (К.Бобулов). 3. –Сиз бул чөлкөмдүн коен жатагына чейин билет эмессизби. Басмачылар бул жакка өткөндө каякка жашынды экен. **Айткандай**, Асан Болотов айлананы өз алаканындай билери ырас (С.Өмүрбаев);

в) мурунку сүйлөмдөгү ойго карата кийинки сүйлөмдө түрдүү эрктик мамиле билдирсе, кириңди сөз жана кириңди түрмөктөр эң акыркы сүйлөмдүн башынан орун алат. Мисалы: 1. Шагы сынган Жамила күлүмүш болуп эле тиги тарап менен өйдө чыга баштаган Даниярды артынан карады. –**Карасаң ай**, өлөрманын, көтөрүп бара жатат! – деп айыптуу немедей бүдөмүк күлүп сүйлөндү (Ч.Айтматов). 2. –Мен элдин ынтымагын бузбайм, Шамырбек датканын ашына жардам кылабыз, бирок колубуздан келишинче – деп Көкө сөзүн бүтүрө электе: –**Болуптур**, элдин ынтымагын буза турган болсоң тирүү каламын деп ойлобо, –деп Атабек ачуулуу күпүлдөдү (К.Жантөшев).

5. Төмөндөгүдөй учурларда кириңди сөздүн жана кириңди түрмөктөрдүн орду (сүйлөм ичинде) интерпозицияда болот:

а) түшүндүрмө мүчөлөрдү байланыштырып келгенде. Мисалы: 1. Үйлөнгөн күндөн баштап аялым экөөбүз бирөөнүн үйүндө акы төлөп, **орусча айтканда**, «частная квартирада» туруп калдык (А.Жакыпбеков). 2. Ал эми мен болсом өз өмүрүмдүн ичинде, **тактап айтканда**, үч-төрт дүйнөнү көрдүм («Ала-тоо»). 3. Көбүнчө бул адамдар, **өзүң айткандай**, эт менен челдин ортосунда жүргөн интеллигент сөрөйлөр жалтаң көрүнбөйбү (К.Сактанов);

б) бир өңчөй мүчөлөрдү жандап келгенде. Мисалы: 1. Кандай учур болсо да, **мейли**, ал мугалимби, эне-атабы, **мейли**, ал окуучубу, сүрдөнтпөй оюндагысын толук угат («Кыргызстан аялдары»). 2. Тоо-токой, чөп-чар, **айтор**, бардык жаратылыш адамдар үчүн турбайбы (С.Өмүрбаев). 3. Ким болбосун, жазуучубу, акынбы, сүрөтчүбү, **музыкантпы**, **айтор**, чыгармачыл адамдар сезимтал келет эмеспи (К.Жусупов);

в) стилистикалык максатта кириңди сөздөр сүйлөм ичинде келип калышы мүмкүн. Мисалы: 1. Бокен, **өзү айткандай**, түн менен кошо келип, кошо кетип жүрдү (К.Каимов). 2. Аны, **сыртынан караганда**, касапчы деп ойлоого мүмкүн (О.Орозбаев). 3. Кыргызстан өзүнүн демократиялык принциптерден айныгыстыгын, **айрым бир кемчиликтерге карабастан**, дагы бир ирет көрсөттү («Кыргыз туусу»). 4. Бул маселени биз, **албетте**, кылдат карап көрөбүз (Ш.Абдыраманов).

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз тилиндеги кириңди сөздөрдүн жана кириңди түрмөктөрдүн сүйлөмдөгү орду көбүнчө эркин болот. Аларды кептин жагдайына, стилистикалык максатка ылайык түрдүү орунда колдонуу сүйлөмдүн жалпы мазмунуна зыян келтирбейт.

Бирок айрым кириңди сөздөрдүн (ошентип, ананчы, кызык, эскерте кетчү нерсе, мисалы ж.б.) ордун сүйлөмдүн ортосуна же аягына которуу стилистикалык жугумсуздукка алып келет.

4-§. Кириңди түрмөктөрдүн сүйлөмдү семантика-грамматикалык жактан татаалдаштырышы

Кириңди сөздөр менен кириңди түрмөктөр функционалдык жактан бирдей категорияга киргендигине карабастан, биринчисин структура-семантикасы боюнча анализге албайбыз, биринчиден, алар өз алдынча синтаксистик конструкция эмес, грамматикалык парадигма боюнча өзгөрүүгө жөндөмсүз (балким, кыязы, албетте, ооба, чынында, ж.б.), экинчиден алар морфологиялык аспектиде мүнөздөлгөн¹. Ал эми кириңди түрмөктөр структура-семантикалык жактан кеңири изилдөөгө алынбаган жана типтештирилген эмес.

¹ Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. —Фрунзе, 1980, 527-529-б.

Киринди түрмөктөрдү башка синтаксистик конструкциялар сыяктуу эле структура-семантикалык принциптин негизинде бир нече топторго бөлүштүрүүгө болот.

Өзбек тилиндеги киринди түрмөктөрдү Г.А. Абдурахманов киринди сүйлөм деп эсептеп, грамматикалык түзүлүшүнө карай аларды бир составдуу жана эки составдуу болушу мүмкүн экендигин белгилеген¹. Бирок киринди түрмөк менен сүйлөмдү бирдей карагандыгы байкалат. Бул жагдай ээси катышкан, ээси катышпаган киринди сүйлөм деп бөлүштүрүүдөн ачык байкалат².

Х. М. Есенов казак тилиндеги киринди түрмөктөрдү кыстырынды сөздөр менен аралаш караган. Алар семантикалык аспектиде гана типтештирилген³. Кыстырынды сөз менен киринди түрмөктөрдү бирдей эсептөөдөн улам алар алдын ала эскертмелүү жана соңунан эскертмелүү деп эки гана топко ажыратылган.

А. Жапаров кыргыз тилиндеги киринди сөз менен киринди түрмөктөрдү өз ара ажыратпай эле, семантикасына карата бир нече топко бөлүштүргөн⁴.

Кыргыз тил илиминде, биз мурда белгилегендей, киринди түрмөктөр кээде сүйлөм катарында, кээде киринди сөз катарында сыпатталганы менен, белгилүү бир грамматикалык критерийдин негизинде топторго бөлүштүрүлбөгөн.

Биз киринди түрмөктөрдү грамматикалык формасына жана негизги сүйлөм менен болгон маанилик катышына карай топтоштурууну туура таптык.

1. Болжолдоо, имиш маанисиндеги киринди түрмөктөр. Бул топтогу киринди түрмөктөр негизги сүйлөмдөгү ойдун ишке ашышын, же ишке ашпастыгын болжолдоп көрсөтүү кызматын аткарат. Ошондуктан негизги сүйлөмдүн гана карамагына кирип, өзүнөн мурунку айтылышы менен маанилик катышта болбойт. Алар төмөндөгүдөй түзүлүштө келет:

а) барыш жөндөмдөгү атооч сөздөр жана караганда деген жөлөкчүл сөздүн айкалышынан түзүлөт: Уламышка караганда, Келдибек «Манас» айтканда, көрүнбөгөн

¹ Узбек тили грамматикаси. Синтаксис. –Ташкент, 1976, 283-б.

² Ошондо, 283-284-б.

³ Есенов К.М. Аталган эмгеги, 45-56-б.

⁴ Жапаров А. Аталган эмгеги, 194-198-б.

атчандардын дүбүртүнөн жер дүңгүрөөчү экен («Кыргыз маданияты»). **Алгачкы маалыматтарга караганда**, Бокен жомок эмес эле, өз замандашыбыз экен (К.Каимов). **Имиш-имишке караганда** ал өлсө керек (Б.Жакиев);

б) ушундай эле маанидеги айкалыштар тутуму жагынан дагы да кеңейип, болжолдоо фактысы такталып келет: **Кечээ келген кабарга караганда**, биздин айылдан беш киши өлүп, бир далайы жарадар болгон (Н.Байтемиров). **Көргөн кишилердин айтымына караганда**, жарадар болуп жатса да, алга, алга деп жатып жан бериптир (Н.Байтемиров). **Түркменстандын тарыхчысы Нуры Атамухамедовдун пикирине караганда**, ар бир түрк жумуриятынын тарыхчысы түрктөрдүн орток тарыхын жазуу өңүтүнө өз салымын кошууга тийиш («Кут билим»);

в) изафеттик айкалыштагы сөздөр менен **боюнча** деген кызматчы сөздүн катышынан түзүлөт: **Анын айтуусу боюнча**, Сергей кокусунан минага чалдыгып, жарадар болуптур (О.Орозбаев). **Тоодогу жашашкан карыялардын айтуусу боюнча**, ал айлуу түндө жаңы жыл келер күндүн түнүндө учуп өтөт экен (Э.Өмүракунов). **А.Н.Бернштамдын ою боюнча**, байыркы кыргыздар Теңир-Тоого биздин эрага чейинки 1-кылымдан баштап, биздин замандын 12-кылымына чейин тарта көчүшкөн («Ала-Тоо»). **Менин билишимче**, кыргыз-кыпчактын ичкилик уруусунан чыккан («Советтик Кыргызстан»). **Менин оюмча**, секретарлыкка ушул Жапар ылайык болор эле (К.Баялинов);

г) болжолдоо мааниси башка бир маалымат булактарын эмес, айтылган түрмөктүн мааниси менен салыштырылып берилет: **Курал –жарагына жана кийимине караганда**, бул адам-карапайым жоокер же кандайдыр бир кадырлуу жигит («Барсбек-кыргыздардын каганы») **Тыкылдашына караганда**, он тогуздардабы дедим эле (Э.Өмүракунов) **Кабыктары капкара болуп ышталганына караганда**, бул токойлорду да өрт жалмап өткөн болуу керек (А.Айтбаева). **Оокат жасаганына караганда**, ал көп бүлөнү бага албай жанталашкан неме көрүнчү (О.Орозбаев);

д) **караганда** деген жөлөкчүл сөз барыш жөндөмөдөгү атоочтук, кыймыл атоочтуктар менен айкашып келип негизги сүйлөмдөгү ойдун күмөндүүлүгүн билдирет: Угушума караганда, көбүнчө эл анын жакшы жагын айтышат

(Н.Байтемиров) Элдин айтканына караганда, Атаке баатыр кызын шаан-шөкөтсүз узаткан (А.Стамов) Алмакан эженин айтуусуна караганда, атамдын акыркы намазы ушул болуптур (К.Баялинов)

Мындай атоочтуктардын жана кыймыл атоочтордун тутумунан түзүлгөн кириңди түрмөктөрдө күмөндүүлүк, имиш мааниси өтө күчтүү болот. Жак категориясы менен камсыз болбогондуктан толук маанилүү сүйлөмдөрдөн даана ажыратылат. Алардын сүйлөмгө катыштырылып айтылышы негизги сүйлөмдүн маанисине кошумча маани киргизип, болжолдоонун келип чыгышына, булагына өзгөчө көңүл бурдурат;

е) болжолдоо, имиш маанисиндеги кириңди түрмөктөр — нда, -ча мүчөлөрү сөздөрдүн илик жөндөмөдөгү түрдүү сөздөр менен айкашып келүүсүнөн да түзүлөт: **Анын айтымында**, XI кылымга таандык бул күмбөздү Манастын коюлган жайы катары билип, ыйык тутуп келишкен («Кыргыз маданияты»). **Көптү көрүп, көп жашаган карыялардын айтымында**, эки эл бири-биринин кыздарына куда түшүп жүргөн экен («М»). **Менин билишимче**, Кытайдын Богдыханын кайтаргандар да уйгур, кыпчак кыргыздар (А.Стамов).

ж) ойдун так эместигин, күмөндүүлүгүн билдирүүдө **ким билет** деген кириңди түрмөктөр да активдүү роль ойнойт. Бул түрмөктүн түзүлүшү боюнча бир жагдайды эске тутуу керек. Биринчиден, тутумунда **ким** деген сурама ат атооч болгондуктан **жана билет, билсин** деген толук маанилүү этиш сөздөр аны менен синтаксистик ээрчишүү байланышын түзүп тургандыктан, мындай түрмөк эки тутумдуу суроолуу сүйлөм сыяктуу түзүлүштө турат. Бирок аткарган кызматы боюнча сүйлөмдүк касиетке ээ эмес. Анда кандайдыр бир ойду сурап билүү милдети жок, ошого байланыштуу суроолуу интонация менен айтылбайт: **Ким билет**, эртеңки күнүбүздү болжогонго азыр чама жок («Ош жаңырыгы»). **Ким билет**, эшик кычырабаганда, абышка кемпир сөз талашып айтыша берет беле (К.Баялинов). Ит деле болсо ээсине бел байлайбы, мактанабы, **ким билсин** (Ш.Садыбакасов).

Бул түзүлүштөгү кириңди түрмөктөр күмөндүүлүктү болжолдоону күчөтүп, негизги сүйлөмдө айтылып жаткан ойдун күмөндүү, болжолдуу экендигине атайын басым жасалат.

Ушундай эле түзүлүштөгү айкалыштар кээде диалог иретинде келет. Бирок алар киринди түрмөк сыяктуу болжолдуулукту, күмөндүүлүктү билдирүү үчүн колдонулбастан, карама-каршы маанини туюндуруунун стилистикалык бир ыкмасы катары кызмат кылат, толук маанилүү сүйлөм катары речтик бирдик боло алат. Мисалы: - Силердин рота чегинмей болуптурбу? –**Ким билет?** (У.Абдукаимов).

Мындагы **Ким билет?** деген сүйлөм эч ким билбейт деген маанини туюнтуп тутумунда эки баш мүчө тең катышып турат. Ал эми киринди түрмөк түрүндө келгенде негизги сүйлөмдүн карамагында туруп, ага кошумча гана маани киргизет. Ал түрмөктү сүйлөмдүн тутумунан чыгарып салуу менен баштапкы маани өзгөрүп кетпейт.

Болжолдоо, күмөндүүлүк мааниси мындай киринди түрмөктөрдүн катышуусуз деле башка каражаттар (бөлүкчөлөр, айрым модалдык сөздөр) аркылуу бериле берет. Бирок андагы болжолдоо, күмөндүүлүк киринди түрмөктөрдөгүдөй кеңири маалымат бере албайт. Мисалы: 1. Тээ илгери Орусияда жаңы жыл майрамы сентябрь айында белгиленсе **керек эле** («Мурас»). 2. Жаткан-турганыбыздан баштап, узун сабак чогулуштарыбызга чейин кайра куруунун деми билинип калды **көрүнөт** («Советтик Кыргызстан»). 3. Аты да, өзү да аябай чаалыгыптыр, жолоочу тынбай эле бел ашып **келген го** (К.Осмоналиев).

Мындай болжолдоонун булагы, анын кимге тиешелүү экендиги билинбейт, ага көңүл бурулбайт. Ал эми киринди түрмөктөр аркылуу берилген болжолдоодо белгилүү таяныч, факт маалымдалып, ага атайын көңүл бурулат, өзүнчө интонацияга ээ болот. Ага өзүнчө көңүл бурулат.

2. Таяныч, далил маанисиндеги киринди түрмөктөр. Мындай киринди түрмөктөр да негизги сүйлөмгө гана тиешелүү болуп, андагы айтылган ой башка бир маалымат булагынын негизинде тастыкталат, ойдун далилдүү экендигине ал түрмөк таяныч болот: **Янош Кадар айткан сөз менен түшүндүрүлгөндө**, ким бизге каршы болсо, ал биз менен бирге («Агым»). **Калыс сөз менен караганда**, Осмонкулдун үйү кыштактагы үйлөрдүн эң мыктыларынан (О.Орозбаев). **Юридикалык көз караштан алганда**, мында эч кандай эреже бузуу жок («Кыргыз туусу»).

3. Кошумчалоо, тактоо маанисиндеги киринди түрмөктөр. Мурдагы сүйлөмдө айтыган ойго кошумча түшүнүк берүү, тактоо киргизүү максатында колдонулуучу киринди түрмөктөр жатыш жөндөмөдөгү атоочтуктар менен түрдүү формадагы атооч сөздөрдүн айкашынан түзүлөт: **Чын-чынына келгенде**, бул кишинин согуштан келери да, күтөрү да жок болчу (З.Сооронбаева). **Чындыгын алганда**, менде дагы ката, кемчиликтер көп эле (К.Жантөшев). Дубананын ширидей кара арык денеси, **салыштырма түрдө алганда**, сөөмөйдөй эле көрүнүп калды (Ш.Абдыраманов). **Мындайынан караганда**, бул кадимки эле достук жолугушуу сыяктанат («Агым»).

4. Корутундулоо, жалпылоо маанисиндеги киринди түрмөктөр. Мындай киринди түрмөктөр өзүнөн мурунку сүйлөмдө айтылган ойду өзү менен тутумдашып келген өзөк сүйлөм аркылуу корутундулайт, жалпылайт жана төмөндөгүдөй түзүлүштө келет:

а) жатыш жөндөмөдөгү атоочтуктар менен түрдүү формадагы толук маанилүү сөздөрдүн айкашынан турат. Мисалы: **Бир сөз менен айтканда**, мамлекеттик тил законун чыныгы иш жүзүнө ашыруу иши жаңы гана башталды («Кыргыз туусу»). **Сөздү узартпай так айтканда**, сенин кулк-мүнөзүң – сенин тагдырың (А.Стамов). **Жөнөкөйлөштүрүп айтканда**, кол жазмадан окуганда бир учурда тамшанып, таң калбай коюуга болбойт (Ч.Айтматов).

Кыскасын айтканда, чынын айтканда, бир сөз менен айтканда сыяктуу киринди түрмөктөр көп тизмегинде эң эле көп колдонулат. Кээде алардын тутуму өтө кеңейип, жаксыз сүйлөм сыяктуу белгилерге ээ болот. Мисалы: **Бирок өзүнүн сөзү менен айтканда**, Кыргызстан эң эле кашаңдык менен илгерилеп жатат («Эркинтоо»). Ал, **Айшанын сөзү менен айтканда**, адамдын этинен башканын баарын жеди (Ш.Садыбакасов). **НКВДнын төрагасынын сөзү менен айтканда**, жаман аристократтардай өтө эле сылык-сыпаа тергөөчү эмес, чыныгы тергөөчү отурду (Т.Адышева).

Бирок аталган түрмөктөрдү жансыз сүйлөм деп эсептөөгө болбойт. Алар түзүлүшү жагынан жаксыз сүйлөмгө окшош болгону менен өз алдынча речтик бирдик катары колдонулбайт. Өзөк сүйлөмдөгү берилген ой менен мурдагы айтылганды логикалык жактан байланыштырып, кошумча гана маани киргизет. Интонациялык жактан обочолонуп,

жыйынтыктоо, корутундулоо кызматын аткарат. Ал эми жаксыз сүйлөмдөр эки составдуу жана бир составдуу жактуу сүйлөмдөр сыяктуу эле толук предикативдүүлүккө ээ болуп, өз алдынча колдонулат. Андагы предикативдүүлүк баяндооч аркылуу уюшулат;

б) чакылдар менен шарттуу ыңгай этиштердин айкашынан түзүлөт: **Айта берсек**, мындай акылга сыйбаган көрүнүштөр бир топ эле (Т.Абдышева). **Айтып отурса**, ал тартпаган кордук жок (С.Өмүрбаев). **Карап көрсөк**, дүйнөдө 200-250 миллион түрк эли бар экен («Кыргыз маданияты»);

в) барыш жөндөмөдөгү сөз менен **эле** бөлүкчөсү же **келгенде** деген сөз айкашып да корутундулоо, жалпылоо мааниси берилет. Мисалы: 1. **Чындыгына келгенде**, бул жер эч кимге эчтемеси менен күнөөкөр эмес (Ч.Айтматов). 2. **Чынчынына келгенде**, анча-мынча эле айырмасы болбосо, Союздагы бардык республикалардын символдору бир калыптан чыккансып, окшош болуп турат («Кыргыз маданияты»). 3. **Чынында эле**, аскерге кеткен жигиттердин орду абышкалар жана аялдар менен толукталып жаткан (К.Каимов).

г) **Иши кылып, иши кылса** айкалыштары уюштурат: 1. Капкан салабы, же мылтык менен атабы, **иши кылып**, чыккан улакты да карышкырга алдырчу болбосун (А.Стамов). 2. **Иши кылып**, начальниктер келет, кетет, сен экөөбүз журтта кала беребиз (М.Байжиев). 3. Кыялынанбы, же түшүнөнбү, **иши кылса**, кандайдыр бир тумандуу дүйнө арасында тынымсыз каңгып жүргөнү жүргөн (Ш.Абдраманов).

Булар **кыскасы** деген кириңди сөз менен маанилеш.

5. Ырастоо, кубаттоо маанисиндеги кириңди түрмөктөр. Негизги сүйлөмдөгү ойдун талашсыздыгын, тууралыгын алдынала баса белгилөө максатында колдонулуучу кириңди түрмөктөр сүйлөшүү речинде да, жазма речте да арбын колдонулат. Алар төмөндөгүдөй түзүлүштө келет:

а) Табыш жөндөмөдөгү сөз менен **айтуу керек** деген тизмектен түзүлөт: **Чынын айтуу керек**, бу Кочкорго салыштырганда Кемин жакшы (Н.Байтемиров). **Ачыгын айтуу керек**, жогорку тараптан кабыл алынган айрым мыйзамдар да ишке тоскоол болууда («Советтик Кыргызстан»). **Калыстык сөздү айтуу керек**, илгерки замандарда чыгаан өнөрпоздорду

кор кылбай багуу үчүн камкордуктар көрүлчү тура (Ж.Мавлянов);

б) атоочтуктар менен **болобу, болбойт** деген көмөкчү этиштерден турган фразеологизмдер кириңди түрмөктөрдү түзөт: 1. **Калп айткан менен болобу**, мунуң бат токтолду (Н.Байтемиров). 2. **Калп айткан менен болбойт**, койчулугуң колду байлап коет экен (М.Мураталиев). 3. **Жашырган менен болбойт**, дале зыяны жок күндү каргадым (Н.Байтемиров);

в) ушундай эле айкалыштарды кереги эмне, не пайда деген компоненттер да түзөт: **Жашырып кереги эмне**, кыз куумайга түшүүгө кумар элем (Н.Байтемиров). **Жашырган менен не пайда**, кээ бирлери менен кармашкан күндөрүм да болгон (О.Орозбаев);

г) сейрек болсо да **керек, жок, жакшы** деген сөздөр толук маанилүү башка сөздөр менен айкашып ойду кубаттоо, ырастоо мааниси кошумчаланат: **Талаш жок**, кош палаталуу жаңы Жогорку Кеңештин алгачкы сессияларынын бири өкүмөттүн курамын кайрадан жаңыртууга арналат («Агым»). **Моюнга алган жакшы**, ал убакта биздин айылда жети гана коммунист бар эле (К.Жантөшев). **Моюнга алуу керек**, Омор Хаям аң-таң болуп эмне кыларын билбей калды (Г.Гулиа).

д) табыш жөндөмөдөгү сөз менен шарттуу же буйрук ыңгай этиштер айкашып келип, кириңди түрмөктү түзгөндө, ээси көмүскөдө калган эки тутумдуу же бир тутумдуу сүйлөм сыяктуу структурага ээ болот: **Чынын айтайын**, окуп өзүмчө ыраазы болуп кубанам да, кейийм да (А.Айтбаева). **Чынын айтсак**, бул ырларды окуп олтуруп, Касыке ыр жазууну токтотуп койбой, ошол бойдон жаза бергенде, кайсы акындан кем болмок («Ала-Тоо»). Бизде интеллигенция, **сөздүн ачыгын эле айтып коелу**, кордолуп келе жатат («Жаштык жарчысы»). **Ырасын айтайын**, ошондо Нооруздун айыпсыз айыпталып, күнөөсүз күнөөлөнүп жүргөнүн ойлогон да эмес экенмин («Мурас»).

Мисалдардан көрүнүп тургандай, бул сыяктуу кириңди түрмөктөр татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөм сымал түзүлүшкө ээ болгону менен алар өзек сүйлөм менен маанилик катыш түзө албайт. Өз алдынча речтик бирдик катары колдонулбайт, өзү жандап келген сүйлөмдөн обочолонуп айтылат да, ага кошумча маани киргизет, башкача айтканда, аны ырастайт, талашсыз чындык экендигинен кабар

берет. Алардын кээ бирлери орус тилиндеги айтылыштардан калькаланып пайда болгондугу билинип турат.

6. Эске түшүрүү, ойду топтоштуруу маанисиндеги кириңди түрмөктөр. Өзү тутумдашып келген өзөк сүйлөмдүн мурдагы сүйлөмдөгү ойду эске салуу, бириктирүү үчүн айтылып жаткандыгын билдирет. Мында **демекчи** деген сөз таяныч сөз катары кызмат кылат : **Айыл демекчи**, бул жерде иттер үрүп тызылдап турган чоң айылдын шааниси эч бир сезилбейт (А.Стамов). **Хемингвей демекчи**, чай ичип отуруп, оюм анын Африкадагы аңчылыгына кетти (А.Жакыпбеков «Улуу тоо»). **Акыйкат демекчи**, басма сөздү коомдун күзгүсүнө салыштырып жүрөбүз («Жаштык жарчысы»). Бул түрдөгү түрмөктөр эки сүйлөмдүн ортосундагы айтылган ойду бириктирүү максатында гана эмес, бүтүндөй бир айтылыш менен экинчи бир айтылыштын ортосунда да колдонулат. Сүйлөмдөгү мындай кызматы жагынан алар байламталарга да жакындашат.

7. Эскертүү, ажыратуу маанисиндеги кириңди түрмөктөр. Бул топтогу кириңди түрмөктөр өзөк сүйлөмдөгү айтылып жаткан ойдун негизгисине көңүл буруу, аны бөлүп көрсөтүү максатында колдонулат. Алар төмөндөгүдөй түзүлүштө келет:

а) түрмөктүн негизин жакчыл таандык формадагы атоочтуктар түзөт: **Менин алдын ала айтарым**, менин оюм өзүмүн гана жүрөгүмөн чыккан сөздөр, өзүмдүн гана бул китепке болгон көз карашым («Кыргыз адабияты»). **Дагы бир айтарым**, Түркия өңдүү ислам дини менен демократияны тең алып жүргөн дүйнөдө бир да өлкө жок («Кыргыз маданияты»). **Өзгөчө бөлүп белгилерим**, өздүк турак жайларды курууга бөлүнгөн жерлерде жагдай кубандырбайт («Советтик Кыргызстан»). **Менин айтайын дегеним**, ошол учурда мен ошондой жазсам, туура түшүнүлмөк да эмес (Ч.Айтматов);

б) түрмөктүн негизин **уучу** формадагы атоочтук жана **бир нерсе, бир жагдай, бир сөз** деген айкалыштар түзөт: **Бул жерде белгилей кетүүчү нерсе**, коллективдин саясий активдүүлүгү бизди кубандырды («Мугалимдер газетасы»). **Белгилей кетүүчү бир нерсе**, «Манасты» өткөн кылымдын ортосунда казактын улуу ойчулу Чокон Валиханов жазып алып, айрым саптарын орус тилине которгон («Кыргыз маданияты»). **Мында белгилей кетүүчү бир жагдай**, жолдун бардыгы эле акы төлөнүп пайдаланылбайт («Советтик Кыргызстан»). **Ушул**

жерде айтып кетүүчү бир сөз, ар кыл улуттагы сүрөтчү коллегаларым болгону менен, бүткүл дитим, кан-жаным жазуучу акындар тарапка тартылып турчу (К.Сактанов);

в) чакчыл этиштер менен биринчи жактагы **кой** деген этиш сөз айкашып келип, алдын ала эскертүү, көңүл бурдуруу маанисиндеги кириңди түрмөктөрдү түзөт: **Эскертип коелук** ошол күнү биз Базар-Коргон районуна жаңы эле келип түшкөнбүз («Чалкан»). **Айтып коеюн**, ал ун тиги эки бечаранын шыбагасы (З. Сооронбаева);

г) барыш, жатыш жөндөмөсүндөгү сөздөр менен бол, ал деген кызматчы этиштердин айкашуусу аркылуу да алдын ала эскертүү, көңүл бурдуруу маанисиндеги кириңди түрмөктөр түзүлөт: **Эсиңде болсун**, элди жакшылык менен тарбиялаган жакшы (Н. Байтемиров). **Көкүрөгүңө түйүп ал**, жөнөкөйлүк ар убак ийгиликке өбөлгө болот (А.Айтбаева). **Көңүлүңө алба го**, сенин бул кылыгың көбүнө жаккан жок (С.Өмүрбаев);

д) **мен** деген жактама ат атооч менен түрдүү формадагы этиштер айкашып келип да жогоркудай эле маанидеги кириңди түрмөктөр уюштурулат: **Мен ойлор элем**, мындай маселелер жер-жерлерде туура чечилет («Кыргыз Туусу»). **Мен ойлойм**, ар бир элдин өзүнө тиешелүү сыймыктана турган салт-санаасы болот (Кыргыз радиосу).

Бул топтогу кириңди түрмөктөр түзүлүшү боюнча бир жагынан эки баш мүчөсү тең катышкан эки составдуу сүйлөмгө окшошсо, экинчи жагынан төл жана бөтөн сөздүн тутумундагы төл сөзгө жакындашат. Бирок коммуникативдик кызматы боюнча алар татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөм боло албайт. Кошумча гана маалыматка ээ болгон обочолонгон түрмөккө жатат. Келип чыгышы, калыптанышы жагынан орус тилиндеги айтылыш менен байланышкан (Я думаю, не думается...).

8. Эрктик мамилеге байланыштуу кириңди түрмөктөр. Бул топтогу түрмөктөр өзөк сүйлөмдөгү ойго карата айтуучунун түрдүү мамилесин, эмоциясын билдирүү менен гана чектелбестен, өзүнөн мурунку айтылыш менен өзүнөн кийинки сүйлөмдөгү мазмунду логикалык жактан өз ара байланыштырат. Бирок бул түрмөктөрдүн биринчи функциясы негизги жетектөөчү функция болот да, кийинкиси көмөкчү гана орунда турат. Анткени кээде мурунку айтылыш менен эч кандай логикалык байланыш талап кылынбаса деле, өзүнөн

кийинки сүйлөмгө ар түрдүү эмоциялык кошумча маалымат киргизет. Алар төмөндөгүдөй түзүлүштө келет:

а) чыгыш жөндөмөдөгү сөздөр менен **кызыгы** деген кийинки сөз, **эң** бөлүкчөсү айкашып уюштурулат. Мисалы: 1. **Баарынан кызыгы**, бул айтканын буга чейин айтылбаган терең ой катарында саначу (К.Жусубалиев). 2. **Эң кызыгы**, ала күчүккө курулган үйдү бөдөнөлөр ээледи (Ш.Бейшеналиев). 3. **Андан да кызыгы**, Шарапаттын ат минип айылды эмес, тоону тоо, ойду ой дебей аралай чаап жүргөнү болду (У.Абдукаимов);

б) атооч жөндөмөдөгү сөздөр менен чакчылдардын айкашынан турат: **Кудай жалгап**, аскер тартибине кыйналбай эле көндүм (К.Каимов). **Абийир болуп**, окоп казуу жагынан кыйынмын (К.Каимов). **Кудай буйруп**, баатыр менен кууда-сөөк болсок, иш оңунан чыкты дей бер (А.Стамов);

в) барыш жөндөмөдөгү сөзгө **жараша**, **ылайык** деген кызматчы сөздөрдүн айкашуусу аркылуу түзүлөт: **Бактыга жараша**, энеси экөөнүн үйү оорукананын дал үстүндө болчу (О.Орозбаев). **Тилегибизге ылайык**, өз элибизге кайтуучу учур да келди (Н.Байтемиров);

г) айтылып жаткан ойду кубаттоо, ыраазы болуу маанисин билдирүү үчүн **жакшы жери**, **бакытка жараша** деген айкалыштар да колдонулат: **Бир жакшы жери**, курсак күндө кампайып турат (Н.Байтемиров). ... а баягы ойду аткарбастан, кийинки муунга өткөзүп бере беришет, **дагы алардын жакшы жери**, Чаекти унутпай тез-тез барып турушат (Кыргыз радиосу). **Жакшы жери**, үшүгөнүм өтүп, өр талашканда кайра күйүгүп тердеп чыктым (А.Жакыпбеков, «Улуу Тоо»). **Бакытка жараша**, апам бул жолу көзүнөн таруудай жаш чыгарган жок (Ч. Айтматов);

д) эгерде мындай түзүлүштөгү түрмөктөр иш-аракеттин белгилүү бир жактын пайдасына чечилгенин билгизсе, кээде өзөк сүйлөмдөгү мазмундун мурдагы айтылган сүйлөмгө карама-каршы келгендигин билдирет. Бул маанидеги түрмөктөрдө **тилекке каршы** деген айкаш активдүү роль ойнойт. Мисалы: **Тилекке каршы**, өз убагында иштелбей калган иш да болот (М.Тойбаев). Жемиш бөтөнчө чыкса да, **Ашымахундун тилегине каршы**, мурункудай жумушчулар табыла койгон жок (А.Токомбаев). **Баарынан жаманы**,

дүйнөдөгү нерселердин алкеч-чалкээштиги көңүлгө тийди (Ж.Мавлянов).

9. **Сунуш, өбөлгө маанисиндеги киринди түрмөктөр.**

Бул түрмөктөр айтылып жаткан ойдун ишке ашырылышы үчүн башка бирөөлөрдүн сунушу, демилгеси көмөкчү болгондугун билдирет. Анын тутумунда **боюнча, менен** деген кызматчы сөздөр катышат: **Жалпыга маалим убада боюнча**, Жаннат бул жигитке тийүүгө макул болду («Кыргыз эл жомоктору»). **Абыкемдин акылы боюнча**, төртөөбүз тең атка миндик («Кыргыз Туусу»). **Апасынын айтуусу менен**, Бугу мына мындай кат жазды (Ш.Садыбакасов). **Директордун өтүнүчү боюнча**, мени мында ээрчитип келгенин Акбаралы түшүндүрүп, аялы менен мени тааныштырды (К.Жантөшев).

10. Адат, көнүмүш маанисиндеги киринди түрмөктөр. Негизги сүйлөмдөгү айтылуучу ойдун көнүмүшкө, салтка айланып калгандыгын билдирүү үчүн колдонулуучу мындай түрмөктөрдө да **боюнча** деген кызматчы сөз активдүү роль ойнойт: **Бул жердеги салт боюнча**, маанилүү окуяларды белгилөө шаан-шөкөтүндө уруулук байланыш эми сезилерлик бошонгон («Ала-Тоо»). **Мурдагы адаты боюнча**, кээде окуу залына барат да, китеп алып, бетине жазып коет (Ш.Абдыраманов). **Эски өнөкөтү боюнча**, Жалалды чар учкандай сабады (Ш.Абдыраманов).

11. Бышыктоо, бекемдөө маанисиндеги киринди түрмөктөр. Өзөк сүйлөмдө айтылып жаткан ойду факты аркылуу бекемдөө, бышыктоо үчүн колдонулуп, кеп чөйрөсүнүн дээрлик бардык түрлөрүндө кездешүүчү мындай киринди түрмөктөр төмөндөгүдөй түзүлүштө келет:

а) атооч жөндөмөдөгү сөз менен **айткандай** деген этиштин айкашынан турат: **Ч.Айтматов өзү айткандай**, бул жаңы жанр, жаңы чыгарма деле эмес («Советтик Кыргызстан»). Заманында акын **Молдо Кылыч акебиз айткандай**, бул Чүйдүн башы Кеминде эмне гана окуялар болбогон (С. Сасыкбаев). Дүйнө деген, **кыргыздар айткандай**, алтын баш аман болсо, табылат (А.Жакыпбеков, «Улуу тоо»);

б) атооч жөндөмөдөгү сөз менен –дай мүчөлүү ар түрдүү атоочтуктардан түзүлөт: **Өзүңөр байкагандай**, бул биздин элдегидей этникалык түзүлүш эмес, территориялык гана бөлүнүш болгон («Кыргыз маданияты»). Уккандар **күбө болгондой**, Сагымбай Сейтекти өзгөчө толкунданып, берилип

айтчу («Асаба»). Көп жылдык **тажрыйба көрсөткөндөй**, атайын ойлонуу сабактары аз (В.А.Сухомлинский).

Бул топтогу киринди түрмөктөр баш мүчөлөрдүн экөө тең катышып, эки составдуу сүйлөм сыяктуу түзүлүштө келгени менен, аларды сүйлөм катары эсептөө мүмкүн эмес. Анткени алар баш мүчөлөрдүн түгөлдүгүнө карабастан, өз алдынча туруп аяктаган, бүткөн ойду билдире албайт. Бул түрмөктөрдү башка бир жеткилең сүйлөмдөргө өткөзүп трансформациялоого да мүмкүн эмес;

в) кыйыр жөндөмөдөгү сөздөр менен –дай мүчөлүү атоочтуктардан түзүлөт: *Тиги **катта жазылгандай**, бирөөлөр аны Тажикстанга өтүптөр дешсе, дагы бирөөлөр Чаткал тоолорунда жүрөт дешти (С.Өмүрбаев). Анализдөө ишинен улам **белгилүү болгондой**, облусубуздагы элүүдөн ашуун колхоз-совхоздордун саналуу гана бөлүгү өзүн-өзү тамактандырып кетүүгө жарамдуу экен («Советтик Кыргызстан»).* Басма **сөздөрдө билдирилгендей**, Чүй облусунда жаңы эки газета чыгаруу жөнүндө чечим кабыл алында («Кыргыз туусу»).

12. Байланыштыруу, бириктирүү маанисиндеги киринди түрмөктөр. Бул топтогу киринди түрмөктөр мурда берилген сүйлөмдөгү же айтымдагы ойду кийинки сүйлөм менен байланыштырууда колдонулат. Өзү жыйынтыктоочу сүйлөмдүн тутумунда кала берет. Алар төмөндөгүдөй түзүлөштө уюштурулат:

а) түрдүү маанидеги жана формадагы тактоочтор менен **айткандай, белгилегендей, билдиргендей** сыяктуу сөздөр менен айкашып түзүлөт: Мисалы: 1. **Жогоруда айтылгандай**, генийди көбүнесе талант эмес, талбаган эмгек жаратат (К.Сактанов). 2. **Жогоруда эскерткендей**, уяң жүндүү ак койлордон тоо жериндеги суукка байымы жок келет (Ш.Абдыраманов). 3. **Мурда билдиргендей**, Фрунзеде комсомолдун XXIII съезди болуп өттү («Советтик Кыргызстан»);

б) жактама ат атоочтор менен **калса, үстүнө** деген сөздөрдүн айкашынан түзүлөт. Мисалы: 1. **Анан калса**, кээде ойлоп отуруп динчил кишилерге ачуум келет (Н.Байтемиров). 2. **Андан калса**, сиз байдын кызы болосуз (Ш.Абдраманов). 3. Анын үстүнө, айдоо жерлери да алардыкына караганда арбын (Ө.Даникеев). 4. Анын үстүнө, аны кыл, муну кыл, айт-уйт дээрден чочулап турам (Б.Жакиев).

13. Нааразылык, каршылык маанисиндеги киринди түрмөктөр. Өзүнөн мурдагы сүйлөм менен маанилик жактан байланышпай, негизги сүйлөмдөгү ойго кошумча нааразылык, каршылык билдирүү максатында колдонулган мындай түрмөктөр төмөндөгүдөй түзүлүштө келет:

а) табыш жөндөмөдөгү атооч сөздөр менен **көр, кара** деген буйрук ыңгай этиштердин тутумунан турат: **Муну кара**, туура сөз айтса, тырышпаган жери тырыша түшөт (Б.Жакиев). **Көрчү муну**, бардык жагынан ошондой болгусу бар (О.Орозбаев). **Муну көрбөйсүңбү**, биздин ал ишке тиешибиз жок туура (С.Өмүрбаев).

Мындай түрмөктөр экинчи жактагы ээ көмүскөдө калган сыяктуу же белгилүү жактуу бир тутумдуу сүйлөм сыяктуу түзүлүштө келет. Бирок алар эч кайсы сүйлөмдүн өз алдынча түрү боло албайт. Аткарган кызматы боюнча киринди сөздөрдөн кескин айырмаланбайт.

Ушундай эле түзүлүштөгү киринди түрмөктөр кээде нааразылыкты, терс мамилени билдирбестен, тескерисинче, ыраазы болууну, кубаттоону кошумчалайт: Бакытты карачы, колунан эмнелер келбейт (Оозеки кептен). Көрдүңбү буларды, беш күн болбой оюн салып жүрүшөт (Ч.Айтматов). Берметти кара, эч ким чырдашпайт («Мурас»).

Бул киринди түрмөктөр негизги сүйлөмгө кошумча маани киргизүү менен бир типтеги сүйлөмдөрдүн зарыл компонентине да айланып калган. Анткени түрмөктөгү табыш жөндөмөдөгү сөз негизги сүйлөмдө айтылбаган субъект жөнүндө тийиштүү маалымат берет.

б) табыш жөндөмөдөгү сөз менен **кой, коелу, мындай коелу** сыяктуу этиш сөздөр айкашып келет: **Өзүн мындай коелу**, анын айынан ушул үйдөгүлөр бүт жок болушу мүмкүн эле (О.Орозбаев). **Башкасын кой**, мурдагы жылы Түштүктө бухгалтер досум бар, ошяктан өткөрөлү деп аякка сүйрөдүң (М.Тойбаев). **Аларга каралашканды мындай кой**, тоодой арка кылышта турбайбы (Ш.Садыбакасов);

в) табыш жөндөмөдөгү сөз менен **айт** этиши айкашып түзүлөт: **Эмнесин айтайын**, колумдан бүркүт учурдум (У.Абдукаимов). **Кайсы бирин айтайын**, анын өзү узун сабак («КА»). **Кайсынысын айтасың**, бизге көрсөтпөгөн дагы кандай кордугу калды (К.Жантөшев).

Бул топтогу кириңди түрмөктөр өзүнөн мурдагы сүйлөм менен өзүнөн кийинки сүйлөмдү маанилик жактан бириктирүү, байланыштыруу кызматын да аткарат.

14. Күчөтүү, жогорулатуу маанисиндеги кириңди түрмөктөр. Мурдагы сүйлөмдөгү айтылган ойду күчөтүү, жогорулатуу максатында колдонулуучу жана кийинки сүйлөмдү актуалдаштыруучу кириңди түрмөктөр төмөндөгүдөй түзүлүштө келет:

а) жактама жана ат атоочтор менен **де, эле, бекен** бөлүкчөлөрү айкашып келет. Мисалы: 1. **Ал эле дейсиңби**, какшып калгырдын эмчеги кара желин экен, сүт чыкпайт (Н.Байтемиров). 2. Ошол эле дейсиңби, күрөө тамырлары көп чыкты (С.Өмүрбаев). Ошол эле бекен, бүтүндөй бир айылдын мүшкүлү сага байланыштуу (К.Каимов);

б) атооч, барыш, табыш жөндөмөдөгү атооч сөздөр менен **түгүл, турсун, турбай** деген көмөкчү сөздөрдүн айкашынан уюшулат. Мисалы: 1. Чынар чынында, жамбашыңдын астында жатат кырсык, ичкен ашың да, баскан жолуң да, **ал түгүл**, төшөгүңдө болот кырсык (Н.Байтемиров). 2. **Мага түгүл**, көп мусулманга жаккан жок бул кылыгың (Т.Касымбеков).

3. –Автомобилди көрө элек белең? –деди келин.

-**Көрмөк турсун**, андай неме бар экенин уккан да эмесмин (А.Убукеев). 4. Мындай бааны таптакыр күтпөгөн, **күтмөк тургай**, башка бирөөнүн башына келип калышын да түк оюна албаган неме (Ш.Абдыраманов).

Эгерде мындай түрмөктөр катышкан сүйлөмдөрдө бир өңчөй мүчөлөр катышып турса, же бир нече сүйлөмдөр удаалаш келсе градациянын өзгөчө түрү пайда болуп, стилистикалык өзгөчө боек берилет;

в) табыш жөндөмөдөгү сөз менен **айтпаганда** деген сөздүн айкашынан уюштурулат. Мисалы: 1. **Башкасын айтпаганда**, жалаң малы он эки болуштан жыйналган (М.Элебаев). 2. Дүкөн, **ашканаларын айтпаганда** да, көңүлгө түнөтчү эң сонун сабактары бар экен («Советтик Кыргызстан»). 3. **Башкасын айтып не**, ушул биздин райондо айдоо аянты он миң тешеден ашуун кеңейет экен (Ө.Даникеев).

15. Тыңдоочунун көңүлүн буруу максатында колдонулуучу кириңди түрмөктөр. Буларды эки топко бөлүп кароого болот:

а) мурдагы сүйлөмдөгү ойдон бөлүп, кийинки сүйлөмдөгү ойдун маанилүү экендигин билдирүү үчүн колдонулуучу .

киринди түрмөктөргө андан көрө, андан көрөкчө айкалыштары кирет: 1. *Андан көрө, биротоло ошолорду бүтүрүп алып, анан баштайлы* (Ө.Даникеев). 2. *Андан көрө, ушу бойдон эле биз менен кошо жүр* (С.Сасыкбаев). 3. *Андан көрөк, ушерден тосуп, өзү чапкан чыйырга түшүрүп, өзү тапкан бетке баштап барганың оң* (Ш.Бейшеналиев).

б) мурдагы сүйлөм менен байланышы жок, башкалардын көңүлүн бурдуруу үчүн тике колдонулуучу кириңди түрмөккө **кана эмесе** айкалышы кирет. Бул түрмөк **кана** деген көмөкчү сөздүн кошулушу менен кескин айтылган кошумча ойду билдирип калат: 1. *Кана эмесе, жолго камына берели* (С.Өмүрбаев). 2. *Кана эмесе, Качыке эртеңкиге чейин коштошолу* (У.Абдукаимов).

Бул сыяктуу айкалыштар кыргыз тил илиминде эч кайсы сөз түркүмүнө кошулган эмес. Биздин окубузча сүйлөм менен байланышы боюнча да, модалдык маани кошумчалашы боюнча да алар кириңди түрмөктөрдүн тобуна кирет.

16. Аргасыздыкты, мажбур болгондукту билдирүүчү кириңди түрмөктөргө *арга канча, айла канча, айла барбы* сыяктуу айкалыштар кирет: 1. *Арга канча, башта айтпаган сөздөрдү айтып калдык* (Б.Жакиев). 2. *Бирок, айла канча, силерге көбүрөөк иштөөгө туура келет* (Ш.Абдыраманов). 3. *Айла барбы, бардыгына чыдап жүрүшөт да* (А.Айтбаева).

17. Мурда берилген ойго караганда кийинки сүйлөмдө берилген ойдун маанилүүлүгүн баса белгилөө үчүн колдонулуучу кириңди түрмөктөр төмөндөгүдөй түзүлүштө келет:

а) чыгыш жөндөмөдөгү сөздүн *кийин, мурда* деген тактоочтун айкалышынан, эң белүкчөсүнүн катышуусунан уюшулат: 1. *Ал көлгө келгенде, баарынан мурда, ушул сары санаадан качууну алдына биринчи максат кылып койгон* (К.Каимов). 2. *Эң башкысы, аял, анын үй-бүлө турмуштагы орду тууралуу менен түшүнүгүм таптакыр башка* (Ш.Абдраманов). 3. *Эң оболу, тазалыкты сактоону унутпашыбыз керек* (Сүйлөшүү кебинен);

б) куру, жок сөздөрү дегенде этиши менен айкашып уюштурулат: 1. *Бултуке жайлоосундагы малчыларга киши чаптырып, эң кур дегенде, бир-экисин чөп чабышка салыш керек* (А.Стамов). 2. *Жок дегенде, береги иницдин келечегин*

ойлосоңчу (Б.Жакиев). 3. Куру дегенде, азыноолак азык-оокат жөнөтүп турабыз (З.Сооронбаева);

в) түрдүү сөздөргө болсо этишинин айкашуусунан уюшулат: 1. Керек болсо, өкмөт менен партиянын чечимин да куп эпчилдик менен өз кызыкчылыгына пайдалануудан тартынбайт (К.Бобулов). 2. Көп болсо, аз жылдык улуулугуңар, кой бакканга көнүмүшүңөр артыктыр (Ш.Бешеналиев). 3. Керек болсо, бул кабарды сизден мурда укканбыз (М.Тойбаев).

Бирок жогорудагыдай түзүлүштөгү киринди түрмөктөрдө нааразылык, күчөтүү маанилери да азыноолак кошумчаланып турат.

18. Өзүн-өзү же башка бирөөлөрдү жубатыш, ыраазылык билдирүү маанисин берүү үчүн тангыч ат атоочтор менен эмес көмөкчү сөзү айкашып келет. Мисалы: 1. Эчтеме эмес, азыр андай болсо, эртөң деле көрүшөбүз (М.Тойбаев). 2. Эч нерсе эмес, бара-бара баарын үйрөнөсүң (Ш.Абдыраманов). 3. Эч нерсе эмес, алдыда али көптөгөн иш бар (Ч.Айтматов).

19. Тобокелдикти, кенебестикти, жек көрүүнү билдирүүчү киринди түрмөккө атасынын көрү деген айкалыш кирет: 1. Атасынын көрү, дуулдаймын, ичем, кийем дөөлөтүмдүн барында (М.Элебаев). 2. Атасынын көрү, бир баш менден болсун (Ө.Даникеев). 3. Атасынын көрү, кетсе кеткени, жол-жолдо самсып жүрүп, акыры бир жерде ачтан тыраят да (Ч.Айтматов). 4. Атасынын көрү, кызматты түбөлүккө мойнуна тагып алган киши бар бекен (М.Тойбаев). 5. Атасынын көрү, томояктын койнундагы котур ташы кете элек экен (Т.Сыдыкбеков).

Бул айкалыш кыргыз тил илиминде эч кайсы сөз түркүмүнө кошулган эмес. Сырдык сөз менен модалдык сөздүн аралыгында тургандай ой калтырат. Чынында, сырдык сөздөрдүн адамдарга же айбандарга карата айтылышы негизги орунга коюлат. Ал эми атасынын көрү айкалышы бардык заттарга адрестелип айтыла берет, толук маанилүү сөздөрдүн айкашынан турат. Бул жагынан фразеологиялык айкалышка жакындайт. Бирок алар сыяктуу тиги же бул сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарбайт. Ошондуктан аны киринди түрмөк деп атоого туура келет. Кыскасы, модалдык, сырдык сөздөр, бөлүкчөлөрдүн чеги да тактоону талап кылуучу маселе.

Татаалдашкан сүйлөмдөрдү түзүүчү компоненттер семантика-структуралык табияты боюнча да, мүчөлүк милдет аткаруу жагынан да өзүнө тиешелүү өзгөчөлүктөргө ээ. Алардын айрымдары негизги сүйлөм менен туташ абалда келеби, же обочолонуп келеби мүчөлүк милдет аткарса, айрымдары сүйлөм менен грамматикалык байланыш түзө албаса да, маанилик карым-катышта болуп, ага түрдүү кошумча маалымат киргизет. Ал эми үчүнчү бир тобу багыныңкы сүйлөм сыяктуу түзүлүшкө, интонацияга ээ болуп, маалымдоо жагынан алда канча айырмаланат. Мына ошондой түрдүү табиятына жараша татаалдашкан сүйлөмдөрдүн биринчи тобуна бир өңчөй, түшүндүрмө, кыстырынды мүчөлүү сүйлөмдөрдү киргизет.

Ошондуктан профессор Ы. Жакыпов бир өңчөй мүчөнүн өзүнө ылайыктуу объектиси бар экендигине шек кылууга болбойт» - деп, ага атайын кайрылуу зарылдыгын белгилейт¹.

Синтаксис илиминде бир өңчөй мүчөлөрдүн статусу, алардын сүйлөмдөгү орду жөнүндөгү маселе узак мезгилдер бою талаш-тартыштарды пайда кылып келген жана бүгүнкү күндө да кызыгууну пайда кылуучу жактары арбын. Маселен, бир өңчөй мүчөлөр тилибизде байыртан эле жашап келгенби, же синтаксистик трансформациянын натыйжасында кийинчерээк калыптанышканбы? Бир өңчөй мүчөлөр менен окшош функцияда келген бир өңчөй эмес мүчөлөр кандайча айырмаланат? Алар жөнөкөй сүйлөмдү татаалдаштыруучу касиетке ээби, же жокпу? деген сыяктуу орчундуу суроолорго түркологиялык адабияттардан бир жактуу жооп таба албайбыз.

Орус тили боюнча алгачкы адабияттарда бир өңчөй мүчөлүү сүйлөмдөр бириккен сүйлөмдөр деп аталып, алардын пайда болушун кошмо сүйлөмдөр менен байланышта карашкан². Окумуштуулардын ою боюнча, тарыхый узак

¹ Жакыпов Ы. Азыркы кыргыз тилинин жөнөкөй сүйлөмүнүн синтаксиси – Фрунзе: Кыргызокуупедмамбас, 1958, 196-бет

² Востоков А.Х. Аталган эмгеги (1835), 114-115-беттер; Греч Н.И. Аталган эмгеги (1834), 369-бет; Давыдов М.М. Аталган эмгеги (1959), 237-бет; Овсяннико-Куликовский Д.Н. Синтаксис русского языка. –СПб, 1912. –с. 270-271

мезгил ичинде кошмо сүйлөмдүн тутумундагы окшош түзүлүштөгү жөнөкөй сүйлөмдөр трансформациялануунун натыйжасында кыскарып, бир өңчөй мүчөлөр пайда болгон.

Кийинчерээк А.М.Пешковский сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрүнүн пайда болуусу жөнүндөгү мурдагы көз карашка каршы туруп, алар бириккен сүйлөмдөн тышкары эле өз алдынча эзелтен жашап келген деген пикирин айткан. Бирок окумуштуу бир эле учурда бир өңчөй мүчө деген терминди алгачкы болуп колдонсо да, бириккен сүйлөм деген терминди да пайдаланган. Эгерде сүйлөм мүчөлөрү грамматикалык маанилерин өзгөртпөй, байламталар аркылуу байланышса, бириккен сүйлөм деп атаган¹.

А.А.Шахматов бир өңчөй мүчөлөрдү «бириккен ээ», «бириккен баяндооч» деп атаса да, аларды бир нече сүйлөмдөрдүн кайра түзүлүшүнөн пайда болгондугуна каршы турган. Бир өңчөй мүчөлөр өзүнө тиешелүү синтаксистик функцияга, морфологиялык көрсөткүчкө ээ эместигин эске алып, «бириккен сүйлөм» деген терминди алар үчүн ыңгайсыз деп эсептеген².

Бир өңчөй мүчөлөр А.Г.Руднев тарабынан ар тараптуу каралып, тилдик фактылардын негизинде өз алдынча бөлүнүп, өзгөчө синтаксистик категорияга кошулган жана синтаксистик башка баскычта турган категориялар менен карым-катышы деталдуу анализденген³. Мына ошондон баштап сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрү туруктуу түрдө өзүнчө статуска ээ болду.

Түркологиялык изилдөөлөрдүн кайсыл тармагын албайлы, мурунку кездерде орус лингвисттеринин илимий жоболоруна таянуу менен жыйынтык чыгарылып келген. Ошол сыяктуу эле бир өңчөй мүчөлөрдүн семантика-грамматикалык табияты жөнүндөгү маселе да түркологияда орус тил илиминин традицияларынын негизинде мүнөздөлгөн.

Г.Ибрагимов, М. Гелдиев, Г. Алпаровдордун грамматикаларында бир өңчөй мүчөлөр уюшма сүйлөм же бириккен сүйлөм деп аталып, мындай мүчөлөрдүн келип

¹ Пешковский А.М. Аталга эмгеги (1956), 445-бет

² Шахматов А.А. Аталган эмгеги (1941), 235-бет

³ Руднев А.Г. Аталган эмгеги (1959), 153-бет

чыгыш тегин толук маанилүү сүйлөмдөрдүн кыскаруусу менен байланыштырышкан¹.

Ал эми Н.А.Баскаков, А.Н.Кононов, М.Б. Балакаев, М.З. Закиев сыяктуу түркологдор синтаксистик бул категорияны бир өңчөй мүчө деп аташып, алардын табиятын жөнөкөй сүйлөмдүн чегинде кароо керектигин белгилешкен². Чынында, сүйлөмдүн бардыгы эле бир өңчөй мүчөлөрдүн пайда болушу кошмок сүйлөмдөрдүн кыскаруусунун натыйжасы эмес. Алар да тилибиздеги байыркы категория болот. Изилдөөчүлөрдүн пикирине караганда, байыркы түрк жазма эстеликтеринде бир өңчөй мүчөлөр кеңири кездешет. Бирок азыркы кездеги бир өңчөй мүчөлөрдүн айырмачылыгы алар татаал түзүлүштө эмес, жөнөкөй түзүлүштө колдонулган жана морфологиялык жактан эң акыркы сөз гана камсыз болбостон, ар бири тиешелүү формаларга салынган.

Демек, жөнөкөй түзүлүштөгү бир өңчөй мүчөлөрдүн пайда болуш тегин кошмо сүйлөмдөрдүн трансформацияланышына байланыштыруу мүмкүн эмес. Бир өңчөй нерсе, көрүнүш, кубулуш бар жерде аны туюнткан бир өңчөй категория да болууга тийиш. Ал эми жайылмалуу бир өңчөй мүчөлөр, балким, адамдын ойлоо ишмердигинин өсүп-өнүгүшүнө байланыштуу кийинчерээк калыптанган болушу мүмкүн.

Н.К.Дмитриевдин эмгектеринде сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрү деп сүйлөмдө аткарган кызматы боюнча да, маани-маңызы боюнча да бирдей келген мүчөлөр эсептелет да, бир эле баяндоочтун бир нече ээге, бир эле ээнин бир нече баяндоочко, бир нече толуктоочтун жана бышыктоочтун бир этишке, бир нече аныктоочтун бир гана аныкталгычка тиешелүү болуп келери көрсөтүлгөн³.

А.Н. Кононов бир өңчөй мүчөлөрдүн грамматикалык жактан өз ара байланышуу жолдору, интонациясы жөнүндө

¹ Ибрагимов Г. Татарская грамматика: синтаксис. —Казань: А.Г.Хасани, 1911- с. 18; Гелдиев М., Алпаров Г. Түркмөн тилинин грамматикасы — Ашхабат, 1929

² Зайдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. —Алмата, 1971 —с.258-259

³ Дмитриев Н.К. Аталган эмгеги (1962), 383-бет

кеңири токтолуп, аларга тиешелүү өзгөчөлүктөр тууралуу баалуу пикирлерди айткан¹.

Бир өңчөй мүчөлөр илимий жана нормативдик грамматикалардан тышкары түрк тилдеринин көбүндө өз алдынча монографиялык изилдөөлөргө да алынган. Ал изилдөөлөрдө бир өңчөй мүчөлөрдүн синтаксистик кызматы, сүйлөмдөгү орду, интонациясы жана грамматикалык формасы сыяктуу маселелери негизги орунга коюлуп, бир өңчөй мүчөлөрдү башка синтаксистик категориялардан айырмалоочу негизги критерийлер аныкталган. Андай критерийлер катарында төмөндөгүлөрдү белгилешет: 1) синтаксистик жактан бирдей кызмат аткарышат; 2) ар убак байланыштыргыч байламта же интонация аркылуу байланышуусу; бардыгынын бир гана сүйлөм мүчөсү менен байланыш түзүп, анын маанилик жактан кеңейтиши; 3) бирдей суроого жооп бериши; 4) бирдей грамматикалык формага ээ болушу; 5) бир сөз түркүмүнө тиешелүү болушу².

Белгиленип кеткен критерийлердин ичинен кайсылар жетектөөчү, негизги критерий боло алат деген суроодо бирдиктүү пикир жок. Биздин оюбузча, бир өңчөй мүчөлөргө мүнөздүү белгилерди аныктоо үчүн мындай суроонун коюлушу чечүүчү мааниге ээ боло албайт. Аталган белгилердин бардыгынын өзүнө тиешелүү ролу бар.

Ошондой эле бир өңчөй мүчөлөрдүн грамматикалык-семантикалык жана стилистикалык табияты дээрлик көпчүлүк түркологиялык адабияттарда кеңири сыпатталганы менен, алардын жөнөкөй сүйлөмдөрдү татаалдаштыруучу касиети жөнүндө жеткиликтүү сөз боло элек. Түркологиялык адабияттардын басымдуу көбүндө бир өңчөй мүчөлөр

¹ Кононов А.Н. Аталган эмгеги (1956), 430-бет

² Исмаилов И. Однородные члены предложения в огузской группе тюркских языков: Автореф. дис ... канд. филол. наук – Баку, 1985. – с.8

Кязимова С.И. Расширение простого предложения однородными членами в современном азербайджанском языке: Автореф. дис ... канд. Филол. наук, – Баку, 1984. – с.6

Шихиева О. Функционирование однородных членов предложения в туркменском литературном языке автореф. дис ... канд. филол. наук. – Ашхабат, 1993 – с.9

сүйлөмдү татаалдаштыруучу компонент катары эсептелсе¹, айрымдарында, тескерисинче, татаалдашкан сүйлөмдөрдүн чегинде каралбайт².

К.М.Есенов бир өңчөй мүчөлөрдүн сүйлөмдү татаалдаштыруучу касиетине карата башкача мамиле жасайт. Анын ою боюнча сүйлөмдү традициялык бир өңчөй мүчөлөр эмес, обочолонуп келген баяндоочтор гана татаалдаштыра алат. Ошондуктан «сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрү» деген түшүнүк менен «бир өңчөй мүчөлүү сүйлөм» деген түшүнүктү айырмалап кароо керек. Татаалдашкан сүйлөмдү сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрү эмес, бир өңчөй мүчөлүү сүйлөмдөр түзөт». Окумуштуу мисалга келтирген сүйлөмгө көңүл буруп көрөлү: **сиздер кажыбас кайратыңыздар менен эмгек кылып, чоң абийирге, ийгиликке ээ болдуңуздар**³.

Биздин оюбузча, берилген сүйлөмдөгү баяндоочторду бир өңчөй деп эсептөөгө мүмкүн эмес. Анткени ээ эки баяндоочко тең тиешелүү болгону менен, биринчи бөлүк (кажыбас кайратыңыздар менен эмгек кылып) себепти, экинчи бөлүк (ийгиликтерге ээ болдуңуздар) натыйжаны билдирип, түрдүү түзүлүштө келди. Ал эми чоң абийирге, ийгиликке деген бөлүктө бир өңчөй толуктооч экендиги талаш туудурбайт. Бирок автор бул бир өңчөй толуктоочторду эмес, баяндоочторду жөнөкөй сүйлөмдү татаалдаштыруучу компонент катары караган. Кантсе да багынычтуу татаал сүйлөмдөрдүн түзүлүшү тереңирээк изилдөөнү талап кылбай койбойт. Ансыз жогорку мисалга келтирилген сүйлөмдүн биринчи компонентин чакчыл түрмөк деп эсептөөчүлөр да, багыныңкы сүйлөм деп эсептөөчүлөр да туура көз караштарынан кайтпашы мүмкүн.

Сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрү грамматикалык жактан өз ара тең укукта келип, кайсы бир баш мүчө менен предикативдик катыш түзбөш керек. Алар кандай структурада келбесин, сүйлөмгө кошумча маани киргизбейт койбойт. Ушул жерде Л.К.Дмитриеванын төмөндөгү пикирин келтирсек

¹ Давлетов М. Аталган эмгеги (1989), 24-бет. Жапаров А. Аталган эмгеги (1992), 154-бет. Давлетов М. Аталган эмгеги (1989), 24-бет. Жапаров А. Аталган эмгеги (1992), 154-бет.

² Өзбек тилинин аталган грамматикасы (1976), 202-бет. Тойчубекова Б., Мураталиев М. Аталган эмгек (1987), 104-бет

³ Есенов К.М. Аталган эмгеги (1974), 57-62-бет

артыкбаш болбойт: «Вторичное предикационное расчленение при однородности может носить имплицитный характер, но может быть и эксплицировано. Экспликация вторичного предикационного расчленения зависит от взаимодействия категории однородности с конструктивно-синтаксической и семантико-синтаксической организацией предложения»¹.

Автор бир өңөй мүчөлөрдүн да кошумча же экинчи предикацияга ээ экендигин белгилөө менен бирге, баш мүчөлөрдөгү экинчиленген предикацияны экспликативдик деп тактайт. Бир өңөй мүчөлөрдүн мындай касиети түрк тилдерине да тиешелүү экендиги талашсыз. Бул үчүн бир өңөй мүчөлөр катышкан сүйлөм менен бир өңөй мүчөлөр катышпаган сүйлөмдөрдү өз ара карама-каршы коюу жетиштүүлүк кылат. Мындан тышкары, бир өңөй мүчөлөрдүн грамматикалык түзүлүшү да белгилүү мааниге ээ. Эгерде бир өңөй мүчөлөр жалаң формада, башкача айтканда, толук маанилүү бир гана сөздөн турса, жөнөкөй сүйлөмдүн татаалдашуусу төмөнкү баскычта болот. Мисалы: Базар-Коргондон үч атчан чыкты: Асан Болотов, **Анарбай, баягы Матвеев, анан милиционер** (С.Өмүрбаев). Арийне, бала салмагын сезген азоо **кайрадан чыйралат, кайрадан чимирилет, онтолот, туйлайт** (Т.Сыдыкбеков). Байдан акысын ала албаган **жылкычы да**, эринен камчы жеген **катын да**, бирөөдөн насыясын өндүрө албай жүргөн **бечара да** азыр арызданып Бүбүштүн алдына келет (Т.Сыдыкбеков).

Келтирилген үч сүйлөмдөгү бир өңөй мүчөлөр сүйлөмдү татаалдаштыруу функциясы боюнча бирдей баскычта эмес. Биринчиси – жалаң бир өңөй мүчөлөр, экинчиси – аралаш бир өңөй мүчөлөр, үчүнчүсү – жайылма бир өңөй мүчөлөр. Жалаң бир өңөй мүчөлөр башка бир мүчөлөр аркылуу кошумча маалыматтар менен коштолбойт. Ар бири толук маанилүү бир гана сөздөн турат. Аралаш бир өңөй мүчөлөрдүн бир бөлүгү жеке сөздөн болсо, калган бөлүгү сөздөрдүн айкашынан түзүлөт. Ал эми жайылмалуу бир өңөй мүчөлөр түрдүү синтаксистик түрмөк болуп келет, же синтаксистик түрмөк аркылуу семантикалык жактан кеңейип келет.

¹ Дмитриева Л.К. Осложняющие категории и осложнение предложения в русском литературном языке: Автореф. дис ... докт. Филол. наук. –Л., 1981. –с.10

Кыскасы, бир өңчөй мүчөлөр жалаң түзүлүштө келеби, жайылма түзүлүштө келеби, жөнөкөй сүйлөмдү татаалдаштыруу касиетине ээ болбой койбойт. Жөнөкөй сүйлөмдөр түрдүү синтаксистик каражаттар аркылуу татаалдашып келиши мүмкүн, алардын ичинен бир өңчөй мүчөлөр өзгөчө орунга ээ. Алар тилибизде башка татаалдаштыруучу компоненттерге караганда басымдуулук кылат¹ деген пикирди кубаттай коюу мүмкүн эмес.

Бир өңчөй мүчөлөр кээ бир белгилери боюнча бир өңчөй эмес аныктоочторго жана кайталанган конструкцияларга окшош абалда кездешиши мүмкүн. Алардын окшош жана айырмалуу белгилерине изилдөөбүздүн тиешелүү жеринде сөз болот. Анткени бул маселелердин бири бир өңчөй аныктооч менен, экинчиси бир өңчөй баяндооч менен байланышкан.

Бир өңчөй мүчөлөр кандай түзүлүштө, кандай формада келбесин, сүйлөмдүн кайсы бир мүчөсү менен синтаксистик байланышта турат. Андай байланышты интонация жана багындырбас байламталар ишке ашырат. Окумуштуулардын пикирине караганда, сүйлөм мүчөлөрүн жана сүйлөмдөрдү өз ара байланыштыруу каражаты катары эң алгач интонация болгон² да, байламталар толук маанилүү сөздөрдөн кийинчерээк калыптанган³. Байланыштыруучу каражаттардын кайсы түрү болбосун синтаксистик конструкциялардын ортосундагы ар кандай катышты билдирет.

Профессор А.Жапаров бир өңчөй мүчөлөр байламталар аркылуу байланышабы, же байламтасыз эле байланышабы аларга ар убак санак интонация тиешелүү экенин белгилеген. Ал минтип жазат: «Санак интонация бир өңчөй мүчөлөрдүн арасында бир кылдуу, бир калыптагы тондо, үн кыймылында айтылышы менен мүнөздөлөт. Бир өңчөй мүчөлөрдүн арасында байламталардын катышып турушуна жараша, же жок болушуна карай санак интонациянын мүнөзү да түркүн-түркүн бөтөнчөлүктөргө ээ болуп турат»⁴.

¹ Кязимова С.И. Аталган авторефераты (1984), 8-бет.

² Закиев М.З. Аталган эмгеги (1963), 263-бет; Абдурахманов Г.А. Аталган эмгеги (1960), 10-бет

³ Баскаков Н.А. Аталган эмгеги (1962), 163-бет; Шоабдурахманов Ш. Узбек тилида ердамчи сузлар. —Ташкент: УзССР Файлар Академияси нашрияи, 1953. 3-бет

⁴ Жапаров А. Аталган эмгеги (1979), 236-бет

Автор байламта сөздөр катышпаган бир өңчөй мүчөлөр бир калыптагы үн ыргагы менен айтылып, алардын арасында шарттуу узак тыным болорун айтып, байламталар менен келгендеги өзгөчөлүктөрүнө айрым-айрым мүнөздөмө берет. Байламталардын солчул же төрчүл орун тартиби да санак интонациянын мүнөзүнө таасир этерин белгилеген.

Чынында эле, бир өңчөй мүчөлөрдүн өз ара байланышында кандай мүнөздөгү каражаттын катышы жөнөкөй сүйлөмдүн семантикасына белгилүү өлчөмдө өз таасирин тийгизбей койбойт. Эгерде бир өңчөй мүчөлөр байламтасыз эле интонация аркылуу байланышта келсе, субъектилердин, иш-аркеттин, объектинин, белгинин жана башкалардын көптүгү билдирилет жана конкреттештирилет: 1. *Билимибизди, атуулдук намысыбызды арттыруу багытындагы программаларды кабыл алып, окуу жайлар, коомдук уюмдар иштешти керек. («Заман» гезити).* 2. *Асмандын, күндүн, жердин түбөлүк экенин даңазалап айтып боздочу (С.Өмүрбаев).* 3. *Бечара Сурмакан аябай карып болуп, бөгүп, шүмүрөйүп, жексур болуп олтурат..*

Булардагы бир өңчөй толуктоочтор, ээлер, аныктоочтор жана бышыктоочтор бир калыптагы үн ыргагы менен узагыраак тыным аркылуу айтылды. Мына ошол интонацияга ылайык бир өңчөй көрүнүш, кубулуш, нерселер жөнүндө маалымат берилди. Ал эми байламталар аркылуу байланышкан бир өңчөй мүчөлөрдө түрдүү кошумча оттенктор болушу мүмкүн жана алар көтөрүңкү үн ыргагы менен айтылат: 1. ***Элчи да, Абил бий да***, өлүп гана көрбөгөн аяр карыялар да жалдырап, орундан тура албай кала беришти (Т.Касымбеков). 2. ***Не байбичеси Бүбү, не уулу Асан*** унчугушкан жок бул жолу (Т.Сыдыкбеков). 3. Алар ар качан ***же күлкүлүү, же кайгылуу*** окуядан кеп салууну жакшы көрөт (К.Жантөшев). 4. Найманбай ***ары салттуу, ары акылдуу, ары мыкты*** адам экен (Т.Сыдыкбеков).

Бир өңчөй мүчөлөрдү өз ара байланыштыруучу байламталардын маанисине жараша сүйлөмдүн жалпы мазмунуна түрдүү-түрдүү оттенктор кошумчаланат, же стилистикалык өзгөчөлүктөр берилет. Ошондуктан тил илиминде ачык (имплицитивдик) жана жабык (экспликативдик) катардагы бир өңчөй мүчөлөр деп аларды экинчиленген предикативдүүлүгү жагынан өз ара ажыратып карашат.

М.Давлетов байламтасыз байланышта келген бир өңчөй мүчөлөрдү ачык катардагы, байламталуу бир өңчөй мүчөлөрдү жабык катардагы бир өңчөй мүчөлөр деп эсептеген¹.

Өзү байланышта келген сүйлөм мүчөлөрү кандай синтаксистик милдет аткарса, бир өңчөй мүчөлөр да ошондой мүчөлүк милдет аткаргандыктан, кыргыз тилиндеги сүйлөм мүчөлөрү сыяктуу типтештирилет. Бирок ал бир өңчөй мүчөлөр жөнөкөй сүйлөмдөрдү структуралык-семантикалык жактан кандайча татаалдаштыра тургандыгын негизги орунга коебуз.

Сүйлөмдө бир гана баяндоочко милдет аткарган бир нече ээ тиешелүү болуп келсе, бир өңчөй ээ деп эсептейбиз. Бир өңчөй ээлер кандай түзүлүштө келбесин, жөнөкөй сүйлөмдү структуралык-семантикалык жактан татаалдаштырат. Бирок айрым изилдөөчүлөр түзүлүшү жагынан жайылмалуу келген бир өңчөй ээлерди гана татаалдашкан сүйлөмдү түзүүчү элемент катары талдоого алышса², башка бирөөлөрү жалаң түзүлүштөгү бир өңчөй ээлерди да сүйлөмдү татаалдаштыруучу компонент катары таанышат³. Биз экинчи көз карашты кубаттоо менен, бир өңчөй ээлердин сүйлөмдү татаалдаштыруучу касиеттерине, алардын баяндооч менен жана өз ара байланышуу жолуна грамматика-семантикалык принципте мамиле жасайбыз.

Бир өңчөй ээлер өзүнө тиешелүү айкындооч мүчөлөрү бар экендигине жана жок экендигине жараша жөнөкөй сүйлөмдү татаалдаштыруу даражасы боюнча айырмаланат. Анткени бир өңчөй мүчөлөрдү сүйлөмдүн башка мүчөлөрүнөн бөлүп, өз алдынча кароо мүмкүн эмес. Аларды үч жактуу байланышта талдоого алганда гана, семантика-грамматикалык табияты туура ачылат: бир өңчөй мүчөлөрдүн өз ара катышы, бир өңчөй мүчөлөрдүн бириктирип туруучу мүчө менен катышы, бир өңчөй мүчөлөрдүн өзүнүн тутумундагы башка мүчөлөр менен катышы.

Сүйлөмдүн башка бир өңчөй мүчөлөрү сыяктуу эле бир өңчөй ээлер да өз ара түрдүү каражаттардын жардамы аркылуу байланышат. Эгерде бир өңчөй ээлер өз ара

¹ Давлетов М. Аталган диссертациясы (1989), 134-136-беттер

² Кязимова С.И. Аталган авторефераты (1984), 10-бет

³ Давлетов М.Аталган диссертациясы (1989), 139-бет; Жапаров А. Аталган эмгеги (1992), 168-бет.

интонация аркылуу гана байланышса, жөнөкөй сүйлөмдү татаалдаштыруу деңгээли төмөн болот, эгерде алар өз ара байламталар жана башка түрдүү көмөкчү сөздөр аркылуу байланышса, сүйлөмдү татаалдаштыруучу деңгээли жогорулайт. Ал эми структуралык жактан жайылмалуу келсе, кошмо сүйлөмгө да жакындашып кетет¹. Интонация аркылуу байланышкан бир өңчөй ээлер бир калыптагы үн ыргагы менен айтылып, алардын арасында шарттуу узак тыным болот² мындай байланыштагы бир өңчөй ээлер жандуу заттарды билдирген энчилүү жана жалпы аттардан болсо, алар иш-аракеттин, кубулуштун, белгинин субъектиси болуп келет да, ал катышта турган баяндооч III жак формасында ээрчишет. Андай бир өңчөй ээлер субъектинин санын, кимдер, эмнелер экендигин тактоо милдетин аткарат. Мисалы: 1. *Этеги кең жайылган батышка түз менен жүрө берди Манас, Бакай* (А.Жакыпбеков). 2. *Жергебизде кыргыз, өзбек, орус жана башкалар бир максатта эмгектенип жатышат.* («Кыргыз Туусу»). 3. *Гүлнардын артынан Анаркүл, Бурмакан, Зулайка да кирип келишти* (К.Баялинов).

Эгерде интонация аркылуу байланышкан бир өңчөй ээлер жансыз заттарды билдирген сөздөрдөн болсо, алар кыймыл-аркетке, белгиге ар түркүн заттардын ээ болгондугун билдирет. Алар баяндооч III жак боюнча ээрчишет да, сан боюнча ээрчишпейт. Мисалы: 1. *Суунун шаркырагы, түрдүү чымчыктардын үндөрү, жыгачтардын шуудураганы кулак тундурат* (М.Алыбаев). 2. *Албетте, адам баласын эски билим, эски тажрыйба, эски түшүнүк, иштин эски ыкмалары дайыма алымсындырбайт* («Эл агартуу»). 3. *Эл арасын жардылык, ачарчылык, түрдүү оорулар каптагандыктан, алар шаарларга мурункудай каттай алышпайт* (К.Жантөшев).

Байламтасыз байланышкан бир өңчөй ээлерге караганда байламталар аркылуу байланышкан бир өңчөй ээлердин семантика-грамматикалык табияты көп кырдуу келет. Анткени бир өңчөй мүчөлөрдүн лексикалык мааниси гана чечүүчү роль ойнобостон, байламталардын мааниси да өз таасирин

¹ Кязимова С.И. Аталган авторефераты (1984), 10-бет.

² Жапаров А. Аталган эмгеги (1979), 236-бет.

тийгизбей койбойт. Ошондуктан багындырбас байламталардын кайсы түрү аркылуу байланышканына өзгөчө көңүл бурулат.

Кыргыз тилиндеги багындырбас байламталар өз ара байланыштыргыч, каршылагыч жана божомолдогуч байламталар болуп үч топко бөлүнөт¹. Бирок алардын бардыгы эле бир өңчөй мүчөлөрдү байланыштыра бербейт. Маселен, каршылагыч байламталар бир өңчөй мүчөлөрдү өз ара байланыштыра албаса, божомолдогуч байламталар тандалмалуу түрдө гана байланыштырат. Ал эми байланыштыргыч байламталардын дээрлик бардыгы бир өңчөй мүчөлөрдү байланыштыра берет. Байламталардын кээ бир тобу маанилик жактан өтө жакын. Синонимдери болуп, алар биринин ордуна экинчиси эркин түрдө колдонула берсе, башка бир тобунун синонимдери андай касиетке ээ эмес.

Байлааныштыргыч байламталар аркылуу байланышта келгенде бир өңчөй ээ төмөндөгүдөй маанилик оттенкторго ээ болот:

1) жана, менен деген байламталар өз ара синоним катарында биринин ордуна экинчиси эркин колдонула берет. *Бакыт жана Арууке энесин көпкө күтүштү. – Бакыт менен Арууке энесин көпкө күтүштү.* Бирок бул бирдей маанидеги сүйлөмдөр стилистикалык жана интонациялык жактан өз ара айырмаланат. Биринчисиндеги байламта көтөрүңкү үн менен айтылып, бир өңчөй ээлер өз ара ажырымда келс, экинчисиндеги байламта бир өңчөй ээлер менен тутумдаш айтылып, биргелешүү маанисин билдирди. Ошондуктан жана байламтасы тизмектелип келген бир нече бир өңчөй мүчөлөрдөн келгенде, санап айтуу маанисин гана туюнтса, менен байламтасы байланыштырган бир өңчөй ээлерди мурунку бир өңчөй ээлерден бөлүп көрсөтөт. Салыштырып көрөлү: *Гүлнардын артынан Анаркүл, Бурмакан жана Зулайка кирип келишти (К.Баялинов) – Гүлнардын артынан Анаркүл, Бурмакан менен Зууракан кирип келишти.*

Кээде жана, менен байламталары кошоктошкон бир өңчөй мүчөлөрдү байланыштырат да, интонациялык жактан ал байламталар өз ара ажыратылат: *Өмүр жана өлүм, жабыркоо жана жыргал ар убак жарыша жүрөт тура (С.Өмүрбаев).* Мындай кошоктошкон бир өңчөй мүчөлөрдү өз ара тек, түр

¹ Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. – Ф.: Илим, 1980. – 501-бет.

жана башка окшоштуктары боюнча байламталар топтоштурат, же кайталанган бир өңчөй мүчө менен башка бир өңчөй мүчөлөрдү бириктирет: Аял жана коом, аял жана үй-бүлө, аял жана эмгек – аялдар комитетинин негизги ишмердүүлүгүн түзөт («Кыргызстан аялдары»).

2) *да//дагы* байламтасы бир өңчөй мүчөлөрдү күчөтүп, актуалдаштырып байланыштырат. Ошондуктан логикалык басым башка мүчөлөргө эмес, бир өңчөй мүчөлөргө түшөт: Бүниса кемпир да, Чолпон да ойлуу токтоло калышты (Ш.Абдрахманов). Ошентип, жардылардын өздөрү да, карала уйга окшогон бирин-эки малдары да, жүккө таңууланган балдары да көч үстүндө көрбөгөндү көрүп келе жатышты (А.Убукеев).

Кээде *да//дагы* байламтасы сыяктуу функцияда *не* байламтасы келип калышы мүмкүн: Не врач, не медсестра тыным албады («Ден соолук»). Калың токойдун ичинде не мал, не киши экени таанылбай, жер түгүнө жан киргендей быкыйт (Т.Сыдыкбеков). Бирок не байламтасы аркылуу байланышканда бир **өңчөй мүчөлөр** күмөндүүлүк, божомол мааниси да байкалат.

3) *деле* байламтасы аркылуу байланышкан бир өңчөй ээлер өзүнө мамилеш болгон башка заттардан, нерселерден, кубулуштан бөлүнүп көрсөтүлөт: Эч нерсе эмес, башың соо болсо, мал деле, мүлк деле табыла турган нерсе (Н.Байтемиров). Айтор, ичинде сакалы ак карыя деле, жээрде сакал жашы, алдуусу деле нес, аргасыз – кул (Т.Сыдыкбеков). Бул байламта аркылуу байланышкан бир өңчөй ээлер *да//дагы* байламталар аркылуу байланышкан бир өңчөй ээлерге жалпы семантикасы боюнча жакын болгону менен белгилүү модалдык оттеногу, интонациясы жагынан айырмаланат.

4) бир өңчөй мүчөлөр *же//же болбосо* деген байламталар аркылуу байланышып келсе, ал бир өңчөй ээлердин кайсы биринин болжолдуу экендиги билинет: Балык же жылан тартты, эмне болмок эле (Т.Касымбеков). Сен, мен же болбосо мына бул дини кайыр сатып кетти да (А.Убукеев). Мындай байламталар аркылуу байланышкан бир өңчөй мүчөлөр кошмок сүйлөмдөрдөгү баяндоочтордун улам кайталануусунан арылуу максатында алардын кыскаруусуна калыптанышкандыгы талаш туудурбайт.

Бир өңчөй ээлерге **болсун** деген жардамчы этиш кайталанып, кошо айтылганда күчөтүү мааниси берилет: *Ошентип, коноктор болсун, атам, энем болсун тамакка карамыгып калышты (Н.Байтемиров).*

Көптүктүн –лар мүчөсү жалганып, жалганбай колдонулуучу бир өңчөй ээлердин семантикасы стилдик максатка байланыштуу. Эгерде бир өңчөй ээ ар бири көптүк маанидеги зат атоочтордон болсо, алардын ар бирине –лар мүчөсү жалганып айтылат: Күндөр, айлар кезектешип өтүп жатты (Т.Адышева). Эгер бир өңчөй ээлер жекелик сандагы адамдын аттарынан, же адамзатка байланыштуу түшүнүктөрдөн болсо, –лар мүчөсү аркыркы ээге жалганып да, жалганбай да колдонула берет: Ачуул, Бозуул, Буйлаш «чү» жөнөп баратып ат башын бурушту (Т.Сыдыкбеков). Качыбек, офицер, Семеновдор чатырга киришет (А.Токомбаев).

Бир өңчөй ээлердин түрмөктөлүп, түзүлүшү жагынан кеңейип келиши жөнөкөй сүйлөмдүн татаалданышын жогорулатат. Мындай кезде бир өңчөй ээлер кошумча сүйлөм берген мааниге чейин которулушу мүмкүн: *Ата-энесинен эрте ажырагандар да, карыгандар да, кароосуз калгандар да ушул жерге топтолушту (К.Жантөшев). Жалгыз мингичи барлар, күтүрөтө мал айдагандар – бардыгы бул өмүргө тойбойт тура (Н.Байтемиров).*

Кээде бир өңчөй ээлер баяндоочтун улам кайталанышына жол берилиши үчүн толуктоочтор менен тыгыз байланышта келип, алардын бир өңчөй болушун уюштурат: Султанмурат чабдарды, Анатай Окторуну, Эркинбек Акбайпакты, Эргеш Актуякты, Кубаткул Жибекжалды минип, калган аттарды туштуштан чыга, тобун бузбай сууга айдашат (Ч.Айтматов).

IV ГЛАВА

Түшүндүрмө мүчөлөр аркылуу татаалдашкан сүйлөмдөр

1-§. Түшүндүрмө мүчөлөр жөнүндө жалпы маалымат

Сүйлөм маселеси тил илиминдеги орчундуу жана көп аспектилүү көрүнүшкө жатат. Ал тууралуу жалпы тил илиминде да, түркологияда да жүздөгөн илимий эмгектер жаралып жаткандыгына карабастан, али тактала элек проблемалары арбын. Андай проблемалардын бири сүйлөмдүн тутумунда келүүчү өзгөчө синтаксистик категориялар болуп саналат. Аларга түрдүү синтаксистик түрмөктөр, бир өңчөй жана түшүндүрмө мүчөлөр, сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөр кирет.

Аталган синтаксистик категориялардын ичинен түшүндүрмө мүчөлөр жана кыстырынды сөздөр белгилүү жалпылыктарга ээ. Ошондуктан аларды семантика-грамматикалык жактан чогуу кароого туура келет. Түшүндүрмө мүчө да, кыстырынды сөз да белгилүү сүйлөм мүчөсү менен маанилик катыш түзүп, кошумча тактык киргизип, жөнөкөй сүйлөмдү структуралык жактан да, семантикалык жактан да кеңейтет.

Татаалдашкан сүйлөмдүн мындай компоненттеринин жалпылык жана өз ара айырмалуу жактарын аныктоо үчүн аларды ар тараптуу анализдеп, структуралык-семантикалык топторго ажыратуу туура натыйжа берет.

Түшүндүрмө мүчөгө байланыштуу айрым терминологиялык маселелерди тактап алуу – эң зарыл шарттардын бири. Түшүндүрмө мүчө деген термин түркологиялык адабияттарда

эки мааниде колдонулат. Анын биринчи мааниси – жалпы эле кошумча түшүндүрүүнү берген синтаксистик категориялар: жандооч мүчө / приложение /, обочолонгон сүйлөм мүчөлөрү / обособленные члены предложения /, кыстырындылар / вставные конструкции/. Экинчи мааниси – тар мааниде, обочолонгон түшүндүрмө мүчө / обособленный член предложения /.

Орус тил илиминде жандооч мүчө жана обочолонгон түшүндүрмө мүчөлөр эки башка багытта каралат¹.

Жандооч мүчө / приложение / сүйлөмдүн аныктоочуна байланыштуу, тагыраак айтканда, анын өзгөчө түзүлүштөгү түрү болуп саналат. Ошондуктан ага аныктоочтун алкагында мүнөздөмө берилген. Дал эле ушундай система башка түркологиялык адабияттарда да сакталган. Маселен, хакас тилиндеги жандооч мүчө да өз алдынча ажыратылган эмес. Ошондой болсо да сүйлөмдүн аныктоочу аныкталгычтан кийин келип калган учурларына атайын көңүл бурулган. Ал эми обочолонгон аныктооч семантика-грамматикалык жактан кененирээк мүнөздөлгөн².

Башкыр тилиндеги жандооч мүчө обочолонгон аныктоочтон айырмаланып, өз алдынча анализденет. Структуралык жактан энчилүү аттардан турган жандооч мүчө, изафеттик айкалыштан турган жандооч мүчө, аныктама ат атоочтордон турган жандооч мүчө деп үч топко ажыратылат. Ошондой эле жандооч мүчөлөр бир нече семантикалык топторго бөлүштүрүлгөн³.

Ал эми гагауз тилиндеги жандооч мүчө башкыр тилиндегиден башкачараак каралган. Анда кесипке, техникага, туугандык катышка байланыштуу жандооч мүчөлөргө көңүл бурулбаган. Ага тиешелүү мисалдар обочологон аныктоочтор болуп калган. Бирок ошого карабастан, обочолонгон аныктоочторго өз алдынча жеткилең анализ берилген⁴.

¹ Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. –М.: Наука, 1956;

² Грамматика хакасского языка. под. ред. Н.А. Баскакова –М.: Наука, 1975, стр. 170-172.

³ Грамматика современного башкирского литературного языка. –М.: Наука, 1981, с.408.

⁴ Покровская Л.А. Синтаксис гагаузского языка. В сравнительном освещении. –М.: Наука. стр. 42

Ўзбек тил илиминде биз кайрылып жаткан маселеге алда канча системалуу мамиле жасалат. Жандооч мүчөнү аныктоочтун өзүнчө бир түрү деп эсептеп, **изохловчи** деген ат менен ага грамматика-семантикалык жактан бир кыйла кеңири талдоо жүргүзгөн. Түшүндүрүүчү сөз менен түшүндүрүлүп жаткан сөздүн ортосундагы синтаксистик катышка да көңүл бурулган. Алардын ортосундагы синтаксистик катыш предметтик катышка жатат. Жандооч мүчө сегиз семантикалык топко бөлүнүп, алардын ар бирине тиешелүү түшүндүрмөлөр берилген. Ал эми обочолонгон аныктооч жөнөкөй сүйлөмдү татаалдаштыруучу синтаксистик өзгөчө конструкция катары мүнөздөлөт.¹

Биз кайрылган түркологиялык адабияттарда дээрлик орус тилинен өздөштүрүлгөн татаал сөздөр / телефон-автомат, учкуч-космонавт, ракета-корабль / жандооч мүчө катары талдоого алынган эмес. Албетте, ар бир тилдин өзүнө тиешелүү структуралык-моделдик өзгөчөлүктөрү болбой койбойт. Ошого байланыштуу орус тилине тиешелүү бардык эле категорияларды түрк тилдерине көчүрүп алууга болбойт. Эки башка типологияга кирген тилдер үчүн жалпылыктарга караганда айырмачылыктар басымдуулук кылат.

Кыргыз тил илиминде жандооч мүчө менен обочолонгон сүйлөм мүчөлөрү бирдей функциядагы синтаксистик категория катары эсептелип, жалпысынан түшүндүрмө мүчө деген ат менен берилген. Алар да терминдик жактан такталган.

Ы.Жакыпов, Д.Майрыков, Б.Өмүралиев, С.Үсөналиевдер тарабынан педагогикалык окуу жайлар үчүн түзүлгөн окуу китебинде түшүндүрмө мүчө түзүлүшүнө карай төмөндөгүдөй үч түргө ажыратылган:

1. Түгөйсүз түшүндүрмө мүчө;
2. Түгөйлүү түшүндүрмө мүчө;
3. Обочолонгон түшүндүрмө мүчө².

Түгөйсүз түшүндүрмө мүчө бир гана сөздөн туруп, адамдын кесибин, жаш жагынан болгон өзгөчөлүгүн, өң-түстү, сапатты билдирет. Ал эми түгөйлүү түшүндүрмө мүчө толук маанилүү эки сөздөн жасалат. Экинчиси биринчисинин

¹ Узбек тили грамматикасы. II том. Синтаксис. –Ташкент: Фан, 1976

² Жакыпов Ы., Майрыков Д., Өмүралиев Б., Үсөналиев С. Кыргыз тили. 2-бөлүк. Синтаксис. –Ф.: Мектеп, 1973. 164-бет.

маанисин аныктайт жана тактайт / инженер-механик, материалдык-техникалык ж.б. / . Обочолонгон түшүндүрмө мүчө бир же бир нече сөздөн жасалат да, ар дайым айкындалуучу сөздөн кийин келет. / Бизге, малчыларга, тоюткор керек/. Ушундай эле мазмундагы синтаксистик түшүнүктөр орто мектептердин окуу китептеринен да орун алган. Болгон айырмачылык жогоруда айтылгандай түгөйсүз түшүндүрмө деп аталган¹

Нормативдик грамматикаларда берилген түшүндүрмө мүчөлөрдү жалпылай келгенде, төмөндөгүдөй маселелерди ортого салбай коюу мүмкүн эмес.

Биринчиден, түгөйсүз же жандамалуу түшүндүрмө мүчө деп аталган категория түшүндүрмө мүчөнүн объектисине кирбейт. Ал-аныктоочтун эле бир түрү. Мындай аныктоочтор тилибизде байыртадан эле жашап келген. Баатырдык эпостордо башкы каармандардын эпитети же жакындык белгиси катары активдүү колдонулган. (Манас баатыр-баатыр Манас, Кошой абабыз-абабыз Кошой, Алооке хан-хан Алооке ж.б.).

Доордун, замандын өсүп-өнүгүшү менен кесип, өнөр даражалардын түрлөрү да көбөйдү, натыйжада алардын аталыштары да тилибизде арбын учурай баштады. Андай аталыштар көбүнчө атооч жөндөмөдө колдонулганда аныктоочтук функцияга ээ болушу мыйзам ченемдүү көрүнүш. Мисалы: Саадат пахтакер-пахтакер Саадат, футуролог Роберт, Шаршен куудул, Орозкул токойчу ж.б. Мындай абалда келген аныктоочторду профессор А.Жапаров жандооч мүчө деп атап, илимий тактык киргизген². Анткени алар жөнөкөй сүйлөмдү татаалдаштыра албайт. Сүйлөмдүн обочолонгон мүчөсү менен бирдей категорияга кирбейт. Ошондой эле маселенин мындай коюлушу практикалык да чоң мааниге ээ. Анткени айрым жандооч мүчөлөрдүн сүйлөмдөгү орду эркин болот да, кандай позицияда келбесин, аныктооч катары талданат. Мисалы: *Сагымбай манасчы жаратылыш кубулуштарына өзгөчө көңүл бурган (Кыргыз адабияты)*. *Сержант Кожошев алардан*

¹ Абдуллаев Э., Турсунов А. Кыргыз тили. IX-X класстар үчүн. —Ф.: Мектеп, 1986, 120-122-беттер.

² Жапаров А. Кыргыз тилинин синтаксиси. —Ф.: Мектеп, 1979, 168-169-беттер

шек санаган жок («Ош жаңырыгы»). Менин аталарым Филофей менен Роберт Борг чыйыр салып кетишти (Ч.Айтматов).

Сүйлөмдөгү жандооч мүчөлөрдүн ордун өзгөрткөн кезде деле синтаксистик кызматы өзгөрүүгө учурабайт. Бирок бардык эле учурда мындай эмес. Кээде жандооч мүчөнүн сүйлөмдөгү орду белгилүү мааниге ээ болуп калышы мүмкүн. Профессор А.Жапаров келтирген мисалга эле кайрылсак: **Аңчы карыя** өзүнүн чоң бөлмөсүндө баягы досу менен аңгемелешип отурат. Мында *аңчы карыя* деген айкалыштагы аныктооч - аңчы. Ал төрчүл орун тартиби аркылуу гана аныктоочтун милдетин аткарды. Эгерде соңчул орун тартибинде келсе, аңчылыктык функцияга ээ болуп калат: **Карыя аңчы** өзүнүн чоң бөлмөсүндө баягы досу менен аңгемелешип отурат. Ушундай эле кубулушту башка топтогу кесип, өнөр, туугандыкты билдирген сөздөрдөн да байкоого болот. Мисалы: *Бир аздан кийин Чаргын байкем, Акия жеңемдер келишет* (Т.Сыдыкбеков). *Курман дүкөнчү элден калчу эмес* (С.Өмүрбаев).

Берилген мисалдарга синтаксистик талдоо жүргүзө келгенде, аныктооч жана аныкталгычтар ойлондурбайт койбойт. Кесип, туугандык байланыш сөздүн семантикасынан улам билинип тургандыктан **байкем, жеңем, дүкөнчү** деген сөздөрдү аныктооч катары кароо керекпи же бул жалпы түшүнүктөрдү Чаргын, Акия, Курман деген энчилүү аттар конкреттештирип келдиби? Мындай маселе илимий жактан дагы да такталышы керек.

Эгерде Н.К.Дмитриевдин «Түрк тилдериндеги (поэзияны эсепке албаганда) аныктооч сүйлөмдө ар убак аныкталгычтан мурун келет. Тескери орун тартиби өтө сейрек кездешет же башка тилдерден өздөштүрүлгөн конструкцияны билдирет»¹ деген оюна таянсак, атооч жөндөмөдө келген сөздөрдүн аныктооч же аныкталгыч болуп кызмат аткарышына башкачараак мамиле жасоого туура келет.

Дагы бир белгилей кетүүчү жагдай, атооч жөндөмөдөгү зат атоочтор менен айкашып келген кесип, өнөр, даража, туугандык катышты билдирүүчү сөздөр кыйыр жөндөмө

¹ Дмитриев Н.К. Детали простого предложения // Исследование по сравнительной грамматике тюркских языков. —М.: Наука. 1961, с. 29.

формасында турса да, айрым адабияттарда аларды түшүндүрмө мүчө катары талдашат. Маселен, Айдарбек **даткаңа**, Сооронбай **болушуңа** салам айта бар деген сүйлөмдө даткаңа, болушуңа сыяктуу сөздөр жандамалуу түшүндүрмө мүчө деп белгиленген¹. Чындыгында бул сөздөр толуктоочтук милдет аткарышты.

Бул жерде мүчөлүк милдет аткарган сөздүн лексикалык мааниси эмес, грамматикалык формасы чечүүчү орунда турат. Ошондуктан профессор А.Жапаровдун «Ал эми аныкталгычтардын кыйыр жөндөмө формасында туруп калыш муктаждыгы болуп калган болсо, аныктагычтар атооч жөндөмө формасында кала берет да, кыйыр жөндөмө формалары менен жандоочтор өзгөрүп, алар аныктоочтук (жандоочтук милдет эмес, аныкталгычтар менен биротоло ажыралгыс биримдикте келип, сүйлөмдүн тутумдаш айкындооч жана **баяндооч мүчөлөрүнүн** тутумуна кирип калат»² деген илимий жобосу жетекчиликке алынса, эч кандай чаташуу болбос эле.

Белгиленген илимий жобонун мындан башка учурларга да тикеден-тике тиешеси бар. Тагыраак айтканда, изафеттик айкашта келген жер-суу, чыгарма жана башка зат атоочтордун илик жөндөмө мүчөсү түшүп калганда, аны айкындап келген сөздөрдүн синтаксистик кызматы үчүн ушул принцип негиз боло алат. Мисалы: Бишкек **шаары** Казакстанга жакын жайгашкан («Асаба»). «Манас» **эпосу** дүйнөлүк башка тилдерге да которулду («Кыргыз Туусу»). Тянь-Шань **тоолору** али толук жетилип бүтө элек (География). Бул тууралуу Исак **уулу** Байтемирдин өзүнөн угуп көрөлү (Радиодон). Суусамыр **жайлоосу** толуп турган чагы экен (Б.Максутов).

Мындай сүйлөмдөрдү структуралык компоненттерге ажыратканда, илик жөндөмө мүчөсү түшүп калган сөздөрдү аныктооч, ал эми жакчыл таандык уландыда турган сөздөрдү башка бир сүйлөм мүчөсү катары талдаган учурлар кездешпей койбойт. Чындыгында, бул формалуу айкалыштар чогуусу менен биригип келип, сүйлөмдүн бир гана мүчөлүк милдетин аткарат.

¹ Абдуллаев Э., Турсунов А. Аталган окуу китеби. 122-бет.

² Жапаров А. Аталган эмгеги (1979), 170-бет.

Жандамалуу түшүндүрмө мүчө деп эсептелген сөздөр профессор Ы.Жакыпов тарабынан да так эмес мүнөздөлгөн. Синтаксис боюнча адис-окумуштуу адистикти, туугандыкты билдирүүчү сөздөр кандай грамматикалык формада келсе да, түшүндүрмө мүчө деп карай берет. Мисалы: Зууракан **жеңенин** иши өрнөктүү болгон. Толубай **сынчыны** билбегендер аз. Люба келиндин **уулу** – Микола. Жогорудагы сүйлөмдөрдөгү жеңенин, сынчынын, келиндин деген сөздөрдү түшүндүрмө мүчө деп эсептейт¹. Бул, албетте, жандооч мүчө дегенди билдирет. Ал эми жандооч мүчө (приложение) – аныктоочко гана тиешелүү категория.

Жыйынтыктап айтканда, профессор А.Жапаров сөз кылган жандооч соңчул орун тартибинде келген атооч жөндөмөдөгү аныктоочко гана тиешелүү. Аларды түшүндүрмө мүчө деп кароого болбойт. Эгерде аталган жандооч мүчө башка бир кыйыр жөндөмөдө турса, өзү айкашып келген атооч жөндөмөдөгү аныкталгыч менен биригип, бир гана сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарат.

Бирок орус тилинин грамматикалык термини болгон приложении «жандооч» деп калькалоо да терминологиялык тактыкты талап кылат. Анткени морфологияда да жандооч сөз түркүмү бар. Дегеле грамматикалык терминдердеги параллелдүүлүккө (омонимияга) жол берилбегени жакшы². Аныктоочко тиешелүү болгон жандоочту сөз түркүмүнө тиешелүү жандоочтон айырмалоо үчүн илимпоз-тилчилер терминдик жагын ойлонуштурушар.

2-§. Түгөйлүү түшүндүрмө мүчө жөнүндө

Жандамалуу түшүндүрмө мүчөгө караганда түгөйлүү түшүндүрмө мүчө деталдуу анализ жүргүзүүнү талап кылбайт. Анткени бул категория тилибиздин ички мыйзам ченемдүүлүктөрү менен байланышкан эмес. Орус тилинин синтаксистик конструкциясынын өздөштүрүлүшүнөн улам келип чыккан кубулушка жатат.

¹ Жакыпов Ы. Түшүндүрмө мүчө // Мугалимдер газетасы. 1975, 12.03.

² Нуруев Т. К вопросы стандартизации грамматических терминов кыргызского языка // Материалы международной конференции «Компьютерный фонд терминов тюркского языка». -Шымкент, 1995, с. 109

Түркологиялык алгачкы изилдөөлөрдө грамматикалык айрым категориялар орус тил илиминин моделинде талданып келген. Бул жөнүндө белгилүү окумуштуулар кийинки кездерде туура пикирлерин билдирип келе жатышат. Ушуга байланыштуу түрк тилдериндеги түшүндүрмө мүчө жөнүндөгү илимий пикирлер кызыгууну туудурбай койбойт.

Көрүнүктүү түрколог Н.К.Дмитриев башкыр тилиндеги түшүндүрмө мүчөлөрдү үч топко ажыратып караган. Алардын биринчисине биз жогоруда белгилеген жандооч аныктоочтордун, экинчисине фабрика-кухня, машинист-инструктор сыяктуу синтаксистик конструкцияларды киргизген. Ал эми үчүнчү тобуна синтаксистик жактан ажыратылган түшүндүрмө мүчөлөрдү киргизген¹.

Маселенин мындай коюлушун профессор А.Жапаров кубаттаган эмес. Ал мынтип жазат: «Бул классификацияда орус тилинин грамматикалык түзүлүшүнүн модели ачык-айкын көрүнүп турат. Орус тил илиминде сүйлөмдүн ажыратылган бөлүгү эки планда каралат: биринчи жагынан алганда, обочолонуу сферасы түшүндүрмө мүчөгө тиешелүү. Экинчи жагынан, обочолонуу айкындооч мүчөлөргө тиешелүү. Бул кыргыз тилинин мазмунуна көчүрүлүп алынууга тийиш эмес. Кыргыз тилиндеги обочолонгон ээлер гана түшүндүрмө мүчөгө жакындаша алат. Анткени обочолонгон ээлер атооч жөндөмөдө келсе да, ээнин кошумча белгисин билдирип, аны кыйыр түрдө конкреттештирет»².

Албетте, профессор А.Жапаровдун түрк тилдерине тиешелүү өзгөчөлүктөргө таянуу менен орус тилиндеги ылайык келбеген синтаксистик категорияларды ошол боюнча көчүрүп алууга болбой тургандыгы жөнүндөгү пикири чоң мааниге ээ. Бул айрыкча түгөйлүү түшүндүрмө мүчө деген аталыштагы конструкциялардан ачык байкалат. Анткени, биринчиден, орус тил илиминде жандооч аныктоочту да, түгөйлүү түшүндүрмө мүчөнү да «предложение» деп аташып, аныктоочтун объектисинде карашат. Ал эми түшүндүрмө мүчөлөрдү сүйлөмдүн обочолонгон мүчөсү деп аташат. Экинчиден,

¹ Дмитриев Н.К. Грамматика башкырского языка. -М-Л, Наука, 19. с. 234-235

² Жапаров А. Синтаксический строй кыргызского языка. Том II. -Б.: Мектеп, 1992. с.145.

түгөйлүү деп аталган түшүндүрмө мүчө өзү кошоктошуп келген сөздөн бөлүнүп, өз алдынча сүйлөм мүчөсү катары талданбайт. Мисалы: **Врач-терапевтке** кайрылыңыз. **Учкуч-космонавттар** азыр искусство үчүн да иштей башташты.

Мындагы **врач-терапевтке** деген сөз толуктоочтук, **учкуч-космонавттар** деген сөз ээлик милдет аткарып келди. Аларды синтаксистик жактан өз түгөйлөрүнөн кароо дегеле мүмкүн эмес. Үчүнчүдөн, терминологиялык так эместиктер да орун алган. Эгерде түгөйлүү түшүндүрмө мүчө болсо, анда түгөйсүз түшүндүрмө мүчө да болуш керек эмеспи? Же болбосо түшүндүрмө мүчөлөрдү эмне себептен адегенде обочолонгон жана обочолонбогон деген топторго ажыратып албайбыз?

Ошондой эле профессор А.Имановдун жандамалуу жана түгөйлүү түшүндүрмө мүчөлөрдү аныктоочтун өзгөчө түрү катары кароо керек¹ деген пикири да тактоону талап кылбай койбойт. Анткени жандооч мүчөлөр ар убак эле аныктоочтук формада келе бербейт. Мисалы: *-Куп аталык ... -деп Шады ынак кымырылып калды (Т.Осоналиев). Аман палбанды жөнгө салган Нуркулга эл ыраазы (С.Өмүрбаев). Андай көрүнүштөр Бишкек шаарында да бар («Кыргыз Туусу»).*

Демек, жандооч мүчө өзү айкашып келген сөз менен бирге келип, түрдүү мүчөлүк милдет аткара берет. Жөнөкөй сүйлөмдү татаалдаштырат.

Түгөйлүү түшүндүрмө мүчөлөр жандооч мүчөлөрдөн айырмаланып, атооч жөндөмөдөгү түрдүү сөздөр менен кошоктошо айтылып, жайылма мүчө боло албайт. Алар татаал сөздөр сыяктуу эле кубулушка ээ. Көбүнчө келипке же техникалык аталыштарга тиешелүү болуп келет. Бар болгону ошол түшүнүктүн кайсы класска же тармакка кирерин билдирет. Мисалы: врач-косметолог, телефон-автомат, окутуучу-психолог, акын-жазуучу ж.б. Алардын айрымдарынын орун тартибин өзгөртүп жиберүүгө да болот. Андай кезде деле маанилик жактан өзгөрүү келип чыкпайт. Кээде кыргыз тилине которулганда башкача структурага ээ болуп калышы мүмкүн.

Жыйынтыктап айтканда, жандооч мүчөлөр өз түгөйлөрүнөн бөлүнүп, өз алдынча колдонулса, түгөйлүү түшүндүрмө мүчө бир аталыш катары гана колдонулуп, татаал сөздүк түзүлүштө келет. Бул экөөнү тең түшүндүрмө деп

¹ Иманов А. Кыргыз тили. —Ф.: Мектеп, 1990, 223-бет.

кароого болбойт. Аларды бирдей кароого да болбойт. Биринчиси жандооч мүчө болсо, экинчиси татаал сөз.

3§ Түшүндүрмө мүчө жана парцелляция

Түшүндүрмө мүчө бир өңчөй мүчөлөр, каратма сөздөр менен гана окшош түзүлүштө келбестен, бөлүндүлөр (парцеляттар) менен да жакындашып кетет. Алардын окшош жана айырмалуу жактарын аныктоо үчүн парцеляция кубулушуна кеңири токтолууга туура келет.

Парцеляция – стилистикалык өзгөчө кубулуш. Бирок ал дагы өзгөчө синтаксистик түзүлүшкө ээ. Ошондуктан бул синтаксистик категория филология илимдеринин кандидаты Т.Т.Токоев тарабынан атайын изилдөөгө алынган¹.

Интонация сүйлөмдүн айтылыш максатына карай бөлүштүрүүнүн (жай, суроолуу, илептүү) гана негизи эмес. Сүйлөмдүн кайсы структуралык түрүн албайлы, интонациялык жактан белгилүү мүнөздөмөгө ээ экендиги талашсыз. Ошондуктан тил илиминде сүйлөм өзүнчө айтылыш (высказывание) катарында интонациялык жактан мүчөлөнбөөчү абалда кездешери белгиленет. Тутумунда эч кандай өзгөчө категориялары болбогон жөнөкөй сүйлөмдөр интонациялык жактан мүчөлөнбөйт. Ал эми тутумунда грамматикалык өзгөчө категориялары бар татаалдашкан жана татаал сүйлөмдөр интонациялык жактан мүчөлөнөт. Татаалдашкан сүйлөмдү уюштуруучу грамматикалык каражаттарга түрдүү синтаксистик түрмөктөр, түшүндүрмө, бир өңчөй мүчөлөр, каратма, кириңди, сырдык сөздөр кирет. Түркологиялык адабияттарда алар белгилүү деңгээлде синтаксистик талдоого алынган. Бирок өзгөчө абалда бөлүнүп келген айрым категориялар азыркы кезге чейин теориялык жактан жеткилең жалпылоого ээ болбой, дискуссиялык мүнөздө кала берүүдө. Маселен, атама тема, парцелляция, бириккен конструкциялардын стилистикалык өзгөчөлүктөрү жаңыдан гана изилдене баштаса, грамматикалык табияты боюнча айрым тактоолорду талап кылбай койбойт.

¹ Токоев Т.Т. Кыргыз тилиндеги пацеляция кубулушу. – Бишкек, Илим, 1996

Аталган категорияларды синтаксистик аспектиден алганда, жалпысынан бөлүндүлөр деп атоого болот. Алар бүгүнкү күнгө чейин татаалдашкан сүйлөм менен бирге каралбастан, ар бири өз алдынча бөлүнүп, анализденип келе жатат.

Филология илимдеринин кандидаты Т.Аширбаев атама теманы да, бириккен конструкцияны да бир кубулуш – парцелляция деп эсептесе¹, Т.Токоев аларды эки башка категория катары карайт².

Биздин атама тема, парцелляция, бириккен конструкцияларды жалпысынан бөлүндүлөр деп аташыбыздын дагы бир себеби - татаалдашкан сүйлөмдү түзүүчү башка синтаксистик категориялардан аларды айырмалап турган грамматика-семантикалык жалпы белгилери бар. Биринчиден, бөлүндүлөр сүйлөм тизмегинен интонациялык жактан атайын ажыратылат да, ага өзгөчө көңүл бурулат. Экинчиден, алар интонациялык жактан өзүнчө бөлүнүп турса, өзөк сүйлөм менен маанилик катышта турат. Ошондуктан бөлүндү болуп түшкөн конструкция сүйлөмдүн кайсы мүчөсү экендиги ачык билинип турат. Демек, бөлүндүлөр абсолюттук автономдуулукка ээ эмес. Үчүнчүдөн, бөлүндүлөр аркылуу сүйлөм татаалдашкан структурага ээ болот. Дал ушундай касиеттерине байланыштуу бөлүндүлөрдү семантика-грамматикалык жактан жеке-жеке талдабастан, өзү маанилик катышта келген, багындырып турган синтаксистик конструкция менен бирдикте анализдениш керек. Алар жарым предикативдүүлүккө ээ болгондуктан, татаалдашкан сүйлөм түзүүгө негиз болот. Бирок бүгүнкү күнгө чейин бөлүндүлөр татаалдашкан сүйлөмдүн чегинде карала элек. Бөлүндүлөр ич ара түрдүү грамматикалык, стилистикалык өзгөчөлүктөргө ээ болгондуктан, алардын ар биринин грамматикалык формасына, ээлеген ордуна, интонациясына көңүл буруу зарылдыгы келип чыгат.

Атама тема сүйлөмдү актуалдуу мүчөлөштүрүү аспектиинде өзүнчө изилденүүдө. Атооч жөндемөдөгү ээге

¹ Ашырбаев Т. Стилистикадагы бир өзгөчөлүк жөнүндө // Тюркологические исследования. —Фрунзе: Илим, 1986, 114-бет.

² Токоев Т.Т. Кыргыз тилиндеги парцелляция кубулуш. —Бишкек, 1996, 83-бет.

атайын көңүл бурдуруу максатында ал сүйлөмдүн тутумунан бөлүнүп, өзүнчө пауза менен айтылат. Бөлүнүп берилген атама темадан кийин ал жөнүндөгү маалымат такталып, кеңейтилип берилет. Демек, атама тема сүйлөмдөн бөлүнүп келсе да, аны менен маанилик жактан тыгыз байланышта болот. Мисалы: **Ата мурасы.** Эртеби, кечпи акыры колго келе турган нерсе эмес беле (Т.Касымбеков). **Жардам.** Адамдын асылдыгын, боорукер, кең пейил, кемеңгердигин айкындоочу жаркын жөрөлгө (Ж.Бейшеналиев). **Кыштак.** Ал баягы Алмаз түшүндө көргөндөй эмес экен (С.Өмүрбаев).

Мындай кубулушту тил илиминде сегменттелген конструкция деп аташат¹. Кыргыз тилинде ал атама тема деп колдонула баштады². Биз да бул аталышты колдодук. «Мындай конструкциялардын негизги өзгөчөлүгү бир баяндоонун чегинде бир эле түшүнүктүн эки жолу белгилениши, башкача айтканда, бир жолу атооч жөндөмөсүндөгү зат атоочтун жардамы аркылуу, ошол эле жерде ал түшүнүктүн ат атоочтук корреляты аркылуу экинчи жолу белгилениши»³.

Атама тема синтаксистик өзгөчө курулушта келип, сүйлөмдү татаалдаштыруу кызматын аткаргандыктан, стилистикалык аспектиде ар тараптуу каралышы керек.

Парцелляция (фр. *parcelle*) адегенде жер участогуна байланыштуу сөз болгон. Кыргыз тилинде К.К.Юдахинге чейин бул термин эч бир сөздүктө берилбеген. «Парцелле» – *кичине жер участогу* деген түшүнүктү билдирет⁴. Демек, лингвистикада белгилүү бир айтылышты же сүйлөмдү адаттагыдан башкача, айрым бөлүккө бөлүү парцелляция катарында түшүндүрүлөт. Бирок парцелляция кубулушундагы бөлүү атама темадагы бөлүүгө окшош болгону менен белгилүү деңгээлде айырмаланат. Эгерде атама тема сөз болуп жаткан маселе жөнүндө алдын-ала кабар берсе, пацелляттар негизги сүйлөмгө кошумча маани берет. Ошондуктан атама тема

¹ Акимов Г.Н. Новое в синтаксисе русского языка. –М.: Высшая школа, 1990. стр. 106-114

² Сирстинина О.Б. Лекция по синтаксису русского языка. –М.: Высшая школа, 1980, стр. 109.

³ Аширбаев Т. Язык романа «Сломанный мечь» Т.Касымбекова. Автореф. дис. канд. наук. –Ф.: 1990, с. 16.

⁴ Юдахин К.К. Орусча-кыргызча сөздүк. –М.: 1958, 527-бет

негизги сүйлөм же айтылышка карата төрчүл орун тартибинде келсе, парцелляциялар солчул орун тартибинде келет. (Аларды биз бөлүндүлөр деп атадык).

Кыргыз тилиндеги бөлүндүлөр синтаксистик түзүлүшү боюнча да, семантикасы боюнча да бир кылка эмес. Мисалы: Элдин орто ченинен бир адамдын малакайы көрүндү. Теңирберди! (Т.Касымбеков). Жайдын толкундап келген кези, мен ушул боз кыроо түшкөн учурда кетүүгө камындым, Сарыкашка менен (З.Медетов). Жетимдин башынан суу айлантып коеюн. Энеси үчүн (Т.Сыдыкбеков). А чынында менин эжекем жакшы аял. Боорукер, колу ачык (М.Гапаров).

Мисалдардан көрүнүп тургандай, бөлүндүлөр кээде негизги сүйлөм менен бөлүнүп тургандыгына карабастан, жөлөкчүл сөздөрү жок эле атоо мааниси аркылуу кошумча маалымат берсе, кээде негизги сүйлөмдөгү тиги же бул сүйлөм мүчөсүнө аныктык, тактык киргизет.

Бөлүндүлөр бир эле учурда орток функцияда келиши да мүмкүн. Андай учурда негизги эки сүйлөм ортосунда орун алып, биринчи сүйлөм үчүн бөлүндүлүк кызмат аткаrsa, өзүнөн кийинки сүйлөм үчүн атама темалык кызмат аткарат. Мисалы: *Эми анык тааныдым. Апабыз! Тунарган көзүндө, эти качып шимирилген жүзүндө али да болсо сакталган эненин тааныш белгилери көзгө жылуу учурады* (А.Айтбаева).

Бөлүндүлөрдү кадимки традициялык сүйлөмгө трансформациялаган кезде стилистикалык динамикалуулугу төмөндөп, структурасы боюнча узарып кетет. Ушундай касиетинен парцелляция кубулушунун тилдик үнөм үчүн умтулуу жагын байкайбыз. Мисалы: *Жалгыз электрослесардан башкасынын баары соңунан түштү. Калиман да.* (Ө.Даникеев).

Тескерисинче, кээде бөлүндүлөр көп сөздүүлүк касиетке да ээ болот, башкача айтканда, сүйлөмдө артыкбаш сыяктуу сезилет. Негизги сүйлөмдө айтылган сөздөр менен кайрадан коштолот. Мисалы: *Мына бул эски чапан, касиеттүү буюмум. Атамдан калган чапан* (К.Каимов). Бирок бөлүндүдөгү **чапан** деген сөздү артыкбаш деп эсептөөгө болбойт. Ал сөз болуп жаткан нерсенин маанисин күчөтүү максатында айтылды.

Бириккен конструкцияларды айрым окумуштуулар парцелляция менен бирдей карашат. Албетте, алардын ортосунда интонациялык жана маанилик катышы боюнча

айрым жалпылыктар бар. Ошол эле учурда орчундуу айырмачылыктарга да ээ. Эгерде парцелляцияда тыным узак болуп, жазмада чекит менен ажыратылса, бириккен конструкциялардагы тыным кыска болот да, үтүр менен ажыратылат. Парцелляцияда конструкциялардын маанилик катышы бошоң болсо, бириккен конструкцияларда маанилик катыш алда канча бекем болот. Демек, басым парцелляцияга салыштырмалуу күчсүз түшөт. Мисалы: *Берилген тапшырма сөзсүз аткарылышы керек, албетте, өтө этияттык менен («Кыргыз маданияты»)*. *Кийинки кездерде өтө көп кыялданчу болдуң, ыр ышкысы го (К.Жусупов)*. *Мени менен ачылып сүйлөшө бербейт, баласынтканы (С.Өмүрбаев)*.

Биз сөз кылган бөлүндүлөрдүн ичинен парцелляция кубулушу түшүндүрмө мүчөлөргө сейрек болсо да окшош функцияда келип калган учурлар кездешет. Парцелляция кубулушундагы обочолонуп берилген (кесинди түрүндө) бөлүк түшүндүрмө сыяктуу маани берип калышы мүмкүн. Мисалы: *Чындыгында, мен сүт ичкенди жакшы көрчүмүн. Кайнатылган сүттү (К.Артыкбаев)*. *Бүгүн Бектемирдин ал-абалынан кабар алганы келгендердин бири Ашырбек болду. Баягы Ашырбек. Бектемирди бозого аралаштырган Ашырбек (Ж.Мавлянов)*.

Семантикалык жактан алганда, мисалдардагы **кайнатылган сүттү, Бектемирди бозого аралаштырган Ашырбек** деген бөлүктөр түшүндүрмө мүчө менен бирдей. Алар да сүйлөмдүн башка бир мүчөлөрүнүн маанисин тактап, аныктап келди. Бирок аталган синтаксистик конструкцияларды түшүндүрмө мүчө деп кароого болбойт. Маанилик жактан түшүндүрмө мүчөдөй болгону менен структуралык жактан айырмаланат.

Биринчиден, синтаксисте обочолонуу деген түшүнүктү ар убак бирдей кароого болбойт. Ошондуктан Т.Т.Токоев түшүндүрмө мүчө менен парцелляция кубулушун айырмалоодо алардын обочолонуу өзгөчөлүгүнө таянуу зарылдыгын белгилеген. Ал мынттип жазат: « ... түшүндүрмө мүчө өзү катышкан сүйлөмдүн ичиндеги бир гана баш мүчөнү түшүндүрөт. Ага тиешелүү айтылат. Ошондуктан бул жерде интонациялык өзгөчөлүгүнө гана таянып, алар обочолонуп турат деген ой калысыраак көрүнөт, анткени мындай сүйлөмдө

түшүндүрмө мүчө жалпы контекстте өзү түшүндүргөн сүйлөм мүчөсү менен тыгыз байланышта болуп, (фразанын) сүйлөмдүн чегинде жайланышат. Сүйлөмдүн жалпы мазмунун чыңдап турат. Ал эми обочолонуу кубулушу сүйлөмдүн грамматикалык жактан уюшулушуна таасир этпейт. Бул жагынан алганда, обочолонуу проблемасына интонациялык – маанилик жактан кароо ылайыктуу»¹.

Экинчиден, түшүндүрмө мүчөлөр ар убак түшүндүрүп келген сөздүн жанынан орун алат. Алардын арасында башка бир сөздөрдүн кошулуп айтылышына жол коюлбайт. Мисалы: Бизди, бай-бийлерди, малк-мүлктөн ажыратабыз деп камданып атышат имиш го (Ш.Абдраманов).

Үчүнчүдөн, парцелляция кубулушунда парцелляттар да түшүндүрмө мүчөлөр сыяктуу мурунку бөлүк менен жанаша келип калган учур өтө көп кездешет. Мындай учурда бул эки категория интонациясы боюнча айырмаланат. Мисалы: *Ал мага келип турат. Кээде-кээде. Аялы дежур болгон күнү («Кыргыз маданияты»).* *Кийин таенеси үйүр алганда, кытылдап оозгу үйгө жөнөчү (Ш.Садыбаков).*

Биринчи сүйлөмдөгү аялы дежур болгон күнү деген түрмөк маанилик катышта келген негизги бөлүктөн узак тыным менен ажыратылып турат. Өзүнчө сүйлөм сыяктуу интонацияга ээ. Ал эми таенеси үйүр алганда деген түрмөк өзү түшүндүрүп келген сүйлөм мүчөсүнө караганда, көтөрүңкү үн менен айтылып, андан кыска тыным менен гана ажыратылып турат. Демек, түшүндүрмө мүчө сүйлөм мүчөсү катары талданат, парцелляттар болсо сүйлөм мүчөсү катары талданбайт.

Түшүндүрмө мүчөлөр менен парцелляттар кубулушу ушундай белгилери боюнча өз ара айырмаланат. Бирок бул эки категория дайыма эле окшош түзүлүштө келе бербейт. Мындай окшоштуктар өтө сейрек кездешет. Ошондуктан парцелляция кубулушу өзүнчө синтаксистик-стилистикалык маанилүү категория катарында өз алдынча каралып келе жатат.

¹ Токоев Т.Т. Аталган эмгеги, 27-28-беттер.

Түшүндүрмө мүчөлөрдүн синтаксистик түзүлүшү жана семантикалык топтору

1-§. Түшүндүрмө мүчөлөр менен кыстырынды сөздөрдүн карым-катышы

Татаалдашкан сүйлөм маселеси түркологияда дискуссиялуу мүнөзгө ээ болгон тактала элек проблемалары арбын категорияга жатат. Айрым изилдөөлөрдө жалаң сүйлөмдү татаалдаштыруучу синтаксистик конструкцияларга атоочтук, чакчыл түрмөктөрдү, каратма, кириңди, сырдык сөздөрдү, бир өңчөй, түшүндүрмө мүчөлөрдү киргизишет. Ал эми кыстырынды сөз жана кыстырынды сүйлөмдөргө анча көңүл бурулбайт. Алар грамматика-семантикалык жактан типтештирилген эмес. Чынында, кыстырынды сөз жана кыстырынды сүйлөм деп аталып келген синтаксистик конструкциялардын өзүнө тиешелүү синтаксистик өзгөчөлүктөрү бар. Алар негизги (кадыресе) сүйлөмсүз өз алдынча колдонулбайт. Кадыресе сүйлөмдүн структурасына кирип, андагы тиги же бул сүйлөм мүчөсүнө тактоо, толуктоо киргизет. Ошондуктан бул категорияны татаалдашкан сүйлөмдүн чегинде кароо керек. Сүйлөмдү татаалдаштыруучу категорияларды структуралык жана семантикалык жактан анализделмейинче теориялык жалпылоо болушу мүмкүн эмес. Кыстырынды сөз жана кыстырынды сүйлөмдөр структуралык-семантикалык жактан үч деңгээлде турат. Аларды жалпысынан **кыстырындылар** деп атоого болот. Мындай аталыштар функционалдык жалпылыкты билдирет.

Жөнөкөй сүйлөмдү татаалдаштыруучу компоненттердин катарына кирүүчү кыстырындылар (выставки) түрк тилдеринде түрдүүчө аталып, түрдүүчө анализденип келе жатат. Казак тилинде адегенде «ескерме сүйлөмдөр» деген ат менен кириңди сүйлөмдөрдүн тобунда каралган¹. Кийинчерээк К.М.Есеновдун эмгегинде «кыстырынды сүйлөмдөр» деп аталып, жөнөкөй сүйлөмдү татаалдаштыруучу компонент катарында өз алдынча изилдөөгө алынган². Бирок окумуштуу алардын тобуна кээ бир синтаксистик кириңди жана чакчыл түрмөктөрдү да киргизип жиберген. Маселен, «Сени

¹ Есенов К.М. Казак тилинин грамматикасы. Синтаксис. Алматы: Гылым, 1967, 109-110-беттер

² Есенов К.М. Казак тилиндеги күрдөлөнгөн сүйлөмдөр

эркелетмек түгүл, өз басын көтөрө албай жатыр. Шал. (өлүмгө даярданган болуу керек) кабат-кабат кийинип, белине күмис белбоу буннып алган» **сыяктуу сүйлөмдөрдү бирдей сүйлөмдөр – кыстырынды сүйлөмдөр деп эсептейт.**

Өзбек тил илиминде «изох гап» деген ат менен бир аз башкачараак түзүлүштө талдоого алынат. К.М.Есеновдун келтирген мисалында сүйлөмдүн биринчи тиби анда кыстырынды сүйлөм катары берилген эмес. Түшүндүрүү маанисинде келген сүйлөмдөр жана түрмөктөр эки түрдүү тыныш белгиси аркылуу анализге алынат: *Мен Бувайдага алиб кетсам, -өз кишлагимиз, -бирон кавак топилар деп уйлаган эдим. Бу нарса Англияга ишландиган чодирларга укшарди (Англияда бу хил чадирларни «кой туяк» деп атайдилар)*¹. Мисалдардан көрүнүп тургандай, кыстырындылар негизги сүйлөмдүн түрдүү тыныш белгилери аркылуу, тагыраак айтканда, эки жагынан үтүр, же кашаа аркылуу ажыратылган. Ал эми кызматы боюнча түшүндүрүү же толуктоо маанисин туюндурат.

Ушундай эле жагдайдагы уйгур тилинде «кириш жүммө» деген аталышты кездештиребиз².

Кыргыз тилиндеги илимий адабияттарда жана нормативдик грамматикаларда кыстырынды сөз жана кыстырынды сүйлөмдөр кээде чогуу каралса, кээде экөө эки башка объектилерде каралып келе жатат.

«Кыстырынды сүйлөм» деген термин кыргыз тилинде профессор А. Жапаров тарабынан киргизилип, багыныңкы сүйлөмдүн бир түрү ошондой аталышка ээ болгон³.

Ал эми биз сөз кылып жаткан категорияны окумуштуу «түшүндүрмө кириңди сүйлөм» - деп атайт да, аларды жөнөкөй сүйлөмдү татаалдаштыруучу компонент катарында эсептейт⁴. Ал эми А. Иманов аларды «кошумча кыстырынды конструкция»

¹ Узбек тили грамматикасы. 2-том. Синтаксис Ташкен: фан. 1976, 284-289-беттер.

² Хазирги уйгур тили. —Алматы, 1966, 373-бет.

³ Жапаров А. Кыргыз тилинин грамматикасы. 2-бөлүк. Синтаксис. Фрунзе: Кыргыззокуупедманбас, 1956, 129-бет

⁴ Жапаров А. Кыргыз тилинин синтаксиси. —Фрунзе: Мектеп, 1979. 260-бет

Жапаров А. Синтаксический строй кыргызского языка, Часть II. Бишкек: Мектеп, 1992, 153-бет.

деп атап, аны жеке сөз, сөз тизмектери жана бүтүндөй сүйлөм түрүндө тилибизде кездеше берерин белгилейт¹. Окумуштуунун мындай атоосу орус тилинин традициясынан (вставные конструкции) келип чыккан болсо керек.

К.М. Есеновдун терминин кубаттоо менен бул маселеге бөлөкчө мамиле жасайбыз. Анткени кыстырынды сүйлөм деп аталган синтаксистик категория структуралык жактан бир түрдүү эмес жана семантикасы боюнча бирдей кызматта келбейт. Эгерде кыстырынды болуп келген бөлүк же сөздөрдөн же сөз айкашынан болсо, негизги сүйлөмдүн бир гана мүчөсү менен байланышта келет да, анын маанисин түшүндүрөт. Мисалы: *Кызыл жигит (Кангелдиев) биз киргенде, бир орусча жазылган кагазга үңүлдү (М.Элебаев). Токтор (Каракойчу) күтпөгөн жерден муңканып арманда калган (А.Т.). Аялы төркүнүнө кетип, келинин Сайкалды (Бийдин кызын) Шадман акенин бир баласына баш байлашкан (А.Убукеев).*

Мындай түзүлүштө келген кыстырындылар өз алдынча сүйлөм боло албайт. Тек гана түшүндүрмө мүчө сыяктуу кызмат аткарат. Бирок түшүндүрмө мүчөдөн басыңкы үн ыргагы менен шыдыр айтылып, кыска тынымга ээ болушу аркылуу айырмаланат². Экинчиден, көбүнчө түшүндүрмө мүчөгө караганда анын кошумчалаган маалыматы алда качан бутактаган болот. Салыштырып көрөлү. *Өндүрүлүп жаткан айыл-чарба азык-түлүктөрү (кеч болсо дагы) өзүнүн ыктуу наркына ээ болот («Советтик Кыргызстан»).* *Республика Гимни (экинчи жолу оңдолуу менен) автордук жамаат менен жазылгандыгын билебиз («Кыргыз маданияты»).* *Бүркүттөр. Эр Манастын чоролору, Калкалап ал жүрөктү канат менен (Ж.Мамытов). Ким акыйкатты сүйсө, ал никеден, башкача айтканда, кубулбаган сүйүүдөн, сүйүүнү издеш керек (А.Камю).*

Биринчи эки сүйлөмдө **кеч болсо да, экинчи жолу оңдолушу менен** деген кыстырындылар катышты. Эгерде аларды кашаадан чыгарып, сүйлөмдү трансформацияласак, алардын ар бири өз алдынча суроого жооп берип, өзүнчө сүйлөмдүк милдет аткарат. Кийинки эки сүйлөмдөгү Эр Манастын чоролору, кубулбаган сүйүүдөн деген түшүндүрмө

¹ Иманов А. Кыргыз тили. –Фрунзе: Мектеп: 1990. 244-245-беттер

² Жаларов А. Кыргыз тилинин синтаксиси. –Ф.: Мектеп, 1979, 261-бет.

мүчөлөр андай касиетке ээ эмес. Тескерисинче, аларды кашаага алып колдонсок, интонациялык жактан өзгөрүлүп, кыстырынды сөзгө айланып калар эле. Биз сөз кылган кыстырындыларды кыстырынды сүйлөм деп атоого болбойт. Жеке сөздөн турса кыстырынды сөз, толук маанилүү сөздөрдүн айкашынан турса кыстырынды түрмөк катарында кароого туура келет. Кыстырынды сөзгө караганда кыстырынды түрмөктүн сүйлөмдү татаалдаштыруучу мүмкүнчүлүгү жогору келет.

Кыстырындылар жеке сөз же сөздөрдүн айкашынан гана турбастан, бүтүндөй сүйлөмдөн, ал гана эмес тексттен да түзүлүшү мүмкүн. Мындай учурда аларды жөнөкөй сүйлөмдү татаалдаштыруучу компонент катарында караш керекпи же татаал сүйлөмдүн чегинде караш керекпи? Түркологияда бул суроого так жооп табуу кыйын. Кыстырынды болуп келген бөлүк жеке сөзбү, түрмөкпү, сүйлөмбү бардыгы тең бирдей планда каралып келе жатат.

Биздин оюбузча, кыстырынды болуп келген бөлүк негизги сүйлөм менен маанилик катышта туруп, ага кошумчалоо, толуктоо, түшүндүрүү киргизип тургандыгына карабастан, өзүнчө толук предикативдүүлүккө ээ болсо, аны кыстырынды сүйлөм деп атоого болот. Мисалы: *А жанагы иттин баласын (Кудаярханды айтып жатат) алдаса шумдарга макул болуп коюптур (Т.Касымбеков). Жусукенин (баарыбыз тең Жусуке дечүбүз) бул тагдырын укканда, чынын айтайын, мен аяп кеттим (К.Сактанов). Эки энеси (Капырбектин эки энеси бар эле) эки жагынан чыгып, ыйлап, алек кылабы деген ой баятан бери тынчын алып келе жаткан (У.Абдукаимов).*

Бирок мындай түзүлүштөгү сүйлөмдөрдү татаал сүйлөмдүн бир түрү деп эсептөө мүмкүндүгү да жок. Анткени кыстырынды түрмөктөр өз алдынча предикативдүүлүккө ээ болсо да, негизги сүйлөмдөгү тиги же бул мүчөнүн маанисин кеңейтип, ага түшүнүк берип турат. Эгерде кашааларды ачып жиберсек, грамматикалык жактан да, маанилик жактан да негизги сүйлөм менен тыгыз байланышты түзө албайт. Аларды багынычтуу татаал сүйлөм деп да, багынычсыз татаал сүйлөм деп да аныктай албайбыз. Ошондуктан А.Ф.Прияткинанын «предикативдик касиеттеги кыстырынды сүйлөмдү татаал

сүйлөмдүн проблемасына тиешелүү кылып кароо керек»¹ деген пикири тактоону талап кылбай койбойт. Андагы предикативдүүлүк толук кандуу эмес.

Кыскасы, кыстырындыларды структурасына ылайык кыстырынды сөз, кыстырынды түрмөк, кыстырынды сүйлөм сыяктуу топторго бөлүп, аларды сүйлөмдү татаалдаштыруучу өзгөчө компонент катары эсептөөгө негиз бар. Бирок өзбек тилинин грамматикасында кыстырындылар түшүндүрмө мүчөлөр менен бирдей категория катарында мүнөздөлөт. Түшүндүрмө мүчө деп эсептелинген мисалга көңүл буруп көрөлү. Кийин өзүнүн үйүнө (Николай Ивановичтин кабинети болгон үйгө) акырын кирип кетти².

Албетте, кыстырынды сөз менен түшүндүрмө мүчө кээде функционалдык жактан бирдей кызматта келиши мүмкүн. Андай учурда кыстырынды сөз менен түшүндүрмө мүчө стилге, ыңгайга ылайык тандалган болот. Мисалы: 1. *Редактордун (Догдуровдун) жаңы суроосуна таң калдым (М.Элебаев)*. 2. *Мен бул сөздү, атамдын сөзүн, кийин гана түшүндүм (А.Убукеев)*. Салыштырылгын теориялардын грамматика-семантикалык айырмачылыктары жөнүндө жогоруда сөз кылганбыз. Ошого толуктоо иретинде төмөндөгүлөрдү белгилемекчибиз.

Кыстырынды сөз менен түшүндүрмө мүчөлөр өздөрү маанилик катышта келген сөздүн грамматикалык формасына байланыштуу да айырмаланат. Түшүндүрмө мүчө өзү түшүндүрүлүп келген сөздүн грамматикалык формасы кандай болсо, ошондой формада келүүгө милдеттүү. Мисалы: 1. *Айланайын таянычым, Арстан жездем албай кал («Семетей»)*. 2. *Бизде, Ош шаарында, адамдардын пейили бир башкача («Ош жаңырыгы»)*. 3. *Биз, ыраматылык Скобелев экөөбүз, аз гана кол менен Анжыян жана Кокон шаарларын алган элек (К.Тыныстанов)*.

Ал эми кыстырынды сөздүн грамматикалык формасы аны менен маанилик катышта келген сөздүн грамматикалык формасы менен бирдей болушу милдеттүү эмес. Башкача айтканда, кыстырынды сөз грамматикалык түзүлүш боюнча

¹ Прияткина А.Ф. Русский язык. Синтаксис о сложного предложения. —М.: Высшая школа, 1990, стр.158.

² Узбек тили грамматикаси. II том. Синтаксис. Т.:Фан, 1976.

түшүндүрмө мүчөгө караганда эркин болот. Мисалы: 1. *Сынчнадагы (Түштүк-батыш Кытайдын Сынуанов провинциясы) космостук борбор негизделгенден берки 20 жылдыгын белгилөөдө («Жаштык жарчысы»)*. 2. *Кандай наадан баш кийимин унуткан, (чоочуп) ой мында кат жүрөт го (Ж.Мамытов)*. 3. *Күн батары менен уктап калчу Ташматтын (Нурматтын агасы) баласынын үнү чыгат (К.Жантөшев)*.

Мурда биз белгилегендей, кыстырындылардын структуралык деңгээли боюнча үч баскычка ажыратып карайбыз: *кыстырынды сөз, кыстырынды түрмөк, кыстырынды сүйлөм*. Алар кандай түзүлүштө келбесин, сүйлөмдөгү кызматы окшош - тиги же бул сүйлөм мүчөсүнүн маанисин толуктоо, тактоо, кеңейтүү.

Кыстырынды сөз бир же бир нече сөздөн түзүлөт да, кадыресе сүйлөм мүчөсү сыяктуу бир гана суроого жооп берет. Предикативдүүлүккө ээ эмес. Кадыресе сүйлөм мүчөсүнөн айырмасы сүйлөмдүн тутумунан ажыратылып, бөлүнүп берилет жана негизги орунга коюлбайт. Аларсыз да сүйлөм жеткилең ойду билдире алат. Кыстырынды сөздү катыштырбай айтканда деле сүйлөм маанилик жактан кескин өзгөрүүгө учурабайт. Мисалы: 1. *Ушу Сары-Жансардагы жерлерине (кайракчы жагына) суу жеткизип алсам дейм (Ш.Абдраманов)*. 2. *Мына ошондон тартып байыркы кылымдарда эри өлсө аялын тирүүлөй кошо көмүү (көңөй тууроо) ырасымга айланып калат (Ж.Медетов)*. 3. *Бул тууралуу өзбек адабиятында (эски убакта) бир аңгеме бар («Алатоо»)*. **Кээде кыстырынды сөз түшүндүрмө мүчөнү абдан тактап, толуктап калышы мүмкүн.** Мисалы: 1. *Мен атама, үйгө (Фрунзеге) кете беришимди кеңеш эттим (Т.Адышева)*. 2. *Бүгүн кеч, түнү (саат 11лерде) телефон аркылуу байланышмак болушту (Ө.Д.)*.

Кыстырындылардын өзгөчө түрү - кыстырынды түрмөктөр. Кыргыз тил илиминде кыстырынды түрмөктөргө көңүл бурула элек. Аларды кээде кыстырынды сөз, кээде кыстырынды сүйлөм катары мүнөздөшөт. Кыстырынды түрмөктөр кыстырынды сөзгө караганда жайылмалуу структурада келет. Синтаксистик башка түрмөктөрдөн айырмаланып сүйлөмдүн бир гана мүчөсүнө тиешелүү ойго тактык, кошумча маалымат, толуктоо киргизет. Структурасы канчалык жайылмалуу болсо

да сүйлөмдүк деңгээлге жетпейт. Ошондуктан толук предикативдүүлүккө ээ боло албайт. Жарым предикативдүү синтаксистик конструкция боюнча кала берет. Мисалы: 1. *Телонун которулушун траекториясынан (тело кыймылга келген сызыкты бойлото) ажырата билиш керек (Физика)*. 2. *Көрпө көтөрүүгө жарагандардын (үйлөнүп, бирок өзүнчө түтүн булата электердин) бардыгына тегиз бөлөм дегендер да болду (А.Убукеев)*. 3. *693-жылы Кутлуг көз жуумп, анын ордуна Капаган (кан ичер деген мааниде) отурат («Барсбек - кыргыздардын каганы»)*.

Мындай синтаксистик конструкцияларда баш мүчөлөр толук катышпайт. Бир составдуу сүйлөм менен структуралык жактан окшош болгону менен алардан айырмаланат. Бир составдуу сүйлөмдөр өз алдынча жеткилең синтаксистик конструкция болуп саналат. Аяктаган ойду билдирет. Ал эми кыстырынды түрмөктөр өз алдынча бүткөн айрым ойду билдире албайт. Сүйлөмдүн бир мүчөсүнө гана тиешелүү болуп келет. Ошондуктан аларды сүйлөмдүн жайылма мүчөсү катары кароого да болот.

Кыстырынды сүйлөмдүн семантика-грамматикалык табияты башкача. Алар толук маанилүү сүйлөмдүк түзүлүштө келип, өз алдынча предикативдүүлүккө ээ. Мисалы: 1. *Эртең шерттешкен маалда кайра Казань вокзалына келишимди айтып коштошуп жатып (ансыз деле келип вокзалга түнөйм) Үтүк менен Паша чөп сала турган жол баштыгын, полиэтилен пакетим бар-жогун сурады (Ч.Айтматов)*. 2. *Кээ бирөөлөр ушул тамтыгы кеткен коргонуңду бузуп (антпесең баары бир эски тактайы эзилеп кетет), жаңы конушка өт дешти (К.Бобулов)*. *Ушундан соң казый Нүзүпкө чоң салтанат кылып тизгин (бийлик белгиси – эки тизгин бир чылбыр) берди (Т.Кас.)*.

Кыстырынды сүйлөм катышкан сүйлөмдөрдү татаал сүйлөмдүн чегинде кароого да туура келет. Башкача айтканда, кыстырынды сүйлөмдү татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөм катары эсептөөгө негиз бар. Бирок синтаксистик мындай конструкция кадыресе татаал сүйлөмдү түзө албайт. Алар тигил же бул сүйлөм мүчөсү менен синтаксистик тыгыз байланышта келип, ага кошумча тактык, аныктык киргизет. Сүйлөмдүн структурасын кеңейтет. Бүткөн айрым ойду билдире алгандыгына карабастан, кадыресе сүйлөм сыяктуу өз

алдынчалыкка ээ боло албайт. Сүйлөмдүн бир гана мүчөсүнө таандык болуп кала берет.

Кыргыз тилиндеги кыстырындылардын бардык түрлөрү жазма кепте кеңири колдонулат. Оозеки сүйлөшүү кебинде сейрек кездешет. Кездешсе да алардын өзгөчөлүктөрү даана байкалбайт. Алар драмалык чыгармаларда өтө кеңири тараган. Кейипкердин кыймыл-аракети, физикалык абалы, башкаларга карата мамилеси дал ушул кыстырынды аркылуу сүрөттөлөт. Аны автордук сөз катары баалоого да болот. Мисалы: 1. *Миңжашар (ойлоно калып). Уулум Асылбекке атаң Миңжашардан эсендик кат деп баштайт (Б.Жакиев).* 2. *Жамантай, Миша ме! (колундагы оромолду сунат). Көмөч нан (М.Тойбаев).* 3. *Жейрен. Мени ошондойдон деп билесиңби (жакындап, кармалап). Кыскарталы (М.Элебаев).*

Мисалдарда Миңжашар, Жамантай, Жейрендердин иш-аракеттери, ал-абалы кыстырындылар аркылуу туюнтулгандыгы ачык көрүнүп турат. Аларсыз берилүүчү ой жеткилең, толук болбой калар эле.

Тил илиминде бири-бирине окшош же жакын категориялар арбын эле кездешет. Бирок алардагы жалпылыктарга караганда айырмалуу белгилер көп болгондуктан түрдүү баскычтарга же системаларга бөлүнүп турат. Ошол сыяктуу эле түшүндүрмө мүчөлөр менен кыстырынды сөздөрдүн ортосунда да белгилүү жалпылыктар жок эмес. Иликтөө ишибизде бул экөөнү чогуу караганыбыздын себеби да ушунда.

Аталган эки категориялардагы жалпылыктар төмөндөгүлөр:

1. Кээде кыстырынды сөздөр да түшүндүрмө мүчөлөр сыктуу тигил же бул сүйлөм мүчөсүнө аныктык, тактык киргизип, аны менен тике байланышта келет. Мисалы, 1. *Ордо боюнча оюн эки топко (жаатка) бөлүнүп өткөрүлөт (Кыргыз эл оюндары).* 2. *Бизди, бай-бийлерди, мал-мүлктөн ажыратабыз деп камданып жатышат имиш го?*

Мында **жаатка** деген кыстырынды сөз, **бай-бийлерди** деген түшүндүрмө мүчө функционалдык жактан окшош. Өздөрүнө тиешелүү сүйлөм мүчөсү кандай формада турса, ошондой эле формада турат.

1. Кыстырынды сөз да, түшүндүрмө мүчө да интонациялык жактан бөлүнүп, өзүнчө тыным менен айтылат. Мисалы, 1.

Жанымжан жеңебиздин (Бейшембинин аялы) кыялы башынан ошондой эле (М.Элебаев). 2. Душман биздин, совет өкмөтүнүн босогосуна кирип келди (У.Абдукаимов).

2. Бул синтаксистик эки категория тең көбүнчө жазма речте кодонулуп, оозеки речте өтө сейрек кездешет.

Мына ушундай семантика-грамматикалык жалпылыктардын натыйжасында профессор А.Жапаров кыстырынды сөз менен түшүндүрмө мүчөлөрдү бир системада карап, кыстырынды сөздү түшүндүрмө киринди сүйлөм деп атаган¹. Ошондой эле «Өзбек тилинин грамматикасында» да түшүндүрмө мүчөлөр менен кыстырынды сөздөр чогуу анализденип, бир категорияга киргизилген².

Түшүндүрмө мүчөлөр менен кыстырынды сөздөргө тиешелүү айрым семантика-грамматикалык жалпылыктар алардын ортосундагы айырмачылыктарды жокко чыгара албайт, тескерисинче, аларды айырмалап турган семантика-грамматикалык жана функционалдык белгилер басымдуулук кылат.

1. Түшүндүрмө мүчө да, кыстырынды сөз да өзү маанилик байланышта келген сөз менен бирдей грамматикалык формада келсе да, стилдик ыңгайга ылайык пайдаланылат. Мисалы, 1. Бул сөздөрдү ал Айнурадан, мурдагы аялынан, көп жолу угуп жүргөн (Ш.Абдраманов). 2. Жанчылып чала жан калган мугалим акыры муну таап, карматып жазалатарында, ушул шаарда иштеген агасы (атасынын иниси) куткарып калды да, ашпозго өткөрдү (С.Өмүрбаев).

2. Түшүндүрмө мүчө менен кыстырынды сөз өздөрү маанилик катышта келген сөздүн грамматикалык формасына байланыштуу да айырмаланат. Тагыраак айтканда, түшүндүрмө мүчө өзү түшүндүрүп келген сөздүн грамматикалык формасы кандай болсо, ошондой формада келүүгө милдеттүү. Мисалы, 1. Китептерди көргөндүгү жөнүндө ага, аялына дал азыр айтып бергиси келди (Ч.Айтматов). 2. бул сөз инимдин, бир тууган инимдин, сөзү экенине таң калдым (Ш.Бейшеналиев). 3. Жорж Дюруа ичке кирер замат Решелди, өткөн жолу өзү менен кошо кеткен аялды көрдү (Ги Де Мопассан).

¹ Аталган эмгеги (1979), 260-261-беттер.

² Узбек тили грамматикасы. 2-том. Синтаксис. –Ташкент: 1976, 347-бет.

3.1. Биз Ыраматылык Скобелев экөөбүз аз гана кол менен Анжиян жана Кокон шаарларын алган элек (К.Тыныстанов).

Түшүндүрүлүп жаткан сөз менен түшүндүрүп жаткан сөздөрдүн бирдей грамматикалык формада турушу туруктуу норма болуп саналат. Кыстырынды сөз өзү маанилик катыштагы сөз менен бирдей формада келип калышы да, келбей калышы да мүмкүн. Алардын бирдей формада турушу милдеттүү шарт эмес. Башкача айтканда, кыстырынды сөз грамматикалык түзүлүшү боюнча түшүндүрмө мүчөгө караганда эркин болот. Мисалы, 1. *Эми чөгөрө тилип эркин койсо, карды жарылып, экинчи сүт чыкпай, чыкса да жарытпай өлүп калат* (М.Элебаев). 2. *Ал сыяктуу шумпайга (жамааттан ажырагандарга) адамдар жасалма мамиле кыла башташат экен* («Асаба»). 3. *Кандай наадан баш кийимин унуткан (чоочуп), ой мында кат жүрөт го* (Ж. Мамытов).

Интонациясы боюнча түшүндүрмө мүчө да, кыстырынды сөз да өзүнчө бөлүнүп, обочолонуп айтылса да, башкача айтканда, экөө тең ажыраткыч интонацияга ээ болсо да өз ара айырмаланат. Түшүндүрмө мүчөгө көтөрүңкү үн ыргагы мүнөздүү болсо, кыстырынды сөздөргө бир кылка үн ыргагы мүнөздүү. Мисалы, 1. Мен, космостун манахы Филофей, өзүмдүн жасап жаткан иштеримдин жоопкерчилигин өз мойнума аламын (Ч.Айтматов). 2. Мындай сый-урмат силерге, согуш ардагерлерине аздык кылат («Кыргыз Руху»). 3. О, дал ошо кашкайган маңдай тишине (далай эркектердин сугу өткөн) кызыгы арткан курбалы Султан кемирейте койду (Т.Сыдыкбеков). 4. Күн эки бакан бою көтөрүлгөндө, ушул Ала-Дөбөт булуңунан нивки каты (өздөрү калак дешет) деңизге чыкты (Ч.Айтматов).

1-2-сүйлөмдөгү түшүндүрмө мүчө өзүнчө бөлүнүп, көтөрүңкү үн менен айтылды. Ошондуктан үтүр белгиси менен ажыратылды. 3-4-сүйлөмдөрдөгү кыстырынды сөздөр сүйлөмдүн башка мүчөлөрү сыяктуу эле үн ыргагы менен айтылды. Алар сүйлөмгө кошумча сөз катары киргизилди. Ошондуктан кашаага алынган.

2-§ Түшүндүрмө мүчөлөрдүн грамматикалык-семантикалык түзүлүшү

Сүйлөм мүчөлөрүнүн бирин маанилик жактан чечмелеп, тактап, өзгөчө интонация менен айтылган сөз же сөздөрдүн айкашы түшүндүрмө мүчө деп аталат. Мисалы, *силер, түкестандыктар, бизди жаман үйрөтүп койдуңар* (К.Тыныстанов). *Ак-Сай, жайкысын түмөндөгөн малга толгон Ак-Сай, бу элдикте* (Т.Сыдыкбеков). *Кыргыз элинин, меймандос элдин, басып өткөн жолу татаал жана табышмактуу* (Ү.Өмүралиев).

Түшүндүрмө мүчө өзүнөн мурун келген сөздөрдүн маанисин кеңейтип, толуктап, тактап келгендиктен, структуралык жактан ар түрдүү түзүлүштө кездешуү мүмкүн. Ал эми көтөрүңкү үн менен айтылышы ошол өзгөчө белгиге, толуктоого, чечмелөөгө өзгөчө көңүл бурулушу менен түшүндүрүлөт. Бирок түшүндүрмө мүчөдөгү интонациянын элементтерин туруктуу көрүнүш катары баалоо мүмкүн эмес. Анткени кээде түшүндүрмө мүчөдөн пауза (тыным) болуп, андан кийин пауза болбосо, кээде өзүнөн кийин да пауза болот. Мисалы: 1. Элдик бийликке көбүнчө бизди, аялдарды колдоочулар аз болуп жатат (радиодон). 2. Ал эми азыр, **Октябрь революциясынан кийин**, асмандын түрү да, мазмуну да өзгөрдү («Ала-Тоо»).

Биринчи сүйлөмдөгү **аялдарды** деген түшүндүрмө мүчө өзү түшүндүрүп келген сөздөн пауза менен ажыратылды, бирок өзүнөн кийинки сөздөн пауза менен ажыратылбастан, туташ айтылды. Ал эми экинчи сүйлөмдөгү **Октябрь революциясынан кийин** деген түшүндүрмө мүчө эки жагынан тең пауза менен ажыратылды.

Интонациялык элементтердин ар түрдүү болушу эки жагдай менен түшүндүрүлөт. Биринчиден, стилдик максатта, экинчиден, түшүндүрмө мүчөнүн көлөмүнөн. Эгер түшүндүрмө мүчө жеке сөздөрдөн же сөз айкаштарынан турса, анда тындоочунун, окуучунун көңүлүн буруу максаты коюлса, эки жагынан тең пауза менен ажыратылат. Ошондой эле түшүндүрмө мүчө структуралык жактан өтө жайылмалуу келсе, сүйлөмдүн башка бөлүктөрү менен чаташтырылбас үчүн өзүнчө бөлүнүп көрсөтүлөт.

Мындан тышкары, түшүндүрмө мүчөлөрдөгү интонацияга сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөр, бир өңчөй мүчөлөр да өз таасирин тийгизбей койбойт.

Түшүндүрмө мүчөлөрдүн каратма сөз, бир өңчөй мүчөлөр менен карым-катышы бар. Айрым түшүндүрмө мүчөлөр каратма сөз сыяктуу абалда кездешип калышы да мүмкүн.

Мисалы: 1. Сен, актер, элиңе ышкынды бөлүшкүн,
Мен, акын, таянам күчүнө этиштин (Ж.М.).

2. Мелис эмес эле акмаксың! Сен, **кой баккан** жылтыр баш, эмне мактанасың (Б.Сартов).

Мындай шартта **актер, кой баккан жылтыр** баш сыяктуу сөздөр бир эле учурда эки түрдүү функцияда келет. Биринчиден, түшүндүрмө мүчө катары *сен* деген ээнин кимдигин, кандайлыгын чечмелесе, экинчиден, сүйлөмгө мүчө боло албай каратма сөздүк касиетке да ээ.

Кээде түшүндүрмө мүчө нагыз каратма сөздөрдү да түшүндүрүп келе берет. Ошондуктан аларды толук маанилүү сүйлөмдөргө гана энчилеп коюуга болбойт. Мисалы: 1. *Урматтуу жердештер, Ош шаарынын тургундары, алдыдагы тарыхый мааракеге ар бирибиз аз да болсо өз салымыбызды кошууга аракет кылалы («Ош жаңырыгы»).*

О, аталар, **акыл-эстин каймактары**, узагыраак жашагыла дагы-дагы (М.Абылкасымова). Мисалдардагы түшүндүрмө мүчөлөр жалпы сүйлөмгө ээ эмес, каратма сөздөргө тиешелүү болуп, аларды тактады, толуктады.

Сейрек болсо да түшүндүрмө мүчөлөрдүн өзү бир өңчөй болуп келет. Мындай учур да болбой койбойт. Мисалы, *койнунан эр бүлөнү (-биздин аталарды, агаларды) түп көтөрө жоого аткарган колхоз кыштагы бозоруп, жетимсиреп турбайбы (С.Өмүрбаев). Мына бул таңкы теребелге – **торгой үнүнө, шылдыр булакка** керилген **аска-тоолорго** өзүнчө эле делөөрүп, өзүнчө эле түйшүктөнө берем (К.Жусупов).*

Сыртынан караганда аныкталгыч жалпылангыч сөз, түшүндүрмө мүчө анын бир өңчөй мүчөлөрү сыяктуу көрүнөт. А чындыгында, аларды түшүндүрмө бир өңчөй мүчөлөр катары баалоого туура келет.

Түшүндүрмө мүчөлөр сүйлөмдө ээлик, баяндоочтук, аныктоочтук, толуктоочтук милдетти аткарып кала берет. Алардын ар биринин өзүнө тиешелүү синтаксистик түзүлүшү бар.

V ГЛАВА

Кыстырындылар аркылуу татаалдашкан сүйлөмдөр-түркологиялык проблема катарында

1-§. Кыстырындылар түркологиялык проблема катарында

Жалпы тил илиминде да, түркологияда да кыстырындылар жалпысынан «кыстырынды сөз» же «кыстырынды сүйлөм» деген ат менен грамматикалык талдоого алынат. Алардын башкы сүйлөм мүчөлөрү менен карым-катышы жөнүндө анча кеңири маалымат берилбейт.

Биз кыстырынды сөз, түрмөк, сүйлөм деген түшүнүктөрдүн бардыгын алардын функционалдык кызматына карабай бириктирип «кыстырыныдылар» деп атадык. Алар кандай сруктурада келбесин, жөнөкөй сүйлөмдү татаалдаштырат.

Жөнөкөй сүйлөмдүн татаалданышы дегенди мындайча түшүнөбүз: биринчиден, сүйлөмдүн тутумуна кандайдыр бир синтаксистик категориялар катышып, алар кошумча маани, модалдуулук киргизет; экинчиден, ошол өзгөчө синтаксистик категориялар (атоочтук, чакчыл түрмөктөр, бир өңчөй, түшүндүрмө мүчөлөр, каратма, киринди сөздөр жана кыстырындылар) сүйлөмдүн бир мүчөсүнө же жалпы сүйлөмгө тиешелүү болуп келет, айрымдары эч кайсы сүйлөм мүчөсү менен маанилик катыш түзбөйт; үчүнчүдөн, жөнөкөй сүйлөмдү алар татаал сүйлөмгө айландырып жибере албайт, кошумча маалымат гана берип, структуралык-семантикалык жактан кеңейтет.

Мына ушундай касиетине карай татаалдашкан сүйлөмдү өз алдынча илимий жактан талдоо зарылдыгы келип чыгат. Ал үчүн аны татаалдаштыруучу компоненттердин ар бири толук такталган болуш керек.

Кыстырындылардын жалпы тил илиминде жана

түркологияда изилдениши

Тил илиминин кайсы проблемасы болбосун аны чечүүдө орус тилиндеги изилдөөлөргө таянуу салты бар. Анткени башка улуттук тилдерге караганда орус тилинин маселелери эртерээк изилденип, белгилүү тажрыйбалар топтолгондон кийин гана, ошонун үлгүсүндө түркология илими алга жылып олтурган. Ушул сыяктуу эле кыстырындылардын семантикалык-грамматикалык табиятын ачып берүүдө орус тилиндеги изилдөөлөргө кайрылбай коюу мүмкүн эмес.

Орус тил илиминде кыстырындыларды татаалдашкан сүйлөм системасында да, өз алдынча да караган учурлар бар.

Орус тилиндеги кыстырындылар И.И.Щебелева тарабынан атайын максатта изилденип, «вставочные предложения» деп аталган. Бирок синтаксистик бул категория татаалдашкан сүйлөмдүн карамагында эмес, өз алдынча сүйлөмдүн өзгөчө түрү катары мүнөздөлгөн¹.

Түркологияда бул салт катары бүгүнкү күндө да улантылган учурлар кездешет. И.И.Щебелева кыстырындыларды сүйлөмдүн өзгөчө түрү катары кароо менен бирге, алардын синтаксистик түзүлүшү, негизги сүйлөм менен болгон карым-катышы боюнча баалуу пикирлерди билдирген.

А.Г. Руднев орус тилиндеги татаалдашкан семантика-грамматикалык өзгөчөлүктөрүн аныктоодо синтаксистик түрмөктөр, түшүндүрмө мүчөлөр, киринди сөздөр сыяктуу эле кыстырындылар да татаалдашкан сүйлөмдү түзөт деп эсептеген жана кыстырындыларды кыстырынды конструкциялар деп атаган².

Орус тилинин академиялык грамматикасында кыстырындылардын түзүлүшү бир кыйла так жана кеңири сыпатталган. Кыстырындылар структурасына карабай кыстырынды сүйлөм, сөз жана сөз айкашы болуп үч деңгээлде каралган жана алардын ар бири семантика-грамматикалык жактан жеткилең мүнөздөлөт.

¹ И.И.Щебелева Вставочные конструкции в современном русском литературном языке. Автореф. канд. дисс. –М.: 1955

² Руднев А.Г. Синтаксис осложненного предложения –М.: 1959
Грамматика русского языка том II, синтаксис –М.: АН СССР, 1960, с.165-326

Нормативдик грамматикаларда орус тилиндеги кыстырындылар түрдүү деңгээлде жана түрдүү аспектилерде анализденет.

П.А.Леканттын редакциясы астында басылып чыккан окуу китебинде кыстырындылар сүйлөм тизмегине киргизилген кошумча маалымат берүүнү, түшүндүрүү маанисиндеги сөздөр, сөз айкаштары сүйлөм, же татаал сүйлөмдөр катары түшүндүрүлөт¹.

Е.С.Скебликова кыстырындыларды кошумча маалымат, түшүндүрмө берүүчү предикативдик бирдик катары карайт².

В.В.Бабайцева, Л.Ю.Максимовдор башка синтаксистик конструкциялар сыяктуу эле кыстырындылар да жөнөкөй сүйлөмдү татаалдаштыруучу компонент деп эсептешет. *«Кыстырындылар - деп жазышат алар, - сүйлөмдөгү синтаксистик байланыштын үзгүлтүксүздүгүн бузуп, кошумча маалымат, көмөкчү эскертүү киргизип келген конструкциялар болуп саналат»*³.

Түркологиялык адабияттарда деле орус тил илиминин салтын улантып, кыстырындыларды татаалдашкан сүйлөмдүн тутумундагы өзгөчө синтаксистик конструкция катарында жана өз алдынча сүйлөмдүн өзгөчө түрү деп эсептөө орун алып келди.

А.Покровская гагауз тилиндеги кыстырындыларды кыстырынды сүйлөм катары талдоого алган. Ал кыстырынды сүйлөмдөрдү негизги сүйлөм менен байланыш түзбөгөн кошумча маани, эскертүү киргизген синтаксистик конструкция деп мүнөздөйт⁴.

Башкыр тилинин академиялык грамматикасында кыстырындылар татаалдашкан сүйлөмдүн компоненти катары бир топ кеңири анализденген жана түшүндүрмө мүчө, киринди сөздөрдөн айырмалуу белгилери такталган⁵.

¹ Современный русский язык. М.: Высшая школа, 1982 –с. 326-327

² Скебликова Е.С. Современный русский язык. Синтаксис простого предложения. –М.: Просвещение, 1979, с. 224-228

³ Бабайцева В.В., Л.Ю.Максимов Современный русский язык часть II. – М.: Просвещение, 1981, с. 171.

⁴ Покровская Л.А. Синтаксис гагаузского языка. –М.: Наука, 1978.

⁵ Грамматика современного башкирского литературного языка. –М.: Наука, 1981, -с. 439-442

Кыстырындылар өзбек тилинин грамматикаларында адегенде «киритма гаплар» деген ат менен өз алдынча багыныңкы сүйлөмдүн бир түрү катары бааланып келсе¹, кийинчерээк татаалдашкан сүйлөмдүн бир бөлүгү катары сыпатталып келе жатат. Анда кыстырынды сүйлөм гана эмес кыстырынды сөз айкаштары да бирге каралган².

Уйгур тилинин грамматикасында да кыстырынды сүйлөмдөр «Кириш жумлэ» деп аталып, өз алдынча сүйлөм катарында түшүндүрмө мүчө менен аралаш берилген³.

Казак тилинин грамматикаларында да кыстырындылар түшүндүрмө мүчөлөр менен бир топко киргизилип, «кыстырынды сүйлөмдөр» деген ат менен берилип келе жатат.

К.М.Эсенов казак тилиндеги татаалдашкан сүйлөмдөрдү ар тараптуу изилдеп, түркологияга белгилүү салым кошту. Окумуштуу кыстырынды сүйлөмдөргө семантика-грамматикалык мүнөздөмө берүү менен, аларды сүйлөм ичинде колдонуу ыңгайына карай эки топко ажыратат: биринчиси - сүйлөм ажыратып айтылат да, кашаага алынат, экинчиси – негизги сүйлөм менен туташ айтылып, үтүр менен ажыратылат. Бирок К.М.Эсенов да кыстырынды сүйлөмдөр менен кириңди түрмөктөрдү бирдей караган. Ал автордун келтирген мисалдарынан ачык байкалат. «*Сени еркелетпек түгил, өз басын көтөрө албай жатыр*» (Б.Майлин)⁴.

Биздин оюбузча кириңди түрмөк, түшүндүрмө мүчө, кыстырынды түрмөктөрдүн өз ара катышы дагы да тереңирээк изилдөөнү талап кылат.

«Кыстырынды сүйлөм» деген термин кыргыз тил илимине профессор А.Жапаров тарабынан киргизилип, багыныңкы сүйлөмдүн бир түрү катары берилген⁵.

Профессор А.Жапаров кийинчерээк аларды «түшүндүрмө кириңди сүйлөм» деп атап, өз алдынча караган⁶. Окумуштуу

¹ Гуламов А.Г., Аскарлова М.А. Хазирки заман узбек тили. Синтаксис-Ташкент, 1961, 159-бет

² Узбек тили грамматикасы II том, Синтаксис, -Ташкент:Фан,1976,760-бет

³ Хазирки заман Уйгур тили –Алматы, 1966, 373-б.

⁴ Эсенов К.М. Казак тилиндеги курделенген сүйлөмдөр. Алматы: Гылым, 1974, 51-бет.

⁵ Жапаров А. Кыргыз тилинин грамматикасы. 2-бөлүк. Синтаксис – Фрунзе: Кыргызокуупед.мам.бас., 1956, 129-бет

⁶ Жапаров А. Кыргыз тилинин синтаксиси.–Фрунзе:Мектеп,1979, 260-бет

кыстырынды сүйлөмдөрдүн синтаксистик табиятына дагы да тереңирээк саресеп салып, эки томдук чоң эмгегинде аларды жөнөкөй сүйлөмдү татаалдаштыруучу синтаксистик конструкциялардын бири деп эсептеген¹.

Профессор А.Иманов кыстырындылардын синтаксистик табиятына башкачараак көз карашта мамиле жасайт. Ал кыстырынды сүйлөмдүн функционалдык өзгөчөлүгүн эске алып, «кошумча кыстырынды конструкция» деп атайт да, мындай конструкциялар жеке сөз, сөз айкашы жана бүтүндөй сүйлөм тибинде кездеше берерин белгилейт².

Ушул эмгектин автору кыстырынды сөз, кыстырынды түрмөк, кыстырынды сүйлөм дегендердин бардыгын бириктирип, «кыстырындылар» деп атайт. Ошондой эле илимпоз кыстырындыларды структуралык жактан үч деңгээлге бөлүп караган. Кыстырынды сөз, кыстырынды түрмөк, кыстырынды сүйлөм жана алардын түшүндүрмө мүчө менен окшош, айрымалуу белгилерине токтолгон³.

Чынында эле, «түшүндүрмө кириңди сүйлөм», «кыстырынды конструкция» деген аталыштарга караганда «Кыстырындылар» деген аталыштын мааниси бир кыйла кенен. Биринчиден, эгерде аларды түшүндүрмө кириңди сүйлөм деп атасак, анда сүйлөмдүк деңгээлге жетпеген кыстырынды сөз жана кыстырынды түрмөктөрдү алардын системасына кошо албас элек. Экинчиден, «кыстырынды конструкция» деген аталыш кыстырынды сөздөрдү жокко чыгарат.

«Конструкция» түшүнүгү эки же андан ашык сөздөрдүн маанилик жактан биримдиктеги грамматикалык айкалышы эмеспи. Ошондуктан «кыстырындылар» дегенде кыстырынды сөз, түрмөк, сүйлөмдөрдү жалпысынан түшүнөбүз. Структуралык жактан түрдүү деңгээлде турса да, бул үчөө функционалдык бирдей кызматта келет – негизги сүйлөмгө кошумча маалымат, толуктоо, түшүндүрүү киргизет. Сүйлөмдүн структурасын бөлүп, интонациялык бир бүтүндүктү түзөт.

¹ Жапаров А. Синтаксической строй кыргызского языка. Часть II – Бишкек: Мектеп, 1992, 153-бет.

² Иманов А. Кыргыз тили. –Фрунзе: Мектеп, 1990, 244-245-беттер.

³ Нуруев Т. Кыстырындылар сүйлөмдү татаалдаштыруучу компонент катарында (Мамлекеттик тил жана аны башталгыч класстарда окутуунун маселелери). –Ош, 1990, 90-бет.

2-§. Кыстырындылар жана түшүндүрмө мүчөлөр

Кыстырындылар менен түшүндүрмө мүчөлөрдүн речтеги кызматы окшош болгондуктан, бул эки синтаксистик категориялар бир каралып келди. Айрым илимий адабияттарда азыркы кезде да кээ бир синтаксистик түрмөктөр, түшүндүрмө мүчөлөр, кыстырындылар бир грамматикалык категорияга киргизилип жүрөт.

Тил илиминде окшош грамматикалык категориялар арбын. Маселен, зат атооч менен ат атооч, чакчыл жана атоочтук түрмөктөр менен багыныңкы сүйлөмдүн кээ бир түрлөрү семантикалык-грамматикалык айрым жалпылыктарга ээ болгондуктан тил илиминде узак убакыт бою дискуссия пайда кылган.

Ошол сыяктуу эле кыстырындылар да түшүндүрмө мүчөлөр менен кээде окшош функцияда келип калат. Бул эки синтаксистик категорияда төмөндөгүдөй жалпылыктар бар:

1) Кээде кыстырынды сөздөр да түшүндүрмө мүчө сыяктуу тигил же бул сүйлөм мүчөсүнө аныктык, тактык киргизип, аны менен тике байланышта келет. Мисалы: 1. *Ар жактагылар (жолчулар) мыйыгынан күлүп коюп жөн болушат (Ө.Даникеев)*. 2. *Сен, Миңбай, активдердин чогулушуна катышканы турасыңбы (Ш.Абдраманов)*. 3. *Бир күнү кечке жакын Калжат деген таранчынын, (уйгурдун) кыштагынын жанына келип кондук (М.Элебаев)*. 4. *Ушул баланын, (он төрт жаштагы баланын) колунан эмне келет эле (Ж.Мавлянов)*.

Келтирген мисалдардын 1-3-сүйлөмдөрүндө жолчулар, уйгурдун деген сөздөр – кыстырынды сөздөр. Ал эми 2-4-сүйлөмдөрдөгү Миңбай, он төрт жаштагы баланын деген сөздөр – түшүндүрмө мүчөлөр. Эки учурда тең кыстырынды сөз да, түшүндүрмө мүчө да сүйлөмдүн бир гана мүчөсү менен маанилик катышта келип, алар да ошондой грамматикалык формага ээ болду;

2) Кыстырынды сөз да, түшүндүрмө сөз да интонациялык жактан бөлүнүп, өзүнчө тыным менен айтылат. Мисалы: 1. *Жанымжан жеңебиздин (Бейшембинин аялы) кыялы башынан ошондой эле (М.Элебаев)*. 2. *Душман биздин, совет өкмөтүнүн босогосуна кирип келди (У.Абдукаимов)*. 3. *Бульвар көчөсү (азыркы Дзержин) менен Дунган (азыркы Киев) көчөсүнүн ээн жериндеги арык боюна бардык (К.Сактанов)*. 4. *Биз,*

ыраматылык Скобелев экөөбүз, аз гана кол менен Анжиян жана Кокон шаарларын алган элек (К.Тыныстанов).

3) Бул синтаксистик категориялар экөө тең көбүнчө жазма речте колдонулуп, оозеки речте сейрек кездешет;

4) Кыстырындылар да, түшүндүрмө мүчөлөр да жеке сөз, сөздөрдүн айкашы, сүйлөм түзүлүшүндө кездешет. Буга жогорку келтирилген мисалдар күбө болду.

Мына ушундай семантика-грамматикалык жалпылыктарына байланыштуу түркологиялык айрым адабияттарда кыстырындылар менен түшүндүрмө мүчөлөр бирдей грамматикалык категория катары сыпатталат¹. Кыстырындылар менен түшүндүрмө мүчөлөрдөгү айрым семантика-грамматикалык жалпылыктар алардын ортосундагы айрымачылыктарды жокко чыгара албайт. Тескерисинче, аларды айырмалап турган семантика-грамматикалык жана функционалдык белгилер бир топ айкын билинип турат. Андай айырмалоочу белгилер төмөндөгүлөр:

1. Кыстырындылар да, түшүндүрмө мүчөлөр да өзү маанилик байланышта келген сөздөр менен бирдей грамматикалык формада келгендигине карабай, стилдик ыңгайга ылайык пайдаланылат. Өзү байланышып келген сүйлөм мүчөсү менен түшүндүрмө мүчөнүн ортосунда маанилик катыш бекем болот. Ошондуктан алардын ортосунда жазма речте үтүр белгиси коюлат. Мисалы: 1. *Биз, өзүңдүн карачечекей уулдарын, сенин чакырыгың боюнча ... майданга аттандык (О.Орозбаев)*. 2. *Оюнчу жогоруда айтылган бардык шарттарды, томпойду, абалакты жерден алгандан кийин оюн башталат (Х.Анаркулов)*. 3. *Кээде чарчаганда, жайынча эле күнгө кактанып отурмай (Ш.Бейшеналиев)*.

Ал эми кыстырынды сөздөр менен өзү маанилик катышта келген сүйлөм мүчөсүнүн ортосундагы маанилик катыш бөтөн болот. Сүйлөмдөн кескин бөлүнүп айтылат, ошондуктан алар жазма речин кашаага алышат. Мисалы: 1. *Иван Карнович (кожоюнубуз) ачык-айрым киши (А.Жаныбеков)*. 2. *Ушу сары жалсардагы жериме (кайраакы жагына) суу жеткирип алсам дейм (Ш.Абдраманов)*. 3. *Аны жеңем (Эрматтын аялы) мага бышырып берип, кабыгын жерге көмүп коет (К.Сактанов)*.

¹ Есенов К.М. Аталган эмгеги, 55-бет; Жапаров А. Аталган эмгеги (1979), 260-261-беттер; Узбек тилининг грамматикасы (1976), 347-бет.

2. Кыстырындылар түшүндүрмө мүчөлөрдөн өздөрү маанилик катышта келген мүчөлөрдүн грамматикалык формасына карай да айырмаланат. Эгерде түшүндүрмө мүчөлөр өзү маанилик катышта турган сөздүн грамматикалык формасы кандай болсо, ошондой формада келиши шарт. Мисалы: 1. *Жерде, биз күнөөгө баткан жерде, анан сиз бардыгы жөнүндө каарданган элдин колу жеткис космос бийиктигинде туруп алып ой жүгүртө бербезиз* (Ч.Айтматов). 2. *Мына, сен, үйдүн сакалдуу ээси, термелип отурганың оңбу* (Ш.Бейшеналиев). 3. *Койнунан эр бүлөңү - биздин агаларды, аталарды түп көтөрө жоого аткарган колхоз кыштагы бозоруп, жетимсиреп кала берди* (С.Өмүрбаев).

Демек, түшүндүрүлүп жаткан сөз менен түшүндүрүп жаткан сөздөрдүн бирдей формада турушу булар үчүн туруктуу норма болуп саналат.

Кыстырынды сөздөр өздөрү маанилик катышта турган сүйлөм мүчөсү менен бирдей формада келиши да мүмкүн, келбей калышы да мүмкүн. Алардын бирдей формада байланышуусу ар убак эле милдеттүү норма эмес. Мисалы: 1. *Ал сыяктуу шумпайга (жамааттан ажырагандарга) адамдар башкача мамиле башташат экен («Асаба»)*. 2. *Түн уурусундай ал күнү күнү-түнү колуктусу менен белгисиз (тоодо карагай түбүндө) беш түндү бейкут өткөздүк* (Т.Сыдыкбеков). 3. *Сүт жакшы чыккан күнү булардын бири эки жындан (эки жарым кадак) алат* (М.Элебаев).

3. Интонациясы боюнча түшүндүрмө мүчө да, кыстырынды сөз да өзүнчө бөлүнүп, обочолонуп айтылса да, башкача айтканда, ажыраткыч интонацияга ээ болсо да, алар өз ара айырмаланат. Түшүндүрмө мүчөгө көтөрүңкү үн ыргагы мүнөздүү болсо, кыстырынды сөздөргө бир кылка үн ыргагы мүнөздүү. Мисалы: *Мен космостун монахы Филофей, өзүмдүн жасап жаткан иштеримдин жоопкерчилигин өз мойнума аламын* (Ч.Айтматов). 2. *Материалдык дүйнөдө болуп өтүүчү бардык мүмкүн болгон өзгөрүштөрдү, материянын өзгөрүштөрүн, жаратылыштын кубулуштары дейбиз* (Физика 8-класс). 3. *Ингендин чарым этин жей албайбыз, берсеңер жашынан - ботосунан, бергиле* (О.Айтманбетов).

Буларда түшүндүрүлүп жаткан сөздөргө караганда түшүндүрмө мүчө көтөрүңкү үн менен айтылды. Өзүнөн

мурунку же кийинки сүйлөм мүчөлөрүнөн узагыраак тыным аркылуу бөлүнүп турат. Ал эми кыстырынды сөздөргө мындай интонация мүнөздүү эмес. Мисалы: 1. *А жанагы туз ургур (Кудаярханды айтып жатат) алдаса шумдарга макул деп коюптур (Т.Касымбеков)*. 2. *Автордун оюна койсо, Какемди улам өзгөртүп турмак (ээде калпак кийгизип, кээде тумак) (Мидин)*.

4. Түшүндүрмө мүчөлөр жеке сөз же сөздөрдүн айкаштарынан гана түзүлсө, кыстырындылар толук маанилүү сүйлөмдөрдөн, ал тургай татаал сүйлөмдөрдөн да түзүлө берет. Мисалы: 1. *Бул экөө, энеси жана кызы, бири-бирине аябай окшош (Ч.Айтматов)*. 2. *Жыты аңкыган (балким, ал атырдын жыты эмес, Ренанын жытыдыр) сүлгүсүнө чайдын шамасын ороп көзүнө басып отурганычы... (Б.Сартов)*.

Мисалдардагы *энеси жана кызы, эки куда, кубулбаган сүйүүдөн деген сөздөр жана сөз айкаштары түшүндүрмө мүчө болуп келди*. Өзүнөн кийинки сүйлөм мүчөсү менен биригип гана сүйлөм түзүүгө катышты. Түшүндүрмө толук сүйлөмдүк түзүлүштө келбейт. Ал эми кыстырындылар структуралык жактан чектелбейт. Мисалы: 1. *Бектурган эчтеме түшүнгөн жок (ал өмүрүндө догдурду көргөн эмес), илмеңдей басып аялдын жанына барды (А.Токомбаев)*. 2. *Бир энем качат төркүнүнө, бир жеңем качат (кичи энемди жеңе дечү болдум) төркүнүнө (Т.Адышева)*. 3. *–Э, айланайын чалым, буну кайдан таба койдуң?! –деп ошо трайкени жыттап, көзүнө сүртүп (анда жаңы кездемени, жаңы буюмду көзгө сүртчү, көзгө сүртүшкө да табылбайт деген сөз ошондон калган го). Бир чепкендик тракейге көктөн кут түшкөндөй сүйүндү (С.Өмүрбаев)*.

Биринчи жана экинчи сүйлөмдөрдөгү кыстырындылар жөнөкөй сүйлөм, үчүнчү сүйлөмдөгү кыстырынды татаал сүйлөм түзүлүшүндө келди. Алардын кыстырынды сүйлөм экендиги оозеки речте байкала бербейт. Анткени алар кадыресе сүйлөмдөр сыяктуу эле өз алдынча аяктаган интонация менен айтылат.

Жазма речте гана негизги сүйлөмгө кошумча, толуктоо киргизип, чечүүчү мааниге ээ эмес болгондуктан кашаага алынып берилет.

Жыйынтыктап айтканда, түшүндүрмө мүчө менен кыстырындылар функционалдык жактан жалпы белгилерге ээ

болуп турса да, грамматикалык түзүлүшү, синтаксистик байланышы интонациясы боюнча өз ара айырмаланып, экөө эки башка категорияга кирет.

3-§. Кыстырынды сүйлөмдөр жана киринди түрмөктөр

Кыстырындылардын ичинен сөз айкаштарынан түзүлгөн киринди түрмөктөр да айтылып жаткан ойго кошумча түшүнүк, тактоо киргизет. Кыстырындылар сыяктуу структуралык жактан кээде жайылмалуу түзүлүшкө ээ болуп, сүйлөм курулушуна чейинки деңгээлге жетет. Мисалы: 1. Анан калса өзүңүз, орус иерархтардын айтуусу боюнча, мейли, өз атыңызды өзүңүз чакырган күндө да, манах болсоңуз, анан ушунун баары текеберчилик эмеспи (Ч.Айтматов). 2. Айдар го, чынын айтыш керек, ага анча деле маани бербегендей (Ө.Даникеев). 3. Мына бул, сыртынан караганда, ар бир адамды суктандырырлык сегиз бөлмөлүү үйдө төрт гана адам жашоочубуз (К.Жантөшев). Келтирилген мисалдардагы «орус иерархтардын айтуучу боюнча», «чынын айтыш керек», «сыртынан караганда» деген киринди түрмөктөр сүйлөмгө кошумча маани киргизип, андагы ойдун түрдүү кырдаалын билдирип турат. Мына ушундай касиетине байланыштуу айрым түркологиялык адабияттарда буга окшогон конструкцияларды кыстырындылар менен бирдей караган учурлар кездешет.

Бирок аталан эки синтаксистик категориялар функционалдык жактан өз ара айырмаланат.

Биринчиден, киринди түрмөктөр сүйлөмгө кошумча модалдуулук берип турат, башкача айтканда, сүйлөөчүнүн же автордун айтылып жаткан ойго карата түрдүү мамилесин билдирет. Ошондуктан алар модалдуулук касиетине карай классификацияланат.

Маселен, доцент Т.Нуруев киринди түрмөктөрдү кошумчалоо, тактоо маанисиндеги, корутундулоо, жалпылоо маанисиндеги, ырастоо, кубаттоо маанисиндеги, бышыктоо, бекемдөө маанисиндеги, байланыштыруу, бириктирүү маанисиндеги, нааразылык, каршылык маанисиндеги киринди

түрмөктөр деп 13 семантикалык топко ажыратып, талдоого алат¹.

Демек, кириңди түрмөктөрдүн речтеги негизги кызматы айтылып жаткан ойго карата түрдүү мамилелерди билдирүү болуп саналат. Алар сүйлөмдөрдүн айрым жеке мүчөсүнө, жалпы эле сүйлөмдүн мазмунуна да тиешелүү болушу мүмкүн.

Ал эми кыстырындылар сүйлөмгө же айрым сүйлөм мүчөсүнө маанилик оттенек киргизбейт. Аларга кошумчалоо, тактоо, түшүндүрүү киргизет. Мисалы: 1. *Эң башкысы мен топуракка (ошол алакандай айдоо жериме) калыс болдум (Ш.Абдраманов)*. 2. *Алгачкы күндөрү капаска түшкөнсүп (санаа го бир жагы), камынып жүрдү (Ө.Даникеев)*. 3. *Адаптация (байыр алуу) мезгил, эреже катарында, эң кеминде эки айга чейин созулушу ыктымал («Ден соолук»)*.

Экинчиден, кириңди түрмөктөр өзү байланышта келген сүйлөм мүчөсүнүн грамматикалык формасына эч убакта көз каранды эмес, ага окшобогон формалар да кездешет. Ал эми кыстырындылардын кээ бири өзү маанилик катышта турган сүйлөм мүчөсү кандай формада келсе, ошондой формага ээ болот. Салыштырып көрөлү: 1. *Сураштырып көрсөк, алгачкы маалыматтарга караганда, Бөкөн жомок эмес экен (К.Каимов)*. 2. *Деги бул тегеректе Мураттын иши үчүн орденди мындай коелу, жөнөкөй медал алганын уктуңар беле? (О.Орозбаев)*. 3. *Эки суу арасындагы (Сыр Дайра менен Кара Дарыянын ортосундагы) кыпчак уругуна тили ширин элчилер барды (Т.Касымбеков)*. 4. *Булардыкы (Бостон абабыз менен а кишинин зайыбынан башкасыныкы) бойлоруна чак тигилген. Ж. (Мавлянов)*.

Үчүнчүдөн, кыстырындылар менен кириңди түрмөктөр синтаксистик кызматы боюнча айырмаланат. Эгерде кириңди түрмөктөр сүйлөмдүн тутумунан ажыратылып айтылып, сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткара албаса, канчалык жайылмалуу структурада болбосун сүйлөмдүк касиетке ээ боло албаса, кыстырындылар өзү маанилик катышта келген сүйлөм мүчө сыяктуу эле белгилүү бир суроого жооп берип, сүйлөм мүчөсү боло алат. Кээде толук маанилүү сүйлөмдүк түзүлүштө келет.

¹ Нуруев Т. Кириңди түрмөктөрдүн айрым түрлөрү жөнүндө // Научные труды Ошского государственного университета. Общественные и гуманитарные науки. —Ош, 1999, 82-87-беттер

Мисалы: 1. Бирок мен, Чоркарыя айткандай, тамак ичер замат эле уктап калчу эмес элем (А.Стамов). 2. Азыркы кезде расмий маалыматтарга караганда, аскердик өнөр жайдын үчтөн экиси эл чарбасы үчүн иштөөдө («Кыргыз Руху»). 3. Сагымбай 1867-жылы Ысык-Көлдүн күңгөй тарабында Кабырга деген жерде, (азыркы Тору-Айгырда) туулган (А.Осмонов). 4. Кайда жүрсөм да ушул агам (менин атамдын агасынын баласы) менен жеңе түшүмдөн кетпей кыйнай берет (М.Элебаев). 5. Жусукенин (баарыбыз тең Жусуке дечүбүз) бул тагдырын укканда, чынын айтайын, аяп кеттим (К.Сактанов).

Келтирген 1-2-мисалдардагы кириңди түрмөктөр эч кайсы сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарган жок. 3-4-«Тору-Айгырда» деген кыстырынды бышыктоочтун, «менин атамдын агасынын баласы» деген айкалыштарын «баласы» деген сөз ээлик милдет аткарып келди. Ал эми 5-мисалдагы кыстырынды сүйлөм катары өз алдынча бүткөн айрым ойду билдире алат.

Кыстырындырылардын синтаксистик түзүлүшү

Жогоруда биз белгилегендей кыстырындылардын деңгээли боюнча үч баскычка ажыратып карайбыз. Алар – кыстырынды сөз, кыстырынды түрмөк жана кыстырынды сүйлөмдөр структуралык жактан бир түзүлүштө келбесин, кыстырындылардын сүйлөмдөгү функциясы бирдей – тигил же бул сүйлөм мүчөсүнүн маанисин толуктоо, тактоо, чечмелөө, кеңейтүү. Мына ушундай функциясына байланыштуу кыстырындылар жөнөкөй сүйлөмдү татаалдаштыруучу синтаксистик конструкциялардын өзүнчө тобу катары эсептелип келе жатат.

1-§. Кыстырынды сөздөрдүн грамматикалык-семантикалык түзүлүшү

Кыстырынды сөз толук маанилүү жеке сөздөрдөн же түрдүү сөздөр менен айкашып түзүлөт. Кадыресе сүйлөм мүчөсү сыяктуу бир суроого жооп берип, сүйлөмдүн түрдүү мүчөсү менен грамматикалык-семантикалык байланышта келет. Ошол өзү байланышып келген сөз кандай мүчөлүк милдет аткаrsa, ошондой милдет аткарат. Мисалы: 1. *Ушул жолу менин көбүнчө көңүл бөлгөнүм фольклор (эл чыгармалары) болду (М.Элебаев).* 2. *Нуркамал Жетикашкаева*

(таенем) болуп бир үйдө жашап, чогуу чоңойдук («Асаба»). 3. Кыргыздар болсо өз наамы, тайпалык эркекчиликтерин (улуттук үрп-адаттарын) сактап, өз коомун өнүктүрүп келген (Мурас).

Келтирилген мисалдардагы эл чыгармалары, таенем, улуттук үрп-адаттарын деген кыстырынды сөздөр фольклор, Нуркамал Жетикашкаева, эркекчиликтерин деген сөздөр менен синтаксистик байланышта келип, алар кандай мүчөлүк милдет аткарсан, ошондой милдет **аткарып келди**. Биринчиси – баяндоочтук, экинчиси – эзлик, үчүнчүсү - толуктоочтук милдет аткарды.

Бирок кыстырынды сөздүн маанилик катышта келген сөз менен бирдей грамматикалык формада турушу ар убак эле милдеттүү шарт эмес. Кээде кыстырынды сөз башка бир сүйлөм мүчөсү менен тике байланышы жок эле өз алдынча колдонулушу мүмкүн. Мындай грамматикалык форма, структура тилибизде сейрек кездешет. Мисалы: 1. Айтпадымбы, жаңкы Жумагулга (Самактардын врачы) шилтеп кой деп (Ө.Даникеев). 2. Тейибек – (бойпоңдоп) мынчалык ачууланып кайдан, балам (К.Жантөшев).

3. Рас, Аялдар

Биздин коомдо чоң күч.

Бирок.

Арасында (анда-санда) бар:

Аккол,

«Акчүч» (Мидин).

Биринчи сүйлөмдөгү Самактардын _____ врачы деген кыстырынды сөз изафеттик айкалыштары атооч жөндөмө формасында келди. Ал эми маанилик катышы Жумагулга деген сөз барыш жөндөмөдө турат.

Экинчи сүйлөмдө бойпоңдоп деген кыстырынды сөз Тейитбектин кыймыл-аракетин билгизди. Үстүртөн караганда бул кыстырынды сөз эмес сүйлөмдүн баяндоочу сыяктуу кабыл алышы мүмкүн. Бирок драмалык чыгармаларда каармандардын диалогдору менен автордук сүрөттөөлөр кыстырынды сөз аркылуу ажыратылып турат. Биз келтирген мисалдар «мынчалык ачууланып кайдан балам» деген сүйлөм Тейитбекке тиешелүү, ал эми «бойпоңдоп» деген кыстырынды сөз авторго таандык. Демек, Тейитбек ээ, бойпоңдоп баяндоочу эмес. Бул экөө эки башка категорияга кирет.

Драмалык чыгармаларда бир гана кыстырынды сөз эмес, кыстырынды түрмөк, кыстырынды сүйлөмдөр да өтө кеңири кездешет.

Ал эми үчүнчү сүйлөмдө «анда-санда» деген кыстырынды сөз бышыктооч катары өз алдынча сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарып келди «арасында» деген бышыктоочко көз каранды эмес. Баяндооч менен тикеден-тике синтаксистик байланыш түзүп, өз алдынчалыкка ээ. Анын кыстырынды сөз катары каралышы контекстке байланыштуу. Анткени башка сүйлөм мүчөлөрүнө салыштырмалуу мааниге ээ эмес. Аны сүйлөмгө кошпой койсо да болот. Ошол себептен автор аны кашаага алып, өзүнчө бөлүп көрсөткөн.

Кыстырынды сөздөрдүн структуралык-семантикалык табияты өтө көп кырдуу. Грамматикалык түзүлүшүнө карай кыстырынды сөздөрдү *кыстырынды сөз жана кыстырынды сөз тизмеги* деп эки топко ажыратууга болот. Кыстырынды сөздөр жеке сөздөрдөн же жеке сөз менен кызматчы сөздөрдүн айкашынан турат да, сүйлөмдүн түрдүү мүчөсү болуп келе берет.

Кыстырынды ээ негизги ээнин кимдигин, эмнелигин билдирип, түшүндүрүп келет. Ошондуктан аларды кээ бир илимий адабияттарда түшүндүрмө мүчө катары сыпаттаган учурлар бар. Мисалы: 1. *Кытай черүүлөр (аскерлер) алдынан тарсылдатып аткылап, коркураган калың элди кайра жапырып таштады (Ө.Даникеев)*. 2. *Ар жактагылар (жолчулар) мыйыгынан күлүп коюп, жок болушат (Ө.Даникеев)*. 3. *Токтор (кара-койчу) күтпөгөн жерден муңканып арманда кала берди (А.Токомбаев)*.

Кыстырынды сөздөр тике толуктооч болуп да, кыйыр толуктооч болуп да келе берет. Алар өзү байланышта турган негизги толуктоочко тактык, аныктык берип туурат. Мисалы: 1. *Али сөз башталбай биртке тымтырстыкка бул меймандарың саал чочуркай карап (Асан Болотов менен Мырзакматовду) анан, тиги өзүнүн Анарбайына али суроолуу көз таштап отурду (С.Өмүрбаев)*. 2. *Дүйнөгө устун болчудай баарын (А тургай өлүмдү да) унутуп жаңкы көр оокаттын артынан түшөбүз (Ө.Даникеев)*. 3. *Майраш – (балдарга) уялбай жакшы олтургула (Б.Жакиев)*.

Башка сүйлөм мүчөлөрүнө караганда бышыктоочтордун грамматикалык-семантикалык табияты алда канча көп кырдуу

болгондуктан, кыстырынды бышыктоочтор бышыкталгычка тиешелүү болуп, анын түрдүү кырдаалын билдирсе, кыстырынды бышыктооч негизги бышыктооч менен ага кошумча маани киргизет. Мисалы: 1. *Бир убакта кырга (бийиктикке) чыгып келген, издеп жүргөн малын таппай түшкөн (Т.Сыдыкбеков)*. 2. *Мындан мурун (кашаа жарым саат илгери) бир кат жазгам (М.Элебаев)*. 3. *Жуураатбек (сырттан). Биз да куттуктайбыз (М.Тойбаев)*.

Эмнегедир аныктооч жана баяндоочтордун кыстырынды сөз болуп келген учурун кездештире албадык.

Толук маанилүү сөздөрдүн айкашынан түзүлгөн кыстырынды сөздөр өзү байланышта келген сүйлөм мүчөсүнүн маанисин чечмелеп, кеңейтип, кошумчалап турат. Сөз тизмегинен турган кыстырынды сөздөрдүн семантикасы түзүүчү компоненттердин өз ара катышына ылайык аныкталат.

Сөз тизмегинен түзүлгөн кыстырынды сөздөр көбүнчө таандык байланыштагы аныктооч жана аныкталгычтардан турат. Мындай түзүлүштөгү кыстырынды сөздөр өзү байланышта турган сүйлөм мүчөсүнүн тегин, кимдигин, кимге, эмнеге тиешелүү экендигин билдирет. Мисалы: 1. *Түштө үйгө келсек, Солто менен Абийир (анын агасы) кечээтен берки апийимди жыйнап, эки жың, үч жыңдан кылып таңып, тактанын алдына кулатып жаткан экен (М.Элебаев)*. 2. *Демек, далайдан берки түшпөс койчулар (алардын аталары) кыштоонун мыктысын менчиктеп бекитишкен тура (Ш.Бейшеналиев)*. 3. *Аягында: - Каракашканы Кожобердиден (алардын чабаны) жетелетип ийиптир (Ө.Даникеев)*.

Ошондой эле ыкташа байланышкан атоочтук сөз тизмектери да кыстырынды сөз болуп келет. Мисалы: 1. *Эртеси мындай чыгып келе жатып, жолдо Бабайдыкына (орус абышканыкына) тие кетейин деген ой менен мен барып, так жумуштун үстүнөн чыктым (М.Элебаев)*. 2. *Базар көчөсү (азыркы Совет көчөсү) менен калдырап араба өтсө, жайында чаңга батасың, кышында балчыкка батасың (К.Сактанов)*. 3. *Баш маара – Ак-Чокунун тушу (азыркыга 45-47 чакырымдай аралык) (Ж.Медетов)*. 4. *Отурган аксакалдарга салт боюнча үч кесим – бир тогуз (үчөө тай, үчөө кунан, дагы үчөө бышты) тартуу камдашыптыр (А.Убукеев)*.

Ошентип, кыстырынды сөздөр өзү байланышта турган башка бир сөзгө толуктоо, тактоо, кошумчалоо маанисин киргизет, сүйлөмдү структуралык-семантикалык жактан татаалдаштырып турат. Алардын кээ бирлери түшүндүрмө мүчө менен окшош кызматта келет.

2-§. Кыстырынды түрмөктөр

Кыстырындылардын өзгөчө түрү - кыстырынды түрмөктөр. Кыргыз тил илиминде кыстырынды түрмөктөргө көңүл бурула элек. Аларды кээде кыстырынды сөз, кээде кыстырынды сүйлөм катары мүнөздөшөт. Чынында эле, кыстырынды түрмөктөр, сөз тизмегинен түзүлгөн кыстырынды сөз да толук маанилүү сөздөрдүн айкашынан түзүлөт. Бирок кириңди түрмөктөр аларга караганда жайылмалуу келип, сүйлөм сыяктуу түзүлүшкө ээ болот. Сүйлөмдүн бир гана баш мүчөсүнө тиешелүү ойго тактык, кошумча маалымат, толуктоо киргизет. Бул жөнүндө доцент Т.Нуруев да мындайча белгилейт: «Структурасы канчалык жайылмалуу болсо да, сүйлөмдүк деңгээлге жетпейт. Ошондуктан жарым предикативдүү конструкция катары кала берет»¹.

Демек, кыстырынды түрмөктөр менен кыстырынды сүйлөмдөр синтаксистик белгилери боюнча айырмаланат. Кыстырынды түрмөктөрдө баш мүчөлөр толук катышпайт. Бул жагынан бир составдуу сүйлөмдөр менен окшош болгону менен алардан айырмаланып бүткөн айрым ойду билдире албайт. Синтаксистик жеткилең конструкция эмес. Өз алдынча колдонула берет. Мисалы: 1. *Тигил жанындагы орто бойлуу (күлсө көрүнгөн) кашка тишинин бири алтындан, кызылдуу толмоч адамдын ар качан келип чай демдетип ичип, паллоо буйруп жеп, жай олтуруп кетүүчү чайканасы ушул (Т.Сыдыкбеков).* 2. *Короодо турган төрт мотоцикл төртөө бир учурда татырата от алдырып, (мылтыктын үнү угулбас үчүн ошентешчү) мылтыктар кезелди (К.Сактанов).*

¹ Нуруев Т. Кыстырындылар сүйлөмдү татаалдаштыруучу конструкция катарында // Мамлекеттик тил жана аны башталгыч класста окутуунун маселелери. –Ош, 1999, 94-бет.

Биринчи сүйлөмдөгү кашаага алынган бөлүк кириңди түрмөк, ал эми экинчи сүйлөмдөгү кашаага алынган бөлүк кыстырынды сүйлөм болуп саналат. Биринчисинде баяндооч катышып тургандай көрүнгөнү менен ал баяндооч боло албайт. Сүйлөмдүн башка бир мүчөсүнө гана таандык болуп, өзүнө тиешелүү ээси жок. Ал эми экинчисинде ээ катышпаса да, баяндооч аркылуу жеткилең ой берилди. Бул жерде ээнин катышып турушу талап кылынбайт: туюк жактуу бир составдуу сүйлөм.

Кыргыз тилиндеги кыстырынды түрмөктөр түрдүү грамматикалык формада келип, семантикалык жактан эң эле көп кырдуу.

Сүйлөмдөгү ээнин кимдигин, эмнелигин билдирип, ошол формада кодонулган кыстырынды түрмөктөр канчалык жайылмалуу формада келбесин, бир гана суроого жооп берип, ээлик милдет аткарат. Мисалы: 1. *Адегенде биз анын үйүндө репетитор (үйдөн сабак берүүгө жалданган мугалим) бар го, -деп ойлонгонбуз («Ден соолук»)*. 2. *Адистердин айрымдары башка кесипке ооп кетип жатышса, айрымдары (айрыкча музыка, айыл чарба техникаларын окутуп, үйрөтүүчү мугалимдер) өз кесибине даяр эмес бойдон келишүүдө («Мугалимдер газетасы»)*.

Кыстырындылар чакчыл түрмөк болуп келгенде тигил же бул сүйлөм мүчөсүнүн түрдүү кырдаалын билдирет. Мисалы: 1. *Ошондо мына бу (алдындагы чекир атты көрсөтүп) жаныбарга бир аз ыраазы болдум (М.Элебаев)*. 2. *Ушундай себептерден улам табигат аябай марттык менен зор талант союздук аренага чыга албай (улут маданиятыбыздын чегинде гана кармалып) кетти (М.Алыбаев)*.

Драмалык чыгармаларда роль аткаруучунун кыймыл-аракети көбүнчө чакчыл түрмөктөн түзүлгөн кыстырындылар аркылуу сүрөттөлөт. Мисалы: 1. *Карачаа (Чыныгулга барып). Жеңеке, эмне ыйладың? (Эркелете)*. *Жеңеке, айылдагы кыз-келиндер тил алса, чакырчы (К.Жантөшев)*. 2. *Акылбек (башын жай көтөрүп). Чырагым, ичер суум, көрөр күнүм деле аз калды (Б.Жакиев)*. 3. *Сардар (күлкүсүн тыя албай). Жеңем эмне десе баары туура болмок беле (М.Тойбаев)*.

Драмалык чыгармалардын тили башка жанрлардан айырмаланат. Анда негизги орунга каармандын аты коюлат.

Катышуучулардын кимиси сүйлөп жаткандыгы биринчи берилет. Анын кыймыл-аракети, ал-абалы ошол каармандын атынан кийин баяндалып, кашаага алынат да чекит белгиси коюлат. Демек, негизги тексттен өзүнчө бөлүнүп турат.

Кыстырынды түрмөктөр салыштыруу маанисинде келет. Андай учурда салыштырма –дай мүчөсү кыстырынды түрмөктү уюштуруунун формасы болуп келет. Мисалы: 1. *Ошентип, бардык континенттерде «ойду ойготуучу» деген «Трюбун» азгырылбай кое албады (албетте, азезилдин азгырыгы деп кийин оппоненттери айткандай), дүйнөнү дүңгүрөткөн кабар деген оңойбу (Ч. Айтматов).* 2. *Кээде кургак жыгач бири-бирине сүйөнүп (тарыхтагы байыркы адамдар тапкан жалындай) чатырап өрттөнөт (Ш.Бейшеналиев).*

Атоочтук түрмөктөр да кыстырынды катары келет. Алар аныкталгычтын кандайлыгын, кимдигин билгизип, аныктооч мүчө болот. Мисалы: 1. Эр жетип жолбашчы болгондон тартып (курултайда эл шайлаган) адилеттиги жана акылдуулугу менен элдин сүймөнчүгү болуп кетти (Барс-бек – кыргыздын каганы). 2. Араван районун кыдырып кечке жуук кетели деп турсак, Алля Анаров деген (пахтадан жакшы түшүм алып жүргөн) киши биздикине чай ичип кеткиле деп чакырып калды (Улуу инсан).

Белгилүү расмий документтин аталышы же чыккан датасы кыстырынды түрмөк болуп келгенде, тактоо, чечмелөө маанисин берет. Мисалы: *17-апрелде президент А.Акаев айыл чарбасына арналган Указга кол койду (айыл чарба продукцияларын даярдоочу, кайра иштетүүчү жана сатуучу ишканаларды өнүктүрүү жана колдоо жөнүндө) («Асаба»).*

Кээде кыстырынды түрмөктөр толук маанилүү сүйлөмдүн структурасында кездешип калат. Башкача айтканда, баш мүчөсү тең катышып түзүлөт. Бирок аларды өз алдынча жеткилең сүйлөм катарында эмес, кыстырынды түрмөк катары карайбыз. Анткени баш мүчөлөрдүн базасында түзүлсө да, алар сүйлөмдүн бир гана мүчөсүнүн маанисин толуктап, чечмелеп турат. Мисалы: 1. *Кээ бир учурларда (эл колхоздошкон учурларда) малга кырсык учурап, өлүм-житим болгон жерлерге касиет тиет дешип, Сагымбайды чакыртып барышып, «Манас» айттырышкан (А.Осмонов).* 2. *Кайра бардым сандалып Мтыпка (МТС дегени) (Ш.Бейшеналиев). Куба тобоол тебетейди чекеге*

кыйшайтып кийип, баягыдай иниси Шарше минчү көк бышты (азыр сары таман ат) астында.

Туруктуу сөз айкаштары да кыстырынды түрмөк болуп келет. Мисалы: 1. Ыраматылык кайненем (топурагы торко болсун) тили заар, териси тар киши эле (К.Борбугулов). 2. Бекташ (заманасы куурулуп турса да) Кенжеге күлүмсүрөй карап, атын мамыга байлады (М.Мураталиев).

Жыйынтыктап айтканда, кыстырынды түрмөктөр, кыстырынды сөздөргө салыштырмалуу структурасы боюнча алда канча татаал түзүлүштө келгендиктен, түшүндүрүү, толуктоо, тактоо мааниси кененирээк болот. Бирок кыстырынды сүйлөмдөр сыяктуу өз алдынчалыкка ээ эмес. Сүйлөмдүн бир гана мүчөсү менен байланышып, ошонун гана маанисин кеңейтет.

3-§. Кыстырынды сүйлөмдөрдүн грамматикалык-семантикалык өзгөчөлүктөрү

Сүйлөм ой-пикирди билдирүүнүн, өз ара карым-катнаш жасоонун эң негизги тилдик бирдиги болуп саналат. Сүйлөмдүн табияты жөнүндө өтө көп илимий пикирлер айтылып келген. Профессор А.Жапаров сүйлөм түзүүдөгү сөздүн ролун белгилөө менен бирге «Ал эми сүйлөм болсо тилдин грамматикалык касиетине жараша сөздөрдү өзүнө бириктирип, тийиштүү ырааттуулукка келтирип, алардын пикир алышуу табиятын шарттап турган грамматикалык категория болуп саналат»¹ –деп жазган.

Демек, сөздөр өз алдынча туруп адамдардын ортосундагы карым-катышты тейлей албайт. Алар белгилүү бир грамматикалык түзүлүшү, берген мааниси, интонациялык өзгөчөлүктөрү менен кошо функционалдык жагы жана грамматикалык башка категориялар менен богон катышы да ар тараптуу анализге алыныш керек.

Кыстырынды сүйлөмдөр кадимки сүйлөм менен бирдей структурада болот. Бирок алардан функционалдык жактан айырмаланат. Анткени кадимки сүйлөмдөр кандай түзүлүштө турбасын, өз алдынча аяктаган синтаксистик категория болсо,

¹ Жапаров А. Кыргыз тилинин синтаксиси. –Фрунзе: Мектеп, 1979, 4-бет

кыстырынды сүйлөмдөр белгилүү бир сүйлөм мүчөсүнө кошумча маани, маалымат киргизет. Бул жагынан алар татаал сүйлөмдөргө жакындышат. Мисалы: 1. *Тиги турган Жайнакка да апарып жуткура турган элең, (ал кечетен бери корунбайт), муун болот муңдуу эмнеге алпарып жуткурсун (С.Өмүрбаев).* 2. *Кедей тобу жоюлган соң, аны айылаткомго төрагалыкка көрсөтүшкөн эле (Т.Сыдыкбеков).*

Биринчи мисалдагы, «ал кечетен бери корунбайт» деген сүйлөм – кыстырынды сүйлөм. Ал «Жайнакка» деген толуктоочко кошумчалоо, түшүндүрүү берип турат. Жалпы сүйлөм үчүн маанилүү болбогондуктан кашаага алынып берилди. Сүйлөмдүн бир гана мүчөсү - толуктооч менен маанилик катышта келсе да, өзүнө тиешелүү баш мүчөлөрү бар өз алдынча аяктаган ойду билдирет.

Ал эми экинчи сүйлөм – багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм. Баш жана багыныңкы сүйлөмдөр структуралык-грамматикалык бир бүтүндүктү түзүп турат.

Негизги ойду билдирген жана кошумча ойду билдирген сүйлөмдөр жок. Грамматикалык формасы боюнча гана бири экинчисине баш ийип турат.

Кыстырынды сүйлөмдөр көбүнчө сүйлөмдүн ээси менен маанилик катышта келип, төмөндөгүдөй кошумчалоо, толуктоо, тактоолорду киргизет:

1) Ээнин кимдигин, эмнелигин, кандайча аталышын эсертүү маанисинде колдонулат. Мисалы: 1. *Андан тышкары бери (биерде жанагы Анастасия Ивановна деген сестра) аны көбүнчө Настя эже деп коюшат экен), Паша деген санитарка жана күзөтчү чал бар экен (О.Орозбаев).* 2. *Байкуш Карлыгачым болсо (өлгөн зайыбынын аты Карлыгач болчу) ушуну кылмак беле (У.Абдукаимов).* 3. *Байкем (атамды байке дечүмүн) комузду абдан жакшы көргөн киши эле (А.Токтомурастов).*

2) Ээнин сын-сыпатын, тегин, орун алуу тартибин билдирип келет. Мисалы: 1. *Арапчиев: -кандайсыздар, -деди демиге (болкойгон эттүү-жөндүү неме эле) (Ө.Даникеев).* 2. *Алардын арасында фагимун (кыязы шаман болсо керек) («Ала-Тоо»). 3. Айнек шкафтарда кыры алтындын буусунан карамалаган китептер (китептердин көпчүлүгү экинчи этажда, кабинеттин катарындагы китепканада эле) (Ч.Айтматов).*

3) Ээ болуп келген субъектинин жаш өзгөчөлүгүн билдирет. Мисалы: 1. *Ушунча жашка келгени (ал кыркта эле) мындай укмушту көргөн эмесмин (К.Каимов)*. 2. *Өзүмдүн эле улгайып калган уулум (ал азыр элүүлөргө келип калды) капкайдагы эски аттарын айтасын да турасын десе болобу (С.Өмүрбаев)*.

4) Негизги сүйлөмдөгү ээ болуп келген субъектинин башынан өткөргөн окуясын, кыймыл-аракет өзгөчөлүгүн билдирет. Мисалы: 1. *Эң кенжеси Атыр (энеси ушул кызын төрөгөндөн баш көтөргөн эмес) эки айча төшөктө жатып көз жумган (Т.Сыдыкбеков)*. 2. *Иван Карпович эриккенде гана багын аралап, бутактарын кайчы менен кыркып койгону болбосо (көп жылдар бою кызматта жүрүп суук кол болуп калса керек) көбүнесе «Волгасын» айдап алып балык уулайт (А.Жакыпбеков)*. Демек, *Тадышева поэзияга ушунчалык жооптуулук менен мамиле кылган (ошол себептен көп убакытка чейин өзүнүн мүмкүнчүлүгүнө ишене бербеген)*. *Чыгармачылыкта санга караганда сапатты, чындыкты, нукуралыкты ойдо койгон (А.Эркебаев)*.

Мисалдардан көрүнүп тургандай, кыстырынды сүйлөмдөр негизги сүйлөмдөгү ээ болуп келген субъект жөнүндө кошумча маалымат берип, грамматикалык жактан аны менен түз байланышта турат, же өзүнө тиешелүү ээси болот.

Кыстырынды сүйлөмдөр негизги сүйлөмдөгү толуктооч менен маанилик катышта туруп, ага кошумча маани, маалымат киргизет. Мисалы: 1. *Авдий ана ошол өткөн доордогу Чыгыш балдарын элестетти (китептерден далай окуганы бар)*. 2. *Буга окшогон чалды эмес (сакалы бар үчүн айтып жатат) Сурайылдай жаш жигиттерди бир силкип, ээрге жеткирчү эмес белең (Ш.Абдраманов)*. 3. *Кара койчуну жибербесем болбойт (кара койчу Сулаймандын жардамчысы эле) (У.Абдукаимов)*.

Келтирилген мисалдардагы кыстырынды сүйлөмдөр балдарын, чалды, *кара койчуну* деген толуктоочтор менен маанилик катышта турат. Ошондуктан негизги сүйлөмдөгү ээ менен грамматикалык байланыш түзө албайт.

Сейрек да болсо кыстырынды сүйлөмдөр негизги сүйлөмдүн баяндоочу менен маанилик катышта турат. Мисалы: 1. *«К» айылында так ушул (Саадат кыз ала качып, анын кесепетинен Ыманбай өлүп жаткан кез)*. (Т.Сыдыкбеков). 2.

Бул ишке тигинин да катышы бар деген каңшаар аралады (ишенсе да, ишенбесе да болот) (К.Акматов).

Кыстырынды сүйлөмдөр ар убак эле негизги сүйлөмдүн тиги же бул мүчөсү менен маанилик катышта турбастан, анын жалпы түзүлүшү менен маанилик катышта турушу да мүмкүн. Мисалы: 1. –Отуруңуз. Тартип сактаңыз, жолдош (ал Каппакбай уулунун атын атабады атайын) сизге сөз берилген жок (Т.Сыдыкбеков). 2. –И келип калдыңбы, балам, - деди атасы уулунун эртелеп келгенине шек алып, (согуш чыгыптыр деген кабарды булар алда качан угушкан болчу) (У.Абдукаимов). Мындай диалогдуу сүйлөмдөрдө каармандын кебине автор толуктоо, түшүндүрүү киргизди. Ошондуктан негизги сүйлөмдө бөлүнүп, кашаага алынды. Мындай кыска диалогдук сүйлөмдөргө гана мүнөздүү болбостон, башка түзүлүштөгү сүйлөмдөргө да мүнөздүү болушу да мүмкүн. Мисалы: 1. Ушул күкүрттөнгөн бозонун кадыры менен (Шоорукту жайына коелу) андан кийинки мыктылардын көбүнө Ыманбай теңтушсунчу эмес (Т.Сыдыкбеков). 2. Кийин бая Карачтын кыянатынан изилдеп кеткен Анаркулдун (аны Сабыйра айтып берген) муңкана сыздап отурган үнү да үзүл-кесил кулагына жаңырды (С.Өмүрбаев).

Негизги сүйлөмгө мезгил жагынан байланышып келген кыстырынды сүйлөмдөр тилибизде көп учурайт. Алардын тутумунда «Ал кезде», «ал жылдары» сыяктуу сөз айкаштары катышат. Мисалы: 1. Искак Раззаковичтин өзүнүн айткандарына караганда, анын туулган айын, күнүн жакындары так билбегендиктен (ал кезде туулган күндү белгилеп күбөлүк жазып берилбеген) ал киши документтерине 1910-жылдын 25-октябрында туулганмын деп жаздырыптыр (Улуу инсан). 2. Учу-кыйыры көрүнбөс ыргалган сары талаада бирин-серин комбайн (а жылдары комбайн жетишсиз) шаңдуу бүкүлдөп, анын айлана четинде бакылдаган орокчулар жапырт чабуулда (Ж.Бейшенулиев). 3. Кийинки урушту кой, илгери-илгери жигит кезинде мына бул бут майып болуп (анда догдур жок) жамбаштан сынган бут кабылдап, табыптар кулгуна деп чыгарышкан (С.Өмүралиев).

Мезгилдик маанидеги кыстырынды сүйлөмдөр өзүнөн мурунку сүйлөмгө тиешелүү болуп келет. Бирок аларды мезгил багыныңкы сүйлөм катары эсептөө мүмкүн эмес. Өз алдынча

толук аяктаган ойду билдирет. Эгерде аларды сүйлөмдүн тутумунан чыгарып салсак, негизги сүйлөмдүн мааниси өзгөрүп кетпейт.

Кыстырынды сүйлөмдөр кээде окуу китептеринде тапшырманы кандайча аткаруу керек экендигин түшүндүрүү үчүн колдонулат. Мындай учурда негизги сүйлөм менен кыстырынды сүйлөмдө грамматикалык жактан бекем байланыш болот. Ал экөө эки башка түрдөгү сүйлөм катары түзүлөт. Бирок аларды маанилик байланыш бириктирип турат. Мисалы: 1. *Ар бир отряддан канча пионер поезд менен кеткенин тап (билеттердин баасы бирдей) (Математика 4-класс).* 2. *Мындай векторлор a жана b векторлорундай эле кошулушат (9-сүрөттү карагыла) (Физика 8-класс).* 3. *Заттын атын билдирген сөздөрдү (ал кара тамга менен басылган) дептериңерге жазып, тушуна суроолорун койгула (кыргыз тили 4-класс).*

Драмалык чыгармаларда кыстырынды сүйлөм автордун сөзү катарында роль ойноочунун кыймыл-аракетин сүрөттөө үчүн өтө кеңири колдонулат. Аларды грамматикалык стандарты катары карасак да болот. Мисалы: 1. *Мен сенин кайратыңа ишенем, сөзсүз мен айткандай кыласың, аны билем, ата, билем (Болотбектин элеси кайрадан портрет болуп калат (Б.Жакиев).* 2. *Чагыр (тыштан кирип келип шашкан түрдө демигип). Аялдар, кан ата. Башка мүшкүл иш түштү. Батаңызды бер, ата (К.Жантөшев).* 3. *Эргеш (тыңшай калып, Саламатка). Бирдеме деп жатат, кыязы мени го (М.Тойбаев).*

Кыстырынды сүйлөмдөр жазма адабияттарда пайдаланылбастан, элдик оозеки чыгармаларда колдонулары фактылык материалдардан ачык байкалды. Алар негизги сүйлөм менен маанилик жактан байланыш түзүп турса да, кыйыр түрдөгү маалымат берип турат, башкача айтканда, негизги сүйлөм менен байланышы бошоң болот. Мисалы:

1. Эки жүз миң кол алып,
Энди келсин Музбурчак.
Ар тараптан коногу
(муруңкуңдун жомогу
Созунуп келсин оролу)

Аны шу жерге коелу
Айкөлүң Манас не болду.

(«Манас», IV том, 39-бет.)

2. Азиз кандын Алманбет

(Аяш атаң болучу)

Кулуңум, аны да салдым сүрөткө

(«Семетей», 1959, 91-бет).

Сүйлөм тизмегиндеги кыстырынды сүйлөмдөрдүн орду алардын маанилик катышына байланыштуу болот. Эгерде негизги сүйлөмдүн биринчи бөлүгүнө тиешелүү болсо, анын ортосунан орун алат. Мисалы: 1. *Мекеден жаңы келгенсип, дагы эмнени сурайт. Тиги болуш жигит (Калима Саадатты ушинтип тергөөчү) менен Шокемдин катлошкого жабылганын көзүң көргөн жокпу? (Т.Сыдыкбеков).* 2. *Жайнак көнүмүш адатынча эрте туруп айылдын үстү жагында басып жүрөт эле (уулу али уктап жаткан). Ойдун аягынан көрүнгөн эки газик куйрук улаш декилдеп чыга келип, ак үйлөрдү аралай токтоду (С.Өмүралиев).*

Эгерде кыстырынды сүйлөм негизги сүйлөмдөгү ой толук аяктагандан кийин ага толуктоо, кошумчалоо, маанисин киргизип келсе, сүйлөмдүн аягында колдонулат. Мисалы: 1. *Бул окуя айрыкча Жусупту өтө капалантты, ойго салды (катты окууру менен өрттөп салды) (К.Сактанов).* 2. *Мугалим жетишпей, нары балдардын саны аз, класска толбогондуктан, баарын чогултуп, бир мугалим окутчу (согуш аяктаганына эки жылга караган). (М.Мураталиев).*

Негизги сүйлөмдүн аягында келген кыстырынды сүйлөмдөр аны менен маанилик жактан бир бүтүндүк түзө албайт. Өз алдынча бир кошумчалоо, толуктоо киргизип, башкача структурада келет. Алар сүйлөмдүн башында кездешпейт.

Ошентип, кыстырынды сүйлөмдүн структуралык-семантикалык табияты өзү байланышта турган сүйлөмдөргө окшош болсо да, функционалдык жактан алардан айырмаланат. Кыстырынды сүйлөм негизги ойду билдирбейт. Негизги сүйлөмдөгү маанини кеңейтип, кошумчалоо, тактоо, чечмелөө, түшүндүрүү кызматын аткарат. Алар көркөм чыгармаларда да, илимий адабияттарда да кеңири колдонулат.

Татаалдашкан сүйлөмдүн татаал сүйлөмгө жакындашуусу

Тил илиминде татаалдашкан сүйлөм структуралык-семантикалык жактан кийинчерээк гана синтаксистик проблема катарында изилдөөнүн өзүнчө объектисине айланган. Мунун да өзүнчө жүйөлүү себеби бар. Анткени жалпы эле сүйлөмдүн өзүнө тиешелүү нукура табияты, анын сөз тизмеги менен карым-катышы, структуралык типтери такталмайынча, ага тиешелүү башка проблемалар жөнүндө сөз кылуу мүмкүн эмес эле.

«Татаалдашкан сүйлөм» деген түшүнүктүн өзү эле билдирип тургандай, жөнөкөй жана татаал (кошмо) сүйлөмдөрдүн экөөнө тең тиешелүү белгилери бар, өзгөчө структурадагы арабөк сүйлөм экендиги байкалат. Ушуга байланыштуу төмөндөгүдөй суроолор пайда болбой койбойт. Биринчиден, татаалдашкан сүйлөм сүйлөмдүн өзүнчө структуралык тибин түзөбү, же жөнөкөй сүйлөмдүн өзгөчө көрүнүшүбү? Экинчиден, эгер ал сүйлөмдүн өз алдынча структуралык тиби болсо, ой-пикирди билдирүү деңгээли боюнча кайсы баскычта турат? Үчүнчүдөн, татаалдашкан сүйлөмдөрдү түзүүчү синтаксистик категориялардын табиятына байланыштуу ал кандай түрлөргө бөлүнөт? Бешинчиден, татаалдаштыруучу компоненттеринин синтаксистик өзгөчөлүктөрүнө карай татаалдашкан сүйлөм татаал сүйлөмгө кандай деңгээлде жакындайт?

Албетте, бул сыяктуу түйүндүү маселелердин бардыгын илимий жактан негиздөө үчүн өзүнчө көлөмдүү эмгек талап кылынат. Биз алардын ичинен татаалдашкан сүйлөмдөгү предикативдүүлүктүн берилиш өзгөчөлүктөрүнө жана татаалдашкан сүйлөмдүн айрым түрлөрүнүн жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөргө карай карым-катышына гана кайрылабыз.

Сүйлөмдүн кайсы гана түрү болбосун анын чордонунда предикативдүүлүк турат. Ал баяндоочтуулук менен бирдей каралып келген¹. Мындай маани-маңыз баяндоочу бар сүйлөмдөргө гана тиешелүү болуп калар эле. Ошондуктан тил илиминде предикативдүүлүк катары айтылуучу ойдун чындыкка карата мамилеси түшүндүрүлөт да, чак жана жак

¹ Ахманова О.С. Аталган сөздүгү (1969, 346-6.); Орузбаева Б.Ө. Аталган сөздүгү (1972, 233-6.).

категориялары түзөт. Чынында эле, баяндооч катышпаган сүйлөмдөр (атама, кемтик, кыскартылган баяндоочтуу) түрдүү структурада кездешет. Алар деле башка сүйлөмдөр сыяктуу эле белгилүү ой-пикирди билдирип, коммуникативдик функцияда келет. Демек, предикативдүүлүккө ээ. Бар болгону предикативдүүлүктүн берилиш ыгы ар түркүн. Биздин оюбузча, предикативдүүлүк үч аспектиден каралыш керек. Алар – конструктивдик-синтаксистик, семантика-синтаксистик жана коммуникативдик аспектилер.

Предикативдүүлүктүн семантика-синтаксистик аспектиси жалпы тил илиминде жеткилең карала элек. Ал семантикалык синтаксиске тиешелүү болот да, семантикалык предикат менен байланышкан.¹ Татаалдашкан сүйлөмдөрдүн кадыресе жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөргө карай карым-катышын аныкташ үчүн биринчи кезекте предикативдүүлүктүн конструктивдик-синтаксистик жана семантика-синтаксистик аспектилерин тактап алуу зарыл.

Предикативдүүлүктүн конструктивдик-синтаксистик аспектиде предикативдик байланыш катары кароо керек. Башкача айтканда, сүйлөмдүк курулуштагы компоненттердин өз ара карым-катышы, модулдуулук, чак жана жак категорияларына карата мамилеси эске алынат. Мындай предикативдүүлүк эки составдуу сүйлөмдөрдүн негизин түзгөн ээ жана баяндооч аркылуу ишке ашат. Предикативдик байланыш анда милдеттүү, туруктуу жана бекем болот. Эки составдуу сүйлөмдөрдөгү предикативдик байланыш эксплициттик² мүнөзгө ээ.

Предикативдүүлүк семантика-синтаксистик аспектисин предикативдик катыш катары кароого болот. Сүйлөмдүн негизин ээлеп турган субъект жана предикаттын өз ара карым-катышы предикативдүүлүктүн берилишин билдирет. Семантикалык компоненттердин, башкача айтканда, субъект жана предикаттын өз ара карама-каршы коюлушу алардын ортосундагы катыштын бекемдигин, туруктуулугун билдирбейт. Алардын бири предикациялоочу, экинчиси предикациялануучу катарында белгилик (аныкталгыч жана аныктагыч) катышта келет. Тагыраак айтканда, түзүүчү компоненттерин

¹ Элчиев Ж. Аталган эмгеги (2002, 87-б.)

² Эксплициттик – лат. Explicit – ачык- айкын чагылдырылган.

экстенционалдык¹ компоненттер катары кароого туура келет. Мында предикат субъектиге карата мүнөздөөчү, сыпаттоочу катышта болот да, тиги же бул белги, сыпат ырасталат, же жокко чыгарылат. Натыйжада предикативдүүлүк имплициттик² мүнөзгө ээ болот. Ушул көз караштан алганда, экинчиленген же жарым предикативдүүлүк татаалдашкан сүйлөмдөрдү түзүүчү компоненттер ортосунда ишке ашат. Бирок бул аспектинин бир составдуу сүйлөмдөргө тиешеси башкача. Анткени аларда да предикативдүүлүк болот. Субъектилик-предикативдик катыш жалгыз баш мүчө жана ага байланыштуу грамматикалык категориялар аркылуу ишке ашат (Тойчубекова, 1983, 26-27-бб.). Модалдуулук, чак жана жак категориялары камтылат.

Ал эми биз кайрылып жаткан экинчиленген же жарым, (кээде кошумча) предикативдүүлүк обочолонгон, тактагыч жана бир өңчөй мүчөлөргө тиешелүү. Экинчиленген предикация – бул предикативдик карым-катыштын кайрадан түзүлүшү же бөлүнүшү болуп саналат да, негизги предикативдүүлүктү толуктайт, тактайт, б.а., кошумча маалымат менен камсыздайт. Экинчиленген предикация эки жактуу байланыштагы карым-катышта турат. Ал бир жагынан негизги предикация менен параллель коюлуп, белгилүү оппозицияда турса, экинчи жагынан негизги предикациянын карамагына кирет. Ошондуктан Н.М.Махмудов жарым предикативдүүлүктү пропозициянын³ экинчиленген көрүнүшү деп эсептеген (Махмудов, 1984, 98-б.).

Бирок татаалдашкан сүйлөмдү түзүүчү пропозициянын түзүлүшүн, семантикалык функциясын ар убак бирдей кароо мүмкүн эмес. Алар кээ бир шарттарда кайра түзүлгөн болсо, башка бир шарттарда бөлүнүүгө дуушарланып, экинчиленген (кошумча, жарым) предикативдүүлүктү түзүп калган болушу мүмкүн. Анткени татаалдашкан сүйлөмдү түзүүчү айрым категориялар сүйлөмдүн жалпы жонуна тиешелүү болуп өзүнчө автономиялык абалда келсе, айрымдары структуралык жактан канчалык кеңейген түзүлүштө болсо да, негизги предикат

¹ Экстенционалдык – лат. extensional – тилдик бирдиктин номинативдик жагы.

² Имплициттик – лат. implicit-жашыруун, жабык чагылдырылган.

³ Пропозиция – лат. Propositio – айтылыштын ирети

менен тикеден-тике байланышта келип, ага аныктык, тактык киргизет. Натыйжада андай транспозиция татаал сүйлөмдөргө карата оппозицияда боло алат. Дал ушундай өңүттөн алып караганда, татаалдашкан сүйлөмдүн татаал сүйлөмгө карата жакындашуу же өтмө шкаласын эске алыш керек.

Ошол эле учурда түрдүү пропозициялардын өз ара борбордук жана перифериялык абалына көңүл бурулат.

Экинчиленген предикациянын структурасы боюнча да тактоону талап кылган маселе бар. Экинчиленген предикация, (жарым предикативдүүлүк) синтагмалык чакта гана болору же жеке сөздөр аркылуу да берилиш мүмкүндүгү жөнүндө сөз козголо элек. Айрым изилдөөчүлөр ага синтагмалык чектен мамиле жасашат. Ошондуктан экинчиленген предикативдүүлүк жеке сөз аркылуу ишке ашып жатабы, же синтагмалык деңгээлдеги түзүлүш аркылуу ашып жатабы, баары бир анын берилиш жолун эске алуууну жөндүү деп эсептейбиз.

Каратма жана сырдык сөздөр синтагмалык деңгээлде экинчиленген предикативдик модалдык категорияга кирет. Сүйлөмдүн констративдик-синтаксистик борборун түзгөн негизги модалдуулукка кошумча модалдык маани киргизет. Андай экинчиленген предикативдик модалдык синтагма ажырагыс биримдикте туруп, субъективдик модалдуулукту билдирет. Ошондой эле вокативдик жана императивдик модалдык катышты билдириши да мүмкүн. Мында экинчиленген модалдуулук сүйлөмдүн констративдик-синтаксистик негизине кошулбайт. Бирок сүйлөмдүн жалпы модалдуулугун уюштурууга катышат. Ошондуктан бул сыяктуу синтагмалар, сөздүн кеңири маанисинде алганда, экинчиленген предикативдик маани деп аталат.

Бир өңчөй, обочолонгон тактагыч мүчөлөрдүн жана каратма, кириңди сөздөрдүн позицияларынын предикативдик касиеттеринин аныкталышына ылайык татаалдашкан сүйлөмдөр өтүү шкаласында жөнөкөй сүйлөмгө жакындыгынан татаал сүйлөмгө карай жакындашуунун иерархиялык жайгашуу баскычтарын түзөт. Ушуга байланыштуу татаалдашкан сүйлөмдүн борбору жана перифериясы, ошондой эле жөнөкөй сүйлөм менен татаал сүйлөмдөрдүн перифериясы жөнүндөгү маселе орчундуу мааниге ээ болот.

Татаалдашкан сүйлөмдүн борбору жана перифериясы жөнүндөгү маселе В.В.Бабайцева тарабынан алгач коюлуп,

татаалдашкан сүйлөмдүн борборун обочолонгон мүчөлүү сүйлөм түзөт, татаал сүйлөмгө карай кириңди жана кыстырынды конструкциялуу, каратма сөздүү сүйлөмдөр перифериялык абалда болот, ал эми жөнөкөй сүйлөмдөргө карай бир өңчөй баяндоочтуу сүйлөмдөр периферияда турат деген жобо берилген (Бабайцева, 1979, 151-б.).

Албетте, В.В.Бабайцева тарабынан коюлган маселе татаалдашкан сүйлөмдүн табиятын ачып берүүдө актуалдуу. Бирок айрым тактоолорду киргизүү зарылдыгы жок эмес. Биринчиден, татаалдашкан сүйлөмдүн орун алышын өтүү шкаласына карай аны татаалдаштыруучу категориялардын позициясындагы предикативдик касиеттеринин өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен гана анализдесек, анда тиги же бул татаалдаштыруучу категорияларды камтыган сүйлөмдүн түрлөрүн бүтүндөй жана анын жеке айрым түрлөрүн өз ара салыштыруу зарылдыгы болбой калар эле.

Экинчиден, татаалдаштыруучу категориялардын ар бири жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөр ичинде «өтүү шкаласы» боюнча түрдүү баскычтагы орун алыш структурасын уюштурат. Бул баскычтар уюштуруучу категорияларга дал келбейт, ирети менен тизмектешет, натыйжада «өтүү шкаласын» татаалдашкан сүйлөмгө карата колдонуу көп жактуу мүнөзгө ээ. Себептүү, биздин оюбузча, обочолонгон мүчөлүү татаалдашкан сүйлөмдөрдү бүтүндөй, «өтүү шкаласы» боюнча салыштыруу жана карама-каршы коюу дегеле мүмкүн эмес.

Үчүнчүдөн, бир эле татаалдаштыруучу категорияны камтыган сүйлөмдүн спецификалык, градуалдык (тизмектеш) жайгашуусу жөнөкөй сүйлөмдүн татаал сүйлөмгө өтүү шкаласында татаалдашкан сүйлөмдүн борбору жана перифериясы жөнүндөгү маселе өзгөчө мамиле жасоону талап кылат.

Ушундай жагдайларга байланыштуу татаалдашкан сүйлөмдөрдүн айрымдары жөнүндө төмөндөгүлөрдү белгилебей коюу мүмкүн эмес. Татаалдаштыруучу категориялар сүйлөмдүн конструктивдик ядросуна кирбегендиктен, уюштуруучу борборго тикеден-тике таасир эте албагандыктан, алар өтүү шкаласында жакындашуу деңгээли жагынан жөнөкөй сүйлөмдүн перифериясын түзөт. Буларга бир өңчөй айкындоочтуу татаалдашкан сүйлөмдөр, танып тактагыч,

каратма, киринди компоненттүү татаалдашкан сүйлөмдөр кирет.

Ал эми башка бир сүйлөмдөрдө татаалдаштыруучу категориялар сүйлөмдүн конструктивдик-синтаксистик ядросуна кирет да, уюштуруучу борборго өз тасирин тийгизе алат. Ошондуктан алар өтүү шкаласы боюнча татаал сүйлөмдүн перифериясын түзөт. Буларга атооч жөндөмөдөгү сөз менен чогуу келген бышыктагыч аныктоочтуу татаалдашкан сүйлөмдөр, сүйлөмдүн конструктивдик-синтаксистик ядросуна кирген каратма жана киринди сөздүү татаалдашкан сүйлөмдөр, экинчи даражадагы баяндооч деп эсептелүүчү чакчылдардан түзүлгөн бышыктооч аркылуу татаалдашкан сүйлөмдөр, бир өңчөй ээлер жана этиштик баяндоочтор аркылуу татаалдашкан сүйлөмдөр кирет. Мындай түзүлүштөгү компоненттер ээ менен гана эмес, баяндооч менен да маанилик байланыш түзүп, предикативдүүлүк касиетке жакындайт.

Демек, монопредикативдик структурадагы сүйлөмдөрдө полипредикативдик кубулуш орун алган кезде, өтүү шкаласы боюнча татаалдашкан сүйлөмдөрдүн борбору предикативдик ядронун бутактануу белгисин ачык билдирет.

Жогорку айтылгандарга байланыштуу экинчи даражадагы баяндооч-бышыктоочтуу татаалдашкан сүйлөм менен бир өңчөй баяндоочтуу татаалдашкан сүйлөмдөрдү анализдеп көрөлү.

Чакчылдар экинчи даражадагы баяндоочтук касиеттеги бышыктоочтук милдет аткаруу үчүн сүйлөмдөрдүн конструктивдик-синтаксистик ядросуна обочолонгон абалда кириш керек. Экинчиден, ал обочолонгон бышыктоочтун өзүнө тиешелүү багыныңкы абалда байланышкан сүйлөм мүчөсү болууга тийиш. Мындай шарттарсыз чакчылдардан түзүлгөн бышыктоочтор экинчи даражадагы баяндоочтук касиетке жете албайт. Салыштырып көрөлү: 1. *Жаркырап күн уясынан чыкты* – *Күн уясынан жаркырап чыкты*. 2. *Куйрук – жалын сапырып, алыстан күлүктөр көрүндү* - *Күлүктөр куйрук-жалын сапырып алыстан көрүндү* - *Күлүктөр алыстан көрүндү, куйрук-жалын сапырып*.

Биринчи учурда *жаркырап* деген бышыктооч *чыкты* деген баяндооч менен тике жана бекем байланыш түзүп, кыймыл-аракеттин сын-сыпатын билдирип турса, экинчи

сүйлөмдөгү чакчыл этиш баяндооч сымал абалда келип, өзү багындырган сөз менен биримдикте баяндооч менен болгон байланышы бошоңдоткон да, ээге карай маанилик катышты түздү. Анда аз да болсо өз алдынчалык байкалат.

Мындай учурда татаалдашкан сүйлөмдүн модели жөнөкөй сүйлөмдүн модели менен кескин айырмаланат. Чакчыл этиш сүйлөмдүн предикативдик яросун бутактатат. Ээ жана баяндоочтун предикативдик байланыш зонасына этиштик форма кирип, субъектинин кошумча иш-аракетин билдирди.

Ошентип, сүйлөмдүн предикативдик зонасында ээге гана тиешелүү, жак формасындагы этиштик баяндооч жана ээге да, баяндоочко да тишелүү болгон чакчыл формалуу экинчи даражадагы баяндооч жайгашты.

Сүйлөмгө чакчыл этиштин – экинчиленген предикаттын киргизилиши менен андагы предикация тарамдаган мүнөзгө ээ болот. Бирок алардын кайсынысы этиштик негизги баяндооч, кайсынысы чакчыл этиштен турган көмөкчү баяндооч экендиги дана ажыратылат.

Конструктивдик-синтаксистик ядродогу предикативдик жылышуу сүйлөмдө чакчыл форманын орун алып, көз карандылыктагы синтаксистин (синтаксистик түзүлүш биримдиги) пайда болушу менен түшүндүрүлөт. Бул болсо, өз кезегинде, сүйлөмдүн конструктивдик яросунун чегинде өзүнөн- өзү эле мезгилдик катыштагы татаалдашууга алып келет. Мисалы: 1. Түнү толгонуп, бир кирпич какпай, эртең менен дааратка туруп кетти (Т.Касымбеков). 2. *Кайратман аталардын атын атап,*

Курсакта калган балдар жүгүрүштү (Ж.Мамытов).

Сүйлөмдүн структуралык зонасына кирген чакчыл формалуу таксема негизги предикацияга карай бир учурда же удаалаш болгон мезгилдик катышта келди.

Чакчыл этиштер атооч жөндөмөдөгү сөздөр менен биримдикте келгенде, сүйлөмдүн конструктивдик-синтаксистик яросундагы жылышуу өзгөчө таасын байкалат. Мисалы: 1. *Жамгыр баштап,* үч-төрт киши, катын-калач келишти (Т.Касымбеков). 2. *Өзүң баш болуп,* Бекназар, кошунга кеттиңер (Т.Касымбеков). 3. Бул суроого жооп берген киши болгон жок, *ар бири этияттана* (В.Ян).

Обочолонгон чакчылдар менен чогуу жайгашкан татаалдашкан сүйлөмгө карай өтүү шкаласы боюнча эки жактуу

мүнөзгө ээ болот: биринчиден, татаалдашкан сүйлөм өтүү шкаласында татаал сүйлөмгө жакындашуу деңгээли боюнча обочолонгон чакчылдар менен биримдикте багыныңкы татаал сүйлөмдүн перифериясын түзөт. Экинчиден, татаалдашкан сүйлөмдү түзүүчү башка обочолонгон категорияларга салыштырмалуу обочолонгон чакчылдардын жайгашуу баскычтары боюнча предикативдик касиетинин аныкталышын эске алсак, обочолонгон чакчылдар менен келген татаалдашкан сүйлөм өтүү шкаласында борбордук орунду түзөт.

Сүйлөмдүн конструктивдик жана синтаксистик ядросуна жак формалуу этиштен турган бир өңчөй баяндоочтор киргенде, татаалдашкан сүйлөмдүн модели жөнөкөй сүйлөмдүн моделинен кескин айырмаланат: сүйлөмдүн предикативдик ядросу бутактайт, бирок бир өңчөй мүчөлөрдүн өз ара тең байланышы сакталат да, ар бир баяндооч бир гана ээ менен өз алдынча байланыш түзөт (Жапаров, 1979, 243-б.). Мисалы: 1. *Чаалыккан жоокерлер эптеп өзөк жалгашты, чаңкоо басышты (У.Абдукаимов).* 2. *Ал окуя азыр да менин жүрөгүмдү эзет, көөдөн бууйт (К.Жусупов).*

Жак формалуу этиштик бир өңчөй баяндоочтордун сүйлөмдө катышуусу субъектилик предикативдик негизди – предикатты тарамдаган мүнөзгө ээ кылат. Натыйжада сүйлөмдүн модалдык катышы татаалдашат. Ал гана эмес мезгилдик катыш да бутактайт, б.а., бир учурдагы же удаалаш кыймыл-аракет жөнүндө маалымат берилет.

Текст ичинде жак формалуу этиштик бир өңчөй баяндоочтуу татаалдашкан сүйлөмдөгү мезгилдик катыш сүйлөмдүн башка түрлөрүндөгү мезгилдик катыштан кескин айырмаланбайт. Паратаксисттик мындай катышта татаалдашкан сүйлөм структуралык жактан багынычсыз татаал сүйлөмгө жакындашат, бирок аны менен барабар абалга жетпейт. Этиштик бир өңчөй баяндоочтор бир гана ээ менен байланыш түзүп, алардын бири сүйлөмдүн конструктивдик-синтаксистик негизин ээлейт да, экинчисине караганда структуралык жактан жайылмалуу келет.

Жак формалуу этиштик бир өңчөй баяндоочтуу татаалдашкан сүйлөм эки жактуу мүнөзгө ээ: биринчиден, жак мүчөлүү этиштик бир өңчөй баяндоочтуу татаалдашкан сүйлөмдөр татаал сүйлөмгө кескин жакындашып, башка

татаалдашкан сүйлөмдөрдүн ичинен өтүү шкаласында багынычсыз сүйлөмгө карай периферияны түзөт. Ал бир өңчөй мүчөлөр синтаксистик тең байланышта турат; экинчиден, өтүү шкаласынын баскычтарын эске алганда, башка бир өңчөй мүчөлөр аркылуу татаалдашкан сүйлөмдөр арасында жак мүчөлүү бир өңчөй баяндоочтуу татаал сүйлөмдөр борборду түзөт.

Жыйынтыктап айтканда, даражадагы баяндооч-бышыктооч жана жак мүчөлүү этиштик бир өңчөй мүчөлүү татаалдашкан сүйлөмдөр өтүү шкаласында татаал сүйлөмгө карай периферия болот. Ал эми башка татаалдашкан сүйлөмдөрдүн борборун түзөт. Мындай жобо татаалдашкан сүйлөмдүн кадыресе жөнөкөй сүйлөм менен татаал сүйлөмгө карай жакындашуу абалынан келип чыгат да, өтүү шкаласы татаалдашкан сүйлөмдүн түрдүү структуралык типтерине байланышкан.

Грамматикалык терминдер тууралуу учкай сөз	3
I глава. Татаалдашкан сүйлөм түркологиялык проблема катарында	8
1-§. Татаалдашкан сүйлөм жөнүндөгү иликтөөлөр	8
2-§. Татаалдашкан сүйлөмдөрдүн семантика-грамматикалык мүнөздөмөсү	26
3-§. Татаалдашкан сүйлөмдүн түрлөрү	32
II глава. Синтаксистик түрмөктөр аркылуу татаалдашкан сүйлөмдөр	47
1-§. Синтаксистик түрмөктөр жөнүндөгү маселеге карата	47
2-§. Чакчыл түрмөк аркылуу татаалдашкан түрмөктөр	62
3-§. Атоочтук түрмөктөр аркылуу татаалдашкан түрмөктөр	79
4-§. Кыймыл атоочтук жана башка формалар аркылуу татаалдашкан сүйлөмдөр	99
III глава. Киринди сөз жана киринди түрмөктөр аркылуу татаалдашкан түрмөктөр	101
1-§ Киринди сөз жана киринди түрмөктөр жөнүндө жалпы түшүнүк	107
2-§ Киринди сөз жана киринди түрмөктөрдүн негизги сүйлөм (потенсив) менен байланышуу өзгөчөлүктөрү	112
3-§. Киринди сөздөрдүн жана киринди түрмөктөрдүн сүйлөмдө ээлеген орду	115
4-§ Киринди түрмөктөрдүн сүйлөмдү семантика-грамматикалык жактан татаалдаштырышы	115
Бир өңчөй мүчөлөр аркылуу татаалдашкан сүйлөмдөр	132
IV глава. Түшүндүрмө мүчөлөр аркылуу татаалдашкан сүйлөмдөр	145
1-§. Түшүндүрмө мүчөлөр жөнүндө жалпы маалымат	145
2-§. Түгөйлүү түшүндүрмө жөнүндө	151
3-§. Түшүндүрмө мүчө жана парцелляция	154
Түшүндүрмө мүчөлөрдүн синтаксистик түзүлүшү жана семантикалык топтору	160
1-§. Түшүндүрмө мүчөлөр менен кыстырынды сөздөрдүн карым-катышы	160

2-§. Түшүндүрмө мүчөлөрдүн грамматикалык-семантикалык түзүлүшү	170
V глава. Кыстырындылар аркылуу татаалдашкан сүйлөмдөр	172
1-§. Кыстырындылар түркологиялык проблема катарында	172
2-§. Кыстырындылар жана түшүндүрмө мүчөлөр	177
3-§. Кыстырынды сүйлөмдөр жана кириңди түрмөктөр	181
Кыстырындылардын синтаксистик түзүлүшү	183
1-§. Кыстырынды сөздөрдүн грамматикалык-семантикалык түзүлүшү	183
2-§. Кыстырынды түрмөк	187
3-§. Кыстырынды сүйлөмдөрдүн грамматикалык-семантикалык өзгөчөлүктөрү	190
Татаалдашкан сүйлөмдүн татаал сүйлөмгө жакындашуусу	196

Г. НУРБЕ

ТАТАЛЛАШКАН СҮНПӨМДӨРДҮН
СЕМАНТИКА-ПАРАМЕТРИКАҢЫК ТҮЗҮЛҮШҮ

Р. Давыдов	А. Турсунбаева
Т. Кочетков	М. Маматгалеева
К. Кочетков	Г. Кареева
К. Кочетков	Б. Курбанбаева

Түбәнде 08.08.2007-ж. басылым басылыш 15.11.2007-ж. көчүрүлгөн.
Көчүрүлгөн 13 басылым түбәнде.
Нурбег 300 басылым №1559.

Ош ул. Кудрякован Датча-599. «Ош облусундагы АК»

922456